ЛЕОНІД
ЄФІМОВ

НЕВІДВОРОТНІСТЬ

Книга про злочин і кару,
або Спроба судової публіцистики

КИЇВ. ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
1989

ББК 67.99(2)9
Є 91

Ця книга — про правосуддя. Про його таїнства, хоч десятиріччя воно оголошувалось у нас як гласне. Побудована на гостросюжетному матеріалі, вона розповідає про злочинців і потерпілих, сищиків і слідчих, прокурорів і адвокатів і, зрештою, про суддів, які всі разом утворюють ланцюг судочинства. Це — роздуми публіциста про те, яким наше судочинство було, яким є і яким має бути.

Эта книга — о правосудии. О его таинствах, хотя на протяжении десятилетий оно объявлялось у нас гласным. Построенная на остросюжетном материале, она рассказывает о преступниках и потерпевших, сыщиках и следователях, прокурорах и адвокатах и, наконец, о судьях, которые все вместе образуют цепь судопроизводства.

Это — размышления публициста о том, каким наше судопроизводство было, каковым является и каким должно быть.

Передмова прокурора Української РСР,
державного радника юстиції І класу,
Петра Григоровича Осипенка

Рецензент кандидат юридичних наук *Г. М. Омельяненко*

Художнє оформлення *А. Г. Старостіна*

Є $\frac{1203000000—127}{М\ 228(04)—89}$ 72.89

ISBN 5-7720-0237-6

© Видавництво «Молодь», 1989

П. ОСИПЕНКО,
прокурор Української РСР,
державний радник юстиції I класу

ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ

Не можу не погодитись з автором книги «Невідворотність» Леонідом Єфімовим у тому, що юстиція відповідає не за рівень злочинності, а лише за рівень законності. Хоч це, мабуть, і суперечить загальноприйнятій думці, яка схильна вважати, що зростаюча кількість серйозних правопорушень пов'язана лише з недостатньою активністю правоохоронних органів.

Ні в якому разі я не маю намірів применшувати або навіть замовчувати недоліки, котрі ще є в нашій роботі. Водночас не може бути сумніву в тому, що злочинність — то передусім жорстокі прорахунки у вихованні особистості. Нікуди не подітись нам від того факту, що міліція, прокуратура і суд найчастіше мають справу з уже вчиненим правопорушенням, і в тому, що воно сталось, винне суспільство в цілому.

Я зовсім не схильний до парадоксів. Щоб успішно боротись із злочинністю, треба добре усвідомити її причини, які передусім закладаються в тому соціальному середовищі, в якому формувався злочинець. Прищеплювати правильну правосвідомість треба, безумовно, з дитинства. Але особливо ця проблема набуває актуальності тоді, коли людина доходить віку, який соціологи називають «віком риску», тобто юності. Хто ж у цьому віці в основному впливає на становлення характеру? Зрозуміло, не правоохоронні органи, бо коли вже доходить до них, то маємо справу із браком у вихованні.

Більше того, спроба оцінювати роботу правоохоронних органів за статистикою вчинених злочинів — це типова командно-адміністративна вигадка, яка часом призводила лише до приховування тих чи інших протиправних вчинків від обліку, про що досить переконливо розповідається в книзі «Невідворотність».

Проте, звичайно, все це зовсім не означає, що правоохоронні органи в свою чергу не повинні вести наполегливу роботу по запобіганню злочинності, для чого у їхньому розпорядженні є багато засобів, на яких зараз зупинятись не буду. І ще мушу наголосити на тому, що нашим найпершим обов'язком є досягнення високого розкриття злочинів, бо це за нас ніхто не зробить.

Під час виступів у різних аудиторіях мене незмінно запитують: який стан злочинності в республіці сьогодні? Мабуть, це цікавить і читачів. Так, раніше про це люди дізнавались в основному з екранів телевізорів або пригодницьких книжок, де на долю служителів правопорядку випадали самі лише успіхи. Тепер про це говоримо без прикрас, бо правду, хоч яка вона часом буває гірка, має знати все суспільство.

Хочу передусім розповісти про тенденції у цій, раніше закритій для преси, сфері нашого життя. Можливо, дещо розчарую прихильників детективного жанру, в уявленні яких наша робота з ранку до вечора пов'язана лише з розкриттям убивств. Тим часом у загальній структурі злочинності по республіці вони займають 0,8 процента. Але це зовсім не означає, що ми не повинні вести з цим найтяжчим злочином безкомпромісну боротьбу, оскільки мусимо пам'ятати: кожне людське життя — найвища цінність.

На превеликий жаль, і про це треба сказати відверто, при аналізі вчинених злочинів дуже насторожує та обставина, що у республіці тяжкі злочини, і зокрема вбивства, збільшились. Те саме стосується згвалтувань, розбійних нападів і пограбувань.

У цілому ж оперативна обстановка в республіці ще досить складна. Перше місце серед інших посягань на кримінальний закон, безумовно, посідає злочин давній, як сам світ. Це кра-

діжки. У загальній структурі злочинності вони становлять майже 30 процентів. Тим часом тільки половина крадіжок розкривається, що свідчить про явну недоробку карного розшуку.

Серйозне занепокоєння викликає розкрадання державного і громадського майна. І хоч за кількістю зареєстрованих випадків їх удвічі менше, ніж крадіжок особистого майна громадян, суми тут незрівнянно більші і обчислюються десятками мільйонів. До того ж відшкодувати такі великі збитки, яких зазнає суспільство, вдається далеко не повністю.

За інерцією наших старих уявлень, ми схильні вбачати причини розкрадань лише в безгосподарності, погано поставленому обліку або неповороткості контролю. Це, безумовно, так, але не завжди. Причини цього тяжкого злочину теж беруть свій початок у нашому недалекому минулому, коли виробник був фактично відчужений від засобів виробництва і державна власність сприймалась як нічия. Тому такі великі надії покладаємо на сучасну економічну реформу, за умов якої перекрити канали розкрадань повинні не тільки працівники ОБХСС, а й самі виробники.

На жаль, у нас ще трапляється чимало автоаварій з тяжкими наслідками, випадків хуліганства та інших протиправних вчинків. Не зменшується, на жаль, кількість злочинних діянь і серед неповнолітніх. Безумовно, я не зроблю ніякого відкриття, стверджуючи, що значна кількість злочинів скоюється під безпосереднім впливом пияцтва і наркоманії. Тим часом боротьба з цими неприпустимими явищами не досить ефективна. І скільки б не вилучалося у населення самогонних апаратів, скільки б не приправлялось п'яниць до медвитверезників, зло не буде викорінено без гострого громадського осуду і без, зрештою, дійової пропаганди здорового способу життя, яке у порівнянні з багатьма розвиненими країнами світу знаходиться у нас в зародковому стані.

Чимале зло — рецидивна злочинність. Усім відомо, що її попередження значною мірою залежить від зусиль виправно-трудових установ. Тут уже дещо зроблено для поліпшення

розміщення і працевикористання засуджених. Однак і на сьогодні головне своє завдання — перевиховання тих, хто відбув покарання, і повернення їх до чесного життя — вони розв'язують поки що не завжди успішно. З іншого боку, органи влади і широка громадськість не використовують усіх можливостей для соціальної адаптації тих, хто звільнився з колоній (під цим слід розуміти працевлаштування і створення належних побутових умов).

Віддаючи данину часу, мене часто запитують, чи є в нашій республіці організована злочинність. Так, певна частина розкрадань в народному господарстві робиться саме сталими групами, які діють інколи протягом тривалого часу. Нерідко такі злочини пов'язані із хабарництвом і підкупом окремих службових осіб. Поширення останнім часом набули і банди, які шляхом залякування, а то й прямого насильства вимагають гроші у працівників торгівлі і кооператорів.

Організована злочинність становить чималу небезпеку. Тому, як у країні в цілому, так і в нашій республіці, для боротьби з нею створюються спеціальні підрозділи, які, зокрема, ставлять собі за мету не допустити об'єднання окремих організованих груп у розгалужені злочинні клани.

Чому ж, незважаючи на всі заходи, які вживають міліція, прокуратура, суд, нас аж ніяк не задовольняють наслідки?

Повернусь до думки, з якої починав. Щоб викорінити злочинність, зусиль правоохоронних органів явно не досить. Хоч нам, безумовно, слід більш гостро і непримиренно ставитись до кожного факту порушення закону, особливо, коли йдеться про тяжкі злочини, рішуче долати серйозні прорахунки, котрі ще є в нашій роботі. Водночас треба знову наголосити на тому, що боротьба із злочинністю — справа всіх.

Мабуть, настала необхідність по всіх регіонах республіки спільно з органами місцевої влади і громадськістю розробити цільові програми попередження злочинності і твердо впроваджувати їх у життя.

Питання на часі: як же перебудовується сама прокуратура?

На жаль, ще досить поширена думка про правоохоронні органи як органи передусім каральні. Цю думку ми теж дістали у спадок від колишньої «юстиції», котра панувала в роки сталінських репресій. Тим часом головна функція правоохоронних органів — і це випливає з їхньої назви — охороняти законні інтереси людини, зміцнювати гарантії здійснення нею своїх політичних, соціальних прав і свобод.

В умовах соціалістичної правової держави, яка відповідно до рішень XIX партконференції формується в нашій країні, верховенство закону визнається беззастережно. І природно, що вищий нагляд за правовим режимом життя суспільства, який ми називаємо законністю, і є головною функцією прокуратури. Причому спрямованість цього нагляду зараз змінюється відповідно до вимог сучасності. Пріоритети надаються соціальній сфері, тим проблемам, які висвітило нове політичне мислення. Прокуратура має забезпечувати дотримання законодавства, пов'язаного з дальшим поглибленням радикальної економічної реформи, демократизацією і розширенням гласності, охороною природи і навколишнього середовища. І, безумовно, в центрі уваги мають бути питання соціальної справедливості, з порушенням якої теж слід непримиренно боротися засобами закону. Отже, діапазон діяльності органів прокуратури надзвичайно широкий.

Нам жити в умовах соціалістичної правової держави. Як передбачено рішеннями XIX партконференції, в країні зараз здійснюється правова реформа. Вже опубліковано проект Основ кримінального законодавства УРСР, головна ідея якого полягає в гуманізації нашої кримінальної політики. Готується судова реформа. У новій редакції діятиме стаття про кримінальну відповідальність за державні злочини та ін. Закон про це, як і деякі інші закони, прийнято на першій сесії Верховної Ради СРСР. Прийнято тут також постанову «Про рішуче посилення боротьби із злочинністю».

Отже, йдеться і про підвищення правосвідомості кожного. Потребу в такій книжці, як «Невідворотність», я вбачаю саме

в тому, що вона теж спрямована на досягнення цієї важливої мети.

Літератури, яка б роз'яснювала правову політику нашої держави, випускається дуже мало. Детективи, які час від часу з'являються на книжкових прилавках, її замінити не можуть.

Про що ж книга «Невідворотність»? Звичайно, це не посібник з юриспруденції. Автор дивиться на питання, яке розглядає, очима публіциста. За своїм характером книга ця гостролемічна. Зміст переказувати не буду, бо читач сам має оцінити те, про що прочитає. Хочу лише зауважити, що в ній, так би мовити, зосереджується увага на «больових точках» нашого судочинства, причому на конкретних прикладах з правоохоронної практики. Йдеться передусім про повернення нашій юстиції, яка, до речі, в перекладі з латинської мови означає «законність», її первісного змісту. Йдеться також — і це дуже важливо — про виховання у кожного поваги до закону, що є неодмінною умовою виховання культурної людини взагалі.

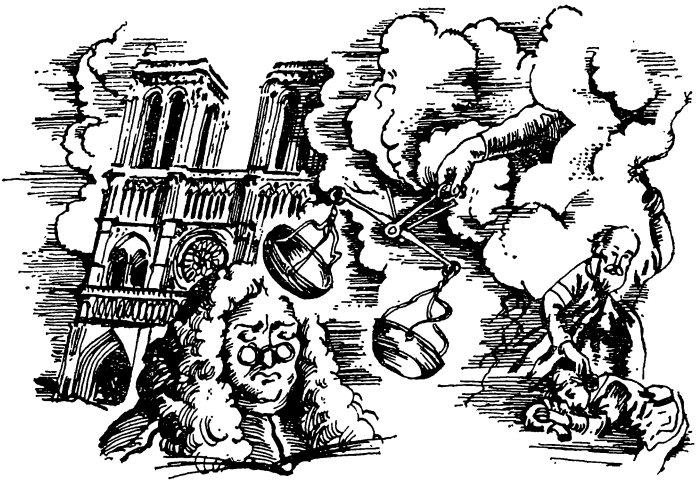

З МИНУЛОГО

- **Поліція з колишніх в'язнів**
- **Переворот у криміналістиці**
- **Як упізнати злочинця!**

Мабуть, злочинності стільки ж років, скільки самому людству. Але найдосконаліші закони, вироблені ще нашими далекими предками, не могли, звичайно, самі по собі зупинити хвилю правопорушень, що споконвіку супроводжували цивілізацію.

Злочин завжди належить минулому. До того ж злочинці намагаються знищити сліди. І лише тоді, коли виникла криміналістика, в основу якої було покладено наукові методи розкриття злочинів, стало можливим сформулювати принцип невідворотності покарання.

Найстарішою кримінальною поліцією у світі вважається французька. Глухі вулиці Парижа були справжнім раєм для розбійників і злодіїв. У 1810 році якийсь Ежен Відок заснував нині знамениту Сюрте, що в перекладі означає «Безпека».

За Відоком було злочинне минуле. Він тричі тікав з в'язниці і лише останній раз — вдало. Оселився в Парижі, торгував одягом і, зрештою, запропонував поліцейській префектурі використати його знання кримінального світу для боротьби із злочинністю.

Мабуть, і тоді працювали люди, котрим був властивий нестандартний спосіб мислення. Незважаючи на дивність пропозиції Відока, її було прийнято. Таким чином, боротьбу із злочинністю у Франції очолив колишній злочинець.

Справу він знав добре. Близьке знайомство з нравами, звичками і методами «роботи» кримінальників допомогло йому за короткий час здійснити ряд блискучих поліцейських акцій. Протягом року, за архівними даними, Відок затримав 812 убивць, злодіїв, зломщиків, грабіжників і шахраїв, а також ліквідував кілька злодійських гнізд, в які до цього не наважився би поткнутись жоден поліцейський інспектор. Свій службовий апарат теж добирав за принципом: «Тільки злочинець може викрити злочинця».

У відставку вийшов лише через чверть віку, але зовсім не тому, що не виправдав покладених на нього надій. Просто новий префект Парижа заперечував проти того, щоб уся кримінальна поліція складалася з колишніх в'язнів.

А Відок став письменником, був у дружніх стосунках з Бальзаком, котрому не раз підказував теми майбутніх творів. Крім того, він заснував приватне розшукне бюро, мабуть, перше в світі.

Через кілька десятиліть, як свідчать документи, паризька поліція переживала глибоку кризу. З часів справ-

жнього тріумфу Відока змінився і сам світ, і сама злочинність. Зростала вона нестримно. Пам'ять на обличчя, властива Відоку, була єдиною у своєму роді. До того ж тепер не вистачило б і ста поліцейських з такою ж самою феноменальною пам'яттю, щоб пригадати, чи попадався вже раніше затриманий.

Щоправда, в поліції існувала картотека, але користі від неї було небагато.

Невдовзі на посаду писаря префектури Парижа був зарахований 26-річний Альфонс Бертільйон. І, як згодом висловлювались правознавці, історія не помилилась, «посадивши саме його у запилений куток на останньому поверсі Сюрте».

Який же внесок у боротьбу із злочинністю зміг внести Бертільйон, чиї службові обов'язки полягали, здавалося б, лише в одноманітній канцелярській роботі? До того ж його тричі виключали із школи за неуспішність і вигнали з банку, де він як учень спромігся протриматись якихось кілька тижнів.

У поліції Бертільйон заповнював картки з прикметами злочинців. Одну за одною. Сотні карток! У картотеці їх вже було 80 тисяч, тож користуватися ними було надзвичайно важко, майже неможливо, оскільки не існувало більш-менш зручного способу класифікації.

Якось, коли він заповнював кількатисячну картку, його раптово осяяла ідея. Як зізнався пізніше, це був своєрідний протест проти безглуздості своєї роботи. У чому ж полягала ця ідея?

Існує чимало людей однакового росту. Це — кожен четвертий. Але якщо зробити ще один вимір, скажімо, об'єм грудей, то імовірність зустріти таку саму людину зменшується учетверо. Бертільйон підрахував, що у Парижі немає двох осіб, у яких би збігались одинадцять вимірів різних частин їхнього тіла (зросту, об'єму грудей, довжини рук тощо). Що ж до шістнадцяти вимірів, то двійники не знайдуться в усій Європі.

Поліцейський писар запропонував заносити в реєстраційні картки не загальні дані про злочинців, а саме результати вимірів. Не відразу у префектурі Парижа зрозуміли, що перед ними відкриття, якому судилось розпочати нову еру в криміналістиці. Віднині криміналістика ставала науковою дисципліною. Минали ті часи, коли люди, що присвятили себе боротьбі із злочинністю, могли покладатись лише на власну інтуїцію та пам'ять. Тепер помилки при ідентифікації майже виключались. «Бертільйонаж,— писали згодом газети,— побудований на вимірюванні певних незмінних частин скелета,— найвизначніше й найгеніальніше відкриття XIX століття у поліцейській справі».

Тим часом недоліки бертільйонажу, або як його ще називають — антропометричного методу, незабаром далися взнаки. Згідно з Бертільйоном напевно впізнавався рецидивіст, якщо в минулому його ознаки вже описувались. Але щоб «прив'язати» злочинця до місця злочину за тими слідами, які він залишив, поки що й мови не було. Антропометричні вимірювання відіграли свою визначну роль в історії криміналістики і відійшли в минуле.

- **Жодної помилки**
- **Цивільний спір з'ясовується на дуелі**
- **За реформами Петра I**

У 1887 році в Лондоні вийшла книга Френсіса Гальтона «Відбитки пальців». Гальтон був родичем Ч. Дарвіна і цікавився проблемами спадковості. У програму його досліджень також входили вимірювання. Відвідавши Бертільйона в Парижі, Гальтон дуже високо оцінив його відкриття. Водночас він висловив думку, що існує ще один надійний метод ідентифікації, який грунтується

на відбитках пальців. Раніше на нього не звертали достатньої уваги.

Тим часом про неповторність капілярних ліній було відомо давно. Китайські купці, відвідуючи Бенгалію, засвідчували дійсність торговельної угоди відбитком великого пальця. Це була геніальна інтуїтивна здогадка: двох людей з однаковими відбитками не існує.

Дослідження, здійснені як кількома попередниками Гальтона, так і ним самим, переконували, що малюнок шкіри у людини не змінюється протягом усього життя і ніколи не повторюється.

Спочатку дактилоскопія була доповненням до системи Бертільйона. До його карток з даними вимірів додавались аркуші з відбитками пальців. Пізніше, коли пощастило розробити систему реєстрації відбитків, система Бертільйона була повністю замінена дактилоскопією, тобто зручнішим і простішим методом ідентифікації. І від початку свого заснування вона жодного разу не помилилась! Її взяла на озброєння поліція всього світу.

Криміналістика, під якою розуміють науковий підхід до розкриття злочинів, виявилась значно ефективнішим засобом здобуття істини, ніж той, який застосовували в середньовічних катівнях з «легкої руки» європейської інквізиції. Набув він поширення і в Росії.

За свідченнями іноземців, які в XVI столітті відвідували Росію, тодішнє судочинство вражало їх своєю нечуваною жорстокістю. Допити проводились тільки під тортурами. Били батогом, смажили на вогні, ламали суглоби. Найстрашнішим видом катування була диба. Обвинуваченого підвішували за руки, зв'язані ззаду, і залишали в такому стані на невизначений час. Щоб посилити його муки, під ногами розпалювали вогонь. Звичайно, «зізнавались» усі. Власне кажучи, процедура допиту нічим не відрізнялась від виконання вироку. Засуджених теж били батогами, що часто закінчувалось їхньою смертю. Коли ж засуджували людину до страти,

то дбали передусім про те, щоб вона вмирала в нестерпних муках. Не тільки вішали, а й живцем закопували в землю, кидали під лід, садовили на кіл.

Проте кількість правопорушень від цього не зменшувалась. Але в буденній свідомості й досі живе впевненість, що злочинність можна викорінити лише жорстокістю. Глибоко помилкова думка, спростована століттями.

На рівні свого часу був і цивільний суд. Коли суддя не міг розібратись, яка сторона права, він пропонував кожному цілувати хрест. Якщо хрест цілували і позивач, і відповідач, долю справи вирішували жеребкуванням.

Правосуддя здійснювалось і в такий спосіб. Відбувалося щось на зразок дуелі. Дозволялось застосовувати будь-яку зброю, крім вогнестрільної і лука. Той, хто перемагав у двобої, вигравав процес. За правилами, замість себе можна було виставляти найманих бійців. Того, чий боєць програвав, негайно садовили до в'язниці. Отаке «правосуддя»!

У допетровські часи розкриття злочинів покладалося на воєвод, місцевих старост і навіть цілувальників, які прислуговували в трактирах. Центральними ж органами тодішнього правопорядку були Розбійний і Розшукний накази. Крім цього, існувала категорія сищиків, яка складалася з дворян і боярських дітей, звільнених з тих чи інших причин від воїнської повинності. В основному на них покладався обов'язок розшукувати збіглих селян. Але їм доводилось займатися і розслідуванням розбоїв та вбивств.

За адміністративними реформами Петра I виникли спеціальні поліцейські підрозділи. При них — служба, яку нині ми називаємо карним розшуком. Це були або офіційні представники поліції, або таємні агенти. Усіх затриманих катували.

У Центральному державному історичному архіві

СРСР зберігається документ, котрий свідчить про те, що протягом століть правоохоронна діяльність у Росії не зазнала істотних змін.

Ще в середині XIX століття, напередодні здійснення російської судової реформи, міністерство юстиції всерйоз зацікавилось: якого знаряддя катувань більше бояться злочинці — батога чи канчука? Із цим запитанням воно звернулося до губернських прокурорів, попередивши при цьому, що «настоящий вопрос и последствия оного, само собою разумеется, не должны подлежать ни малейшей огласке».

Майже всі опитувані відповіли, що найбільше залякує батіг. Московський губернський стряпчий з цього приводу доповідав: «Имею честь ответствовать, что, по мнению моему, кнут для простонародья есть предмет, действительно наводящий ужас и даже на самих преступников... Самое наказание кнутом гораздо жестче, ибо следы его на теле остаются неизгладимы и даже по прошествии нескольких лет жизни преступников, что видно из бывших примеров по уголовным делам при свидетельствовании беглых, на коих находились знаки прежнего телесного наказания, а палачи могли различить по тем следам наказания кнутом от наказания плетью и другими орудиями».

- **Журнал «Современник» про тогочасне розслідування**
- **Справа ієромонаха Іларіона**
- **Перша судова лабораторія**

Варто було московському сищику Яковлеву з'явитися в якому-небудь громадському місці — на площі, ринку або трактирі, як відразу ж зчинялася паніка. Але найчастіше він уміло маскувався — на голову натягував перуку, чіпляв бороду, перевдягався у лахміття. У такий

спосіб знайомився з тодішнім злочинним світом Москви. Але найбільших успіхів досяг тоді, коли почав вербувати таємних агентів серед самих злочинців, які працювали за грошову винагороду.

Допити, які проводив Яковлєв, не витримував ніхто. У нього теж «зізнавались» усі.

Журнал «Современник» 1859 року писав: «На жаль, траплялося багато випадків, коли безпідставно підозрювані зізнавались у таких злочинах, до яких вони не були причетні... Багато з нещасних, на кого падали несправедливі підозри у злочинах, побувавши на допитах у Яковлєва, все життя потім носили знаки каліцтва або передчасно відправлялись на той світ».

Начальство високо цінувало діяльність Яковлєва. Він був нагороджений всіма орденами, які мав право одержувати за рангом колезького радника.

У Петербурзі «королем сищиків» називали Путиліна. У книзі визначного російського судового діяча А. Коні я натрапив на статтю «Іван Дмитрович Путилін», де зазначається, що «в Петербурзі у першій половині сімдесятих років не було жодної великої і складної кримінальної справи, у яку Путилін не вклав би своєї праці».

За оцінками сучасників, Путилін був ніби створений для своєї посади. Надзвичайна спостережливість, завдяки якій він помічав те, на що ніхто інший не звертав уваги, поєднувалась у ньому з тонким знанням людської психології.

У справі по вбивству з метою пограбування купця Бояринова і хлопчика, який йому прислуговував, Путилін розшукав за якимись невловимими ознаками міщанина Богрова, котрий, здавалося, довів своє алібі. Він охоче згодився поїхати з Путіліним до себе додому, оскільки всі сліди злочину знищив. По дорозі, в мирній бесіді, Путилін раптом сказав: «А хлопчик-то живий».— «Як живий?!» — скрикнув Богров і цим видав себе. Путіліну належало і розкриття «безнадійної» справи, по-

в'язаної з убивством ієромонаха Іларіона з Олександро-Невської лаври. З келії, де він жив, зникли золоті монети. Оглянувши місце події, Путилін звернув увагу на свічник, виконаний у вигляді глибокої чашки. За характером залишених на ній слідів крові, за тим, як злочинець перекладав рушники у шухляді, де шукав гроші, зробив висновок, гідний славетного літературного сищика з лондонської Бейкер-стріт. «Я пошлю агентів по приміських залізницях. Вбивця, напевно, пиячить деінебудь у пристанційному трактирі».

У Путиліна спитали, як же його помічники впізнають розшукуваного. «Він поранений у кисть правої руки». І пояснив, що на кожному рушнику, серед яких злочинець сподівався знайти здобич, пляма крові знизу. Якби він перегортав їх лівою, то плями були б зверху.

Увечері в трактирі на станції Любань затримали чоловіка, пораненого у кисть правої руки, який розплачувався золотом. Усі припущення Путиліна повністю підтвердились.

Отже, протягом століть успіх у розкритті злочинів залежав виключно від особистих якостей тих, на кого було покладено обов'язок, що його ми нині називаємо правоохоронною діяльністю. Історія донесла до наших часів імена справді видатних сищиків.

Поліцію у Лондоні заснував відомий письменник Генрі Філдінг. Коли він помер, його заступив двоюрідний брат Джон Філдінг. Він був сліпий. Але розповідають, що міг розрізнити три тисячі злочинців за голосом.

Та навіть найталановитіші детективи-одинаки вже не могли протистояти невпинному зростанню злочинності у світі. Виникала необхідність у створенні цілісної системи правоохоронних заходів, незалежної від натхнення «королів розшуку».

Зарадити цьому могла наука, причому не лише в діапазоні ідентифікації особи. Виявилось, що тут стали у пригоді майже всі галузі знання.

Засновником судової фотографії по праву вважають російського вченого Є. Буринського, котрий розробив методи, що дозволяють читати невидимі тексти, відновлювати знищені. Судово-фотографічна дослідницька лабораторія, яку він створив, була першою в світі.

Своєю появою, як про це писав сам Буринський, вона була зобов'язана експертизі, проведеній ним 11 вересня 1889 року в Петербурзькому окружному суді, коли було доведено підробку документів.

Злочинці привласнили гроші, підробивши підписи того, хто мав приймати гроші, і того, хто мав їх одержати, але були викриті Буринським.

Сьогодні подібні експертизи — буденні. Тоді ж сенсаційні здобутки судової фотографії стали рубежем, який відділяв доморощену російську криміналістику від наукової.

Як і кожен фундаментальний напрямок знань, криміналістику розробляли в багатьох країнах: у Франції, Англії, Німеччині, Японії, Бразілії.

Що ж до вітчизняних учених, то, крім судової фотографії, вони здійснили успішні дослідження в галузі рентгенологічного, хімічного та біологічного аналізу ранових вогнестрільних каналів, визначення давності пострілу тощо.

На жаль, разом із удосконаленням методів розкриття злочинів «удосконалювалась» і сама злочинність. Колись звістка про пограбування ієромонаха Іларіона схвилювала всю Росію. Тепер не дуже дивуємось, почувши, що хтось підклав бомбу в багатомісний літак або про нетрудові доходи, які часом сягають семизначних чисел. Зокрема, про секретаря Бухарського обкому партії, який тримав у калитці рівно сім мільйонів.

Про сучасний стан злочинності і методи боротьби з нею — наша дальша розповідь.

ЗЛОЧИНЦІ

- **Нападники з дипломом**
- **Три хвилини, які перекреслили життя**
- **Свобода справжня і удавана**

У Дніпропетровську було вчинено збройний напад на магазин «Дитячий світ». Злочинці вдарили сторожа тупим предметом по голові, вдерлись у касу і, загрожуючи касиру пістолетом, вирвали у нього з рук інкасаторську сумку з 20 тисячами карбованців.

Слідів вони майже не залишили. В розпорядженні

слідства спочатку були лише плутані показання сторожа, який, зрештою, прийшов до тями. Що ж до касира — а це була жінка,— то від неї взагалі нічого не змогли добитись. Єдине, що пригадала,— дульний зріз пістолета, який буквально заворожив її.

Хтось бачив машину біля службового входу до «Дитячого світу». Хтось — самотню постать людини, що стояла під деревом, і це було все. Але відразу склали список тих, хто останнім часом мав доступ до каси, і стали шукати серед них. Запідозрили якогось Сьоміна *, аспіранта Дніпропетровського університету. За прикметами, котрі назвав сторож,— схожий. Чому саме Сьоміна?

Незадовго до нападу він з'явився у відділі кадрів і запропонував свої послуги як сторож. Мовляв, через тимчасові матеріальні труднощі. Чергував усього кілька разів. Чи не для того, щоб розвідати план приміщення і систему сигналізації?

Але дедуктивний метод у цьому випадку не знадобився. Список підозрілих лише почали опрацьовувати, як патрульні міліціонери в районі автостанції побачили п'яного, що спав на лаві. Під головою портфель, а в ньому — рівно 10 тисяч. За паспортом — Савенко. За професією — інженер-конструктор. Якщо вірити одержаним прикметам, то схожий на другого грабіжника, який увірвався чотири дні тому у «Дитячий світ». Зізнався відразу. Через нього вийшли на спільника. Це й справді був Сьомін.

Що ж штовхнуло аспіранта і конструктора на вчинок, на який наважився б не кожен рецидивіст?

Знадобились гроші. За висловом одного відомого юриста, розрив між потребами і можливостями для певної категорії осіб і є основною причиною, котра викликає майнові злочини.

Людини поза потребами не існує. Але дослідники,

---

* Прізвища злочинців, потерпілих і свідків змінено.

які спеціалізувались на їх вивченні, зокрема, виділяють розумні і спотворені.

Дипломовані розбійники розрахували, що в їх розпорядженні залишається хвилин п'ять, протягом яких можна сподіватися на те, що залишаться непоміченими. Впоралися за три хвилини. «Отак би кожні три хвилини — по двадцять тисяч»,— мріяв потім Сьомін.

Це питання про міру потреб.

Аспірант, до речі, соціологічного профілю, б'є дрючком по голові літнього сторожа, аби відчути повну свободу, яку, на його думку, дають гроші. Щодо свободи, то життя з ними зле пожартувало. Одержали великі строки. За три хвилини перекреслили все своє життя. Одне слово, маємо справу з відвертими дилетантами. Ще навіть не вирішивши остаточно, чи будуть брати касу, вже «засвітились» у відділі кадрів. Озброєні були лише запальничкою, що мала форму пістолета. Не подбали про запасні шляхи відходу, про транспорт. З інкасаторською сумкою бігли людними вулицями. На радощах Савенко напився. І, тиняючись по місту, таскав із собою десять тисяч! Так що витівка двох інтелігентів з Дніпропетровська може видатись дитячою розвагою у порівнянні з тим, як діють професіонали. Які планують операції, ніби воєнні дії. Які споряджені не запальничками, а сучасною зброєю, аж до автоматів, мають підслухувальні пристрої і вибухівку з дистанційним керуванням.

- **Замах на замовлення**
- **Розбій чи бандитизм!**
- **Один пістолет на оперативну групу**

Ще порівняно недавно вважалось, що організованої злочинності у нас немає. Що у нас вона повністю позбавлена соціального грунту, а окремі збройні акції злочинців є нічим іншим, як пережитками капіталізму у свідомості людей. Пам'ятаю, як в одній із статей в авторитетному друкованому органі тодішній генеральний прокурор СРСР запевняв читачів, що в країні неухильно скорочується бандитизм. Що ж таке бандитизм і чому по ньому було прийнято друкувати лише оптимістичну статистику?

Закон відносить бандитизм до державних злочинів, які загрожують основам громадської безпеки. Банда — це особливий вид злочинної організації, яка відзначається сталістю і наявністю зброї. На відміну, скажімо, від учасників розбійних нападів, не зв'язаних між собою постійними стосунками, які, образно кажучи, зібрались, напали і розбіглись. Так само, як Сьомін і Савенко, поділивши гроші, втратили контакт один з одним.

Бандитизм у нас не тільки був досить поширений у минулому, на жаль, він існує і донині. Так, у свій час на нього просто закривали очі, вважаючи це засобом боротьби з неприємними явищами. Тобто робили вигляд, що його не існує. Не існує, як не існує корупції, проституції, наркоманії. Данина періоду соціальної ейфорії. Коли ж бандитів все ж таки виловлювали, то до них застосовували «розбійну» статтю, що давала спотворену картину про справжню структуру злочинності. Хвороба не лікувалась, а, як то кажуть, заганялася всередину.

Пригадую кримінальну справу, яка кілька років тому розглядалась у Київському міському суді. На лаві підсудних опинилось одинадцять негідників, які обвинува-

чувались у замахах, пограбуваннях, крадіжках, шантажі.

Серед білого дня увірвалися в квартиру київського лікаря Мацуки, котрий мешкав на Русанівці, і почали його бити гумовим кийком. Потім, зачинивши господаря у ванній кімнаті, перевернули все догори дном, шукаючи гроші і коштовності. Знайшли менше, ніж сподівались. Тоді, орудуючи молотком, почали катувати Мацуку. Вимагали, щоб той видав усі схованки. Перевага явно була на боці нападників, і нещасний лікар позбувся усього, що мав. Після цього нападники зникли з місця події, прихопивши з собою не лише гроші і золото. Перелік речей сягав п'ятдесяти одиниць! Вони прихопили навіть леза для гоління, лікарську печатку і ключ від автомобіля, який їм був ні до чого, бо сам автомобіль стояв у гаражі.

Потім одна за одною спустошили ще кілька квартир. При цьому діяли за «типовим» планом, який розробив їхній керівник, колишній майстер спорту з боксу Бунчук. Майбутню жертву запрошували, скажімо, в ресторан, викрадали у неї ключі, і поки та розважалася в колі однієї частини змовників, інша частина автомашиною вирушала на «операцію».

Машина належала якомусь Вітрянському. І хоч дехто запевняв, що у злодіїв є певний «кодекс честі», нападали і на своїх. Погрожуючи ножем, примусили Вітрянського написати розписку, що він винен Бунчуку 4200 карбованців.

Загрожуючи смертю випадковій знайомій Кальченко та її маленькій дитині, теж примусили її сплатити велику суму. За гроші зголосилися вбити людину, на яку їм мав вказати «замовник». Мотив — помста на особистому грунті. Але в останній момент той відмовився від свого наміру, і тоді Бунчук став вимагати з нього 2000 карбованців, ніби витрачених на підготовку вбивства.

На черзі була акція проти якогось Молодцова.

Молодцов мав перстень з діамантами. Коли дізна-

лись про номінал, вирішили, що життя Молодцова не дуже велика за нього ціна.

Виконання задуму Бунчук доручив своєму помічникові Редьку, пообіцявши йому 5000 крб.

У свою чергу Редько теж, звичайно, за винагороду, підібрав собі двох «асистентів». Кожному обіцяв по 500 карбованців.

У Києві, на вулиці Волкова, 6, Молодцову було влаштовано пастку. Коли під якимось приводом його направили на зазначену адресу, де існував зручний під'їзд, Молодцова збили з ніг і почали бити заздалегідь припасеним молотком. Били, поки він не знепритомнів. За дальшим планом тіло мали втопити у Дніпрі, для чого напоготові була машина. Але нападників щось налякало, і вони втекли з місця події, залишивши свою непритомну жертву у під'їзді.

Авторитет Бунчука в цьому злочинному угрупованні був незаперечним. Він не лише розробляв плани нападів, а й призначав виконавців, ділив виручку. На його совісті і совісті його спільників було стільки правопорушень, що вони охоплювали мало не півкодексу. Лише одного Бунчука притягнуто до кримінальної відповідальності по семи статтях, за якими він засуджений загалом до 45 років позбавлення волі. Звичайно, у нас таких строків не дають і діє закон про те, що менш суворе покарання може поглинатися більш суворим. Але самий факт показовий.

Тепер зазирнемо у вирок Київського міського суду по цій справі, якій наданий № 2—27: «Бунчук протягом багатьох років за попередньою домовленістю з групою осіб (наводяться прізвища) організовував, розробляв, керував і здійснював злочини. У тому числі тяжкі, з корисливих спонукань».

Так банда то була чи не банда? Начебто банда. Наявні всі ознаки — сталість угруповання, наявність знаряддя насильства, попередня змова. Проте всупереч своїм

же визначенням суд визнав діяння Бунчука та його злочинного воїнства не бандитизмом, а розбоєм. Мовляв, молоток — то не зброя. Тобто, як уже йшлося вище, професійних злочинців намагалися видати за таких собі розбійників-«аматорів», котрі, вчинивши напад, припинили існування як організація.

Чи не час уже розширити поняття банди в законі?

То була фатальна помилка. Якщо у нас не існує або майже не існує банд, то знижується і ступінь міліцейської боєготовності.

...На колгоспну контору під Одесою було вчинено напад. «Знявши» охоронника, нападники кинулись до каси, де, за їх відомостями, мала бути велика сума грошей. Мабуть, до нападу ретельно готувались, бо план приміщення їм був добре відомий. За сигналом, який надійшов до чергової частини місцевої міліції, на місце події виїхала група захвату в складі трьох міліціонерів. На всіх у них був лише один пістолет...

Чим це скінчилося, здогадатися не важко. Двох із трьох працівників міліції бандити розстріляли з автомата, можна сказати, впритул. Лише після цього викликали спеціальний підрозділ, який оточив контору і знешкодив злочинців.

Двома життями заплатила місцева міліція за свою непідготовленість до сутички з бандитами, відсутність належного професіоналізму. В процесі розслідування стало відомо, що банда мала сучасну зброю, транспорт, навіть автогенний апарат для розрізання сейфів. Тобто сигнал, який надійшов до райвідділу, був оцінений неправильно. Не вжили всіх застережних заходів, не ознайомились навіть як слід з обстановкою і послали людей на вірну смерть.

І щоб не закінчувати цей сюжет на песимістичній ноті, згадаю давню подію, про яку вже колись писав, розглянувши її під новим кутом зору.

- **Під покровом ночі**
- **Операція «Тривога»**
- **«Посилити охорону банків, ощадних кас...»**

Про те, що у Запоріжжі вчинено замах на охоронника складу пального Тарана, Міністерству внутрішніх справ УРСР доповіли о 5.00. Черговий по обласному УВС повідомляв, що Тарану завдано кілька ударів тупим предметом по голові, внаслідок чого він знепритомнів. Нападник захопив його карабін системи СКС № 3Г-4578, викрав з підсумка тридцять бойових патронів і зник. На місці події знайдено шапку охоронника й порожню обойму.

До честі працівників МВС УРСР слід зазначити, що навіть з лаконічного телефонного повідомлення вони зрозуміли, що у Запоріжжі діє банда. Рішення: ввести в дію спеціальні заходи для виявлення й затримання злочинців. Ці заходи мають умовно назву «Тривога».

До думки, що мають справу саме з бандою, привів такий хід міркувань. Людина, яка зважилась напасти на охоронника заради карабіна, явно готувалася до іншого злочину. Тому що сама смертельно ризикувала, наблизившись до нього на відстань, з якої він мав право стріляти. Сталося це в ніч на 29 жовтня.

Коли потерпілий опритомнів, то пояснив, що, заступивши на пост, одразу заснув. Отямився на землі, і відчуття було таке, ніби на нього звалився весь склад пального. Силкувався подзвонити в караульне приміщення, але не зміг дотягнутися до телефону. Тоді попрямував на вогні і був затриманий іншим охоронником, який на відміну від Тарана службу ніс справно.

Жодних відомостей про злочинця Таран повідомити, звичайно, не зміг.

Тим часом уже набирала сили «Тривога». Достатньо було короткого наказу про введення її у дію, як спра-

цював складний механізм розшуку. На всіх трасах, що ведуть за межі міста, виставлено заслони. Взято під нагляд аеропорт, залізничний вокзал, автобусну станцію. Опергрупи працюють і в самому обласному центрі. Всі з повною екіпіровкою — автомати, пістолети, ліхтарі. На розшук злочинця орієнтовано весь особовий склад міліції.

Найголовніше зараз знайти очевидців, чи, як то кажуть, створити базу свідків. Хоча особливих надій на це не покладалось, бо навряд чи міг хто трапитись темної осінньої ночі в районі складу. Намагалися також з'ясувати, який авто- чи мототранспорт проїздив тут одразу після скоєння злочину.

Проте наслідків це поки що не дало ніяких.

Через три дні у міністерстві знову лунає дзвінок. Доповідає Запоріжжя. На годиннику 4.20. Дзвінок у такий час завжди як постріл.

Щойно здійснено замах ще на одного охоронника, який ніс службу на залізниці. Злочинець захопив автомат ППШ № 1848 з тридцятьма бойовими патронами.

Вбитий охоронник — жінка, Млинченко, сорока п'яти років, мати трьох дітей. У наш час ніхто не нападає на залізничну охорону, а тому вважали, що жінка тут цілком впорається. Проте злочинцю потрібен був не пост. Йому потрібен був автомат.

Отже, вбивство Млинченко висвітлювало факти у ще більш тривожному світлі. Між ним і нападом на Тарана, очевидно, існував зв'язок. Злочинці, а їх, напевно, було кілька, мали вже два стволи скорострільної зброї і, ясна річ, далекосяжні плани.

Коли розвиднілося, на місці події виявили три гільзи й осердя від кулі. Навіть не дочекавшись наслідків судово-балістичної експертизи, можна було висловити припущення, що стріляли з карабіна, який належав Тарану.

Оглянувши сліди, речі та обстановку на місці події

в їхньому взаємозв'язку, дійшли висновку, що напад на Млинченко стався так.

Підійти до неї впритул злочинець не міг, бо вона на відміну від Тарана не спала. Йому довелося вдатися до карабіна, що для нього був крайнім заходом: постріли, особливо вночі, чутно далеко, та й зоставалися гільзи, за якими звичайно ідентифікується зброя.

Очевидно, він відкрито, не ховаючись, почав підніматися схилом, який вів до сторожової будки, розраховуючи на те, що його почує охоронник. Почує, з'явиться в дверях і стане зручною мішенню. Так воно і сталося.

Коли Млинченко перегнулася через металеве поруччя, що огороджувало будку, і вдивилася у темряву, пролунав постріл. Куля влучила в поруччя, вирвала з нього шматок металу, що залишився у Млинченко в бушлаті. Сама ж куля — вже без оболонки — ударила в груди.

Що робити? З кулею в грудях? Розрядити в нападника автомат чи повідомити в караульне приміщення? Про що вона думала за якусь мить до загибелі? Знаємо тільки, як вона діяла. Кинулась в будку, зачинила двері на засув і зняла трубку прямого телефону, зв'язаного з караульним приміщенням. Але нічого сказати не встигла. Піднявшись східцями до будки, злочинець крізь двері двічі вистрілив у неї.

Пострілів ніхто не чув, крім якогось Скоробогатова, що проживав поблизу. Він тієї ночі погано спав і чув три звуки, схожі на постріли. Проте не надав цьому ваги.

Невдовзі повз найближчий пост ДАІ на великій швидкості пройшов легковик, але оскільки ніяких орієнтировок ще не було, його не зупинили.

Завдяки першим розшуковим заходам було встановлено ще кілька осіб, які в момент скоєння злочину перебували в цьому районі. Близько 4.00 водій «швидкої допомоги» Соколов, який вів машину на Хортицький масив, десь метрів за триста від місця події помітив лег-

ковий автомобіль марки «Жигулі» без габаритних вогнів і з відчиненим багажником, біля якого стояв молодий хлопець в окулярах. Ту саму машину бачив і водій міліцейської машини Савчук, який їхав у цей час мимо. Пострілів ні перший, ні другий не чули. Отже, знову полювання на зброю? І обидва злочини — справа одних рук? Адже між першою та другою подією минуло лише три дні. Добре розуміючи, що його шукають, злочинець квапився. Він ішов на озброєних людей, які не просто мали право, а були зобов'язані стріляти в нього. Але Таран, як ми вже знаємо, грубо порушив устав караульної служби. Що ж до Млинченко, то вона була матір'ю трьох дітей. Може, саме це й завадило їй натиснути на спусковий гачок автомата?

Отже, якщо між подіями на складі й залізничному мосту справді існував зв'язок, то це було тільки початком. Тому вирішили взяти під пильний нагляд усі шляхи, якими їздили інкасатори. Посилили охорону банків, ощадних кас, а також у дні одержання зарплати — підприємств.

Вранці 8 листопада до Запоріжжя прилетів заступник міністра внутрішніх справ УРСР О. Чистяков. Він одразу почав вести операцію масштабно, мобілізувавши всі можливі засоби. Двобій, нав'язаний міліції, можна було виграти, залучивши таку кількість оперативних працівників, що їх Запоріжжя не мало. Тоді сюди були відряджені старші інспектори карного розшуку з інших областей республіки.

Вже найперші дані давали змогу зробити незаперечний висновок про те, що розшукувані — особливо небезпечні. Після скоєного їм явно не було чого втрачати. І оскільки у них на руках автомат і карабін, було ясно, що вони ні перед чим не зупиняться.

Обсяг цієї роботи одразу навіть важко собі уявити, а коли уявиш, то стане зрозуміло, що сотні людей працювали, просто збиваючись з ніг. Той свідок, що про-

живав поблизу поста і чув звуки, схожі на постріли, а також водій «швидкої» були, можна сказати, на поверхні. Конче потрібно було виявити й інших свідків. Знайти всіх, хто тієї ночі повертався з нічної зміни, хто затримався в гостях і міг опинитись поблизу об'єктів. Спробуйте знайти! Проте знайшли майже всіх. Знайшли, та, на жаль, ніяких нових даних не здобули.

Справи про напад на Тарана та вбивство Млинченко, по кожній з яких проводилась самостійна робота, об'єднуються в одну. Між ними спостерігався дедалі помітніший зв'язок.

Ні в першому, ні в другому випадку, хоч як шукали, не знайшли жодного очевидця й жодного сліду. Крім стріляних гільз, але від якого вони карабіна, поки що остаточно не з'ясували. Обидва об'єкти в одному й тому ж районі — поблизу залізничного вокзалу. Мабуть, злочинці приїхали поїздом і від'їхали поїздом. Обидва напади вчинено в той самий час — від 4-ї до 5-ї години ранку.

Почерк? Крім горезвісного почерку, тобто певного стереотипу поведінки, про них більше нічого не відомо.

Кількість людей, що брали участь у розшуку, була визначена самим характером оперативного завдання. Не знаючи жодних прикмет, шукали не певних осіб, а тих, хто міг би вчинити такі злочини.

Одне слово, перш ніж шукати злочинців, їх треба було вирахувати — одну-двох осіб з усього населення області, не кажучи вже про приїжджих. Та не будеш же перевіряти кожного! Тому спробували змоделювати всі можливі мотиви, що спонукали їх до дії, а це дало можливість зосередити всі сили у найвірогідніших напрямках розшуку.

Розшук — справа, звичайно, творча, яка потребує не лише знань відповідних правил, а й особливої структури особистості. Вона передбачає таку кількість якостей, що

всі годі й перелічити. А втім, поміж них уміння думати ціниться незрівнянно вище, ніж уміння стріляти.

Отже, визначається чотирнадцять напрямків розшуку. Обрано їх не довільно. На такі справи, які відбулися в Запоріжжі 29 жовтня та 1 листопада, зважиться далеко не кожний, хто навіть уже мав непорозуміння з законом.

Тому шукали передусім серед тих, на чиєму сумлінні були особливо небезпечні злочини, а також серед осіб, що в тій чи іншій формі висловлювали наміри придбати вогнестрільну зброю. Ці два напрямки, що в плані розшукових заходів значились під номером першим та другим, мабуть, були найперспективніші.

Розшук осіб, що приховували зброю, був вкрай одноманітним заняттям. Як зазначено в одному міліцейському документі, «поквартирно, подвірно обходили житлові будинки на території Запоріжжя».

Так, в безлічі версій, згрупованих у чотирнадцяти напрямках, тільки одна була істинна, а решта — помилкові. Однак з усією ретельністю опрацьовувалися всі.

Як же було організоване керування такою масою людей? Як було налагоджено взаємодію між оперативними групами, що діяли в кожному з чотирнадцяти напрямків?

Оскільки в справі треба було зібрати та опрацювати інформацію мало не комп'ютерного масштабу, керування розшуком було організоване так. На чолі — оперативний штаб. Штабу підпорядковувались усі групи, що опрацьовували окремі напрямки. При штабі — інформаційно-аналітичний підрозділ, що вивчав і узагальнював одержані дані. Наслідки наприкінці дня доповідались начальнику УВС. Залежно від наслідків застосовувались ті чи інші заходи.

Перевірка осіб, що захоплювались азартними іграми, у плані пошукових заходів значилась під номером одинадцятим. Від групи, яка працювала в цьому напрямку, стали надходити повідомлення про картярів, що вигра-

вали чи програвали в карти неймовірні суми, обчислювані п'ятизначними цифрами.

Міліції було добре відомо, що розрахунки серед злочинців відбуваються за невблаганними правилами. Той, хто програв, мусить негайно розплатитись. Якщо нічим, «запускається годинник», тобто за кожний прострочений день до програної суми додається певний процент. Коли на «годиннику», кажучи мовою шахів, падає прапорець, а картярський борг залишається несплаченим, у наслідках можна не сумніватися. Тому боржники зважуються на все. Намагаються «брати» ощадні каси, ювелірні магазини, нападають на інкасаторів.

Досить часто окремі напрямки перетинались. І тоді вдавалося «запеленгувати» яку-небудь особливо значну, як на масштаби злочинного світу, постать.

Із звіту начальника обласного управління внутрішніх справ про заходи щодо розшуку злочинців:

«У тих, хто колись був засуджений за тяжкі злочини, перевірялось алібі...

Вивчалась оперативно-розшукова інформація про злочинців-«гастролерів», які мали зв'язки на території області...

Через адміністрацію і відділи кадрів підприємств та установ проводилась робота по виявленню осіб, схильних до антигромадської поведінки...

Перевірялися усі чоловічі гуртожитки міста з метою можливого виявлення карабінів, рушниць та пістолетів...

Аналізувалися списки тих, хто проживав у готелях Запоріжжя з 26 жовтня до 2 листопада...

Систематично проводились рейди на ринках, у ресторанах, кафе та інших місцях можливої появи злочинців...

У вечірній та нічний час забезпечувалось супроводження поїздів приміського сполучення оперативними працівниками».

Загальна кількість перевірених по всіх напрямках і версіях осіб становила сімнадцять з половиною тисяч!

Але, на жаль, поки що — ніяких наслідків. Їх не було до пори до часу.

Похмурого зимового ранку дорогою, що з'єднує село Петровське із Запоріжжям, їхали білі «Жигулі», які вів місцевий бригадир сезонних робітників Романчук. Машина йшла рівно, без перебільшення швидкості, з увімкненим приймачем. Та тільки-но Романчук виїхав за межі села і проминув дерев'яний міст, жити йому лишалося всього кілька хвилин.

Попереду на дорозі забобваніла темна постать. Під'їхавши ближче, Романчук зауважив, що чоловік йому незнайомий. У руках він тримав каністру. Трохи далі, праворуч у напрямку руху, стояв темно-зелений «Москвич». У ньому сидів ще один чоловік, теж незнайомий.

Поділитись бензином? Дорога випадала далека. Проте вирішив поділитись, скинув газ і загальмував.

Досить було придивитись до того, хто стояв на дорозі з каністрою, щоб запідозрити лихе. Лице озлоблене, погляд спідлоба, голос зривистий. Одне слово, так не просять, так тільки грабують. Та Романчук не був фізіономістом. Він відкрив люк, що прикривав паливний бак, відкрутив кришку з горловини і ще встиг покласти її на багажник. Більше він нічого не встиг. Ззаду почулося клацання, мовби досилали патрон у патронник. Романчук озирнувся. Той, другий, що сидів у темно-зеленому «Москвичі», цілився у нього з автомата. Таке може привидітись тільки у страшному сні. Просто в очі Романчуку втупився дульний зріз. Він закричав і кинувся навтьоки з дороги, у бік поля. Пробіг кілька кроків ріллею, та хіба від кулі втечеш? Услід йому залунали поодинокі постріли.

— Чергою! — скомандував той, з каністрою в руках.

Автоматна черга, і Романчук падає.

На місці події знайдено дванадцять гільз. Дев'ять від

патронів, що влучили в ціль. Коли ж зазирнули в салон машини Романчука, не повірили своїм очам: між переднім і заднім сидіннями лежав автомат ППШ № 1848. Автомат Млинченко!

Чому в машині Романчука? На запитання поки що не було відповіді. Чому злочинці, які найімовірніше через цей автомат вбили Млинченко, залишили його на місці події? Невже їхньою кінцевою метою був Романчук? Ні, мабуть, їм потрібна була його машина. «Жигулі», як і автомат, кинули в поспіху. Щось переплутало усі їхні плани. Той самий чинник випадковості.

Із звіту начальника управління внутрішніх справ про заходи щодо розшуку злочинців:

«В управління внутрішніх справ Донецької, Кримської та Херсонської областей надіслано прохання блокувати в'їзди з боку Запорізької області...

Перекрито аеропорт, залізничні та річкові вокзали, автостанції...

У місця можливої появи злочинців направлено 126 розшукових груп...

У 12 населених пунктах, що прилягають до місця події, зроблено подвірні обходи, під час яких опитано 900 чоловік...»

Пригадуєте? Вночі, коли було вбито Млинченко, близько 4.00 водій «швидкої», який вів машину на Хортицький житловий масив, метрів за триста від місця події помітив зелений автомобіль марки «Жигулі» без габаритних вогнів і з відкритим багажником. Біля нього стояв молодий хлопець в окулярах. Ту саму машину бачив і водій патрульного міліцейського газика Савчук, додавши, що це був ВАЗ-2102, тобто фургон.

Зелений фургон ВАЗ-2102 шукали протягом усіх сорока двох днів. Змарнували на це безліч часу і сил. Шукали по всій республіці, та слід виявився помилковим.

Щоб збільшити мобільність усіх 126 розшукових груп, їм надано міліцейський транспорт.

Злочин зрештою було розкрито. Про це далі. Так, розкрито тому, що з самого початку дійшли правильного висновку: мають справу не з випадковим збігом інтересів кількох пройдисвітів, а злочинною організацією. І хоч ця справа не набула такого розголосу в країні, як викриття банди в Узбекистані, під Андижаном, котра застрелила двох автоінспекторів, наслідки розшуку були так само успішні. Передусім завдяки «Тривозі», операції перехвату, коли в надзвичайних випадках мобілізуються всі сили МВС.

Дедалі частіше доводиться чути про те, що вже маємо власну, вітчизняну мафію. Ні, не кожна банда належить до мафії. До неї не належали ані наймані вбивці Бунчука, ані згадані головорізи з Одеси і Запоріжжя, які діяли в замкненому складі. Мафія — це консолідація різних угруповань, керованих з одного центру, за якою протиправна діяльність виходить вже зовсім на зловісний рівень.

- **Чому ховали заарештованого?**
- **Мафіозі з партійним квитком**
- **Багатоланцюгова корупція**

Сталося це в ті роки, що їх нині ми називаємо застійними. Коли все, що відбулося у нашому житті, розглядалось як суцільне процвітання. І коли у нашому, так би мовити, внутрішньому вжитку не було ще таких слів, як «корупція», «рекет» і тим більше «мафія». Але тодішній начальник УВС Донецької області полковник міліції Олександр Михайлович Іщенко (нині — генерал, начальник Республіканського науково-дослідного інформаційного центру МВС УРСР) добре знав, що робить.

Одержавши санкцію прокурора на арешт Квасюка, він діяв майже з такими ж застереженнями, з якими діяла слідча група в Узбекистані, що пересувалася по території республіки у супроводі взводу автоматників.

Тоді у Донецьку автоматники не знадобились. Але, взявши Квасюка під варту, Іщенко — пишу це з його слів — негайно вивіз заарештованого з Донецька у невідомому для всіх непосвячених напрямку. Тобто його утримували в ізоляторі, котрий був за межами обласного центру.

Масштаби злочину теж оцінили відразу. Слідчу групу очолив перший заступник прокурора УРСР С. Скопенко. З Квасюком безпосередньо працював слідчий в особливо важливих справах Є. Харченко. Працював майже два роки без вихідних, лише зрідка наїжджаючи до Києва.

Томів у цій справі стільки, скільки найчастіше трапляється при розслідуванні злочинів, пов'язаних з груповим розкраданням в особливо великих розмірах. І щоб уявити собі, що саме сталося в Донецьку, мені треба було перечитати всі ці томи (295!), прослухати сотні метрів магнітофонної плівки, на якій записано показання обвинувачених і свідків.

Картина відкрилася жахлива.

Не знаю, чи саме справу Квасюка та його спільників мала на увазі публікація в центральній пресі, назвавши Донецьк одним з регіонів, заражених мафією. Гадаю, що ні. Але хоч Квасюка, мабуть, ще не можна було назвати «хрещеним батьком» у тому розумінні, в якому називають тепер керівників великих злочинних кланів, де в чому він явно до них наближався.

За першими дослідженнями нашу власну, вітчизняну мафію, як і кожну іншу, характеризує ряд ознак. Це — розгалужена організація, створена для злочинного бізнесу, з суворим підпорядкуванням нижчих ешелонів вищим. В її складі — зв'язкові, бойовики, розвідка і контр-

розвідка. І головне: угруповання стає мафією лише в умовах корупції, коли у неї на службі перебувають представники влади. У тому числі, траплялось, партійної, і від цього факту нікуди подітися. Не кажучи вже про працівників правоохоронних служб, котрі часом не витримували спокуси прилучитись до «легких» грошей. Лише по справі розкрадачів державного майна, які діяли в сфері побутового обслуговування міста Харкова, проходило кілька офіцерів міліції.

Про бойовиків щодо організації Квасюка нічого сказати не можу, відомостей про це у справі не знайшов. Але те, що корупція тут була багатоланцюговою — від низової торговельної точки аж до союзного міністерства, в цьому сумніву немає. І ще треба згадати про колишнього начальника райвідділу внутрішніх справ Пролетарського району міста Донецька полковника міліції, котрий був на «зарплаті» у Квасюка, своєчасно попереджаючи його про можливі перевірки.

Злочинна організація з Донецька не вломлювалась в банки і не полювала на інкасаторів. Це був суто економічний бандитизм, шкода від якого набагато більша від тієї, яку завдають суспільству джентльмени удачі з масками на обличчях і швидкострільною зброєю.

Тепер на повний голос ми вже говоримо про те, що прибутки тіньової економіки у нас складаються з астрономічних величин. За деякими оцінками суми, котрими оперують підпільні магнати, набагато перевищують виплати з соціальних фондів пенсіонерам та інвалідам, багатодітним сім'ям і студентам, контингенту дитячих будинків. Підраховано, що в разі викорінення економічної мафії і внаслідок більш справедливого розподілу національного прибутку можна було б значно підвищити життєвий рівень майже третини населення країни, саме тієї, яка цього найбільше потребує.

Боротися з мафією надзвичайно важко. Вже можна вважати доведеним, що економічною мафією створені

свої власні структури управління, які часом діють паралельно з офіційними. А часом і заодно з корумпованими чиновниками, котрих самі й просувають на потрібні їм посади.

Тут діють свої правила гри, свої тарифи (скільки коштує посада, пільга, нагорода), а також своя податкова система. Чим вищий рівень у злочинній ієрархії, тим вищий податок. З цього приводу було опубліковано свідчення дослідника, який вивчав цю проблему: «Створювались своєрідні податкові піраміди, на вершинах яких за хмарами досяжності будь-якого контролю і критики із здивуванням виявляємо то Щолокова, то Чурбанова, то Рашидова...»

Вважається незаперечним фактом, що існують і тіньові «правоохоронні» служби, починаючи від тілохранителів і кінчаючи катами.

Але повернімося до Квасюка.

- **Дещо про в'язничний фольклор**
- **Машина підпільного бізнесу**
- **Що показав обшук**

За обвинуваченням у серйозних службових зловживаннях у Донецьку якось заарештували завідуючого промтоварним магазином Донського. Підсобне приміщення цієї «торгової точки» було перетворене ним на справжній торговельний зал, де поза прилавком спродувалися так звані товари підвищеного попиту. Покупцями тут були, зрозуміло, переважно спекулянти.

На слідстві він спочатку поводився вкрай нахабно. Коли його викликáли на допит, лягав на підлогу, стверджуючи, що даватиме показання тільки лежачи. Намагався жартувати: мовляв, якщо він лежить, то в цей час не сидить, тощо. Відчувалось, що у нього є могутні по-

кровителі. Проте Донською кінець кінцем утямив, що матиме нагоду ще глибше вивчити тюремний фольклор, оскільки був повністю викритий. В розпорядження слідства надійшли дані і про те, що деякі працівники районного відділу робітничого постачання теж розкрадають державне майно.

На начальника відділу Квасюка вийшли на самому початку розслідування. Під час обшуку у нього виявили дві тисячі, сказати б, кишенькових грошей. Що ж являла собою людина, котра ніколи точно не знала, які суми має при собі? Яка без кінця, мов естрадний ілюзіоніст, могла видобувати з кишень одну купюру за одною, причому найвищої вартості?

Під час арешту Квасюк поводився досить спокійно. Йому деякий час ще здавалося, що все це не всерйоз. Він байдуже стежив за тим, як дві тисячі карбованців перейшли з його кишені на стіл, де були одразу уважно перелічені. Бо, як на нього, дві тисячі — це не гроші. До того ж був упевнений, що йому їх повернуть. Примусять повернути.

Отже, хто такий Квасюк?

Якщо людину якоюсь мірою характеризують речі, які вона має, то варто переглянути численні списки, які містяться в кримінальній справі і в яких що не предмет, то привід для роздумів. Тобто сам по собі кожний з них має свою споживну вартість, властивість задовольняти якусь людську потребу. В цілому ж це нагромадження хутра, тканин, одягу і взуття, що вже стало самоціллю і дорівнювалось фондам промтоварної бази. Не кажучи вже про коштовності.

Навіщо стільки?

Річ у тім, що злочинна організація була закільцьована. Вийти з неї ніхто не міг, навіть керівник. А гроші, що весь час надходили, потребували розміщення. Самого Квасюка порятувати вже було годі, рятували, як хтось висловився на слідстві, «Квасюкове барахло». Рятували

гарячково. Стукали в двері до сусідів, знайомих і навіть малознайомих людей. Вносили валізи, у яких щось гриміло, торохкотіло, шелестіло.

Речі і гроші по команді його дружини Віри Максимівни ходили по колу, тобто передавалися з рук в руки, часто повертаючись у вихідний пункт. Так Віра Максимівна силкувалась приховати їх від слідства. Зокрема, валізу, наповнену золотими виробами.

І ось слідчий в особливо важливих справах Євген Семенович Харченко викликає Квасюка на допит.

Квасюк, здається, є втіленням найблагороднішого гніву, який може з'явитися тільки в людини, безпідставно затриманої. Кричить, що сталося непорозуміння, погрожує написати скаргу. Маючи стільки гріхів на власній совісті, хтось інший надломився б одразу. А Квасюк гарячкував дедалі більше.

Він ані хвилини не втрачав надії, що ось-ось пролунає телефонний дзвінок, від чого слідчий витягнеться по команді «струнко», вибачиться перед Квасюком і відпустить його з миром. Але телефон мовчав. Щоб не видати себе, високі покровителі, звичайно, кинули його напризволяще.

Найважливіше було встановити, чому, діючи майже відкрито, торговельні мафіозі тривалий час не потрапляли в поле зору слідчих органів.

Про власну розвідку і контррозвідку Квасюка в особі полковника міліції я вже згадував. Крім того, його певний час надійно прикривали по висхідній адміністративній лінії, яка губилась десь на міністерському олімпі в Москві.

Отже, на слідстві було з'ясовано, що протягом кількох років Квасюк примушував своїх підлеглих розкрадати державне майно і ділитися з ним. Як же це могло статися? Чому не знайшлося жодної людини, яка повідомила б про це прокуратуру? Тому що Квасюк втягував в організацію людей, які через ті чи інші причини

опинялись у скрутному становищі і перебували в повній службовій залежності від нього. Призначав на посади завмагами, завбазами працівників, що не мали достатньої освіти, і навіть колись судимих. Тобто провадив певну «кадрову політику», добираючи таких працівників, котрі могли забезпечити безперебійне функціонування гігантської машини підпільного бізнесу.

Як все-таки могло статися, що злочинці довгий час зовсім безкарно орудували в торгових підприємствах Донецька? Адже у нас існує сувора система обліку і звітності, яка, здавалося б, повністю виключає якнайменшу можливість зловживань. Проте досить було поверхового погляду, щоб пересвідчитись, що в деяких документах відбувалися дивні перетворення з цифрами. Експерти, призначені слідством, дійшли висновку: обман був такий очевидний, що не помітити його міг тільки ревізор, який дуже хотів не помітити. Так воно й сталося. Тому що на утриманні злочинців був головний бухгалтер управління робітничого постачання області Дмитрієвський, який керував ревізорами.

У цій системі він був далеко не вищою, але важливою ланкою.

Відділи робітничого постачання в Донбасі мають великий товарообіг. Облік і звітність тут в принципі побудовані так, щоб кожна копійка йшла за призначенням. Але Дмитрієвський, який, займаючи крісло головбуха, давно уже був не в ладах із законом, одразу ж заклав вибухівку в основну ідею бухгалтерії. Тобто замість того, щоб суворо контролювати витрати державних коштів, він спеціалізувався на приховуванні махінацій.

На допитах бухгалтер районного відділу Березняк показала, як наполегливо вчив її Дмитрієвський всіляких хитрувань, що давали можливість приховувати у звітах фінансові огріхи і недоліки. Інакше кажучи, ці звіти не відбивали дійсного стану речей, а підганялися під вимоги нормативних документів. За три роки до ви-

конання плану товарообігу було приписано сотні тисяч карбованців.

Дмитрієвський уже був заарештований, а слідчий разом із своїми співробітниками все ще шукав найрізноманітніші тайники, де він міг зберігати вкрадене. Знайшли «скарб» не лише в городі, а й у погребі. Уявіть собі: у звичайнісінькому погребі більше грошей, ніж на рахунку у цілої установи.

Слідство довело, що Квасюк разом із Дмитрієвським були на нижчих «поверхах» ієрархії, пронизаної суцільною корупцією. Вище був начальник управління робітничого постачання області. Ще вище — відповідний начальник республіканського главку (який, до речі, помер у в'язниці, відбуваючи покарання). Подарунки і гроші йшли у Москву.

- **Автомат — злодій**
- **Як у поганому детективі**
- **Поки ще не пізно**

За останній час ми, безумовно, досягли деяких успіхів у викоріненні економічної мафії.

Були гучні процеси, які затьмарили собою все, що відбувалось у минулому,— по магазину «Єлисеєвський» в Москві, по Ростову.

Понад мільйон карбованців розкрадань нарахували судді по справі київських торговельних працівників.

Тільки на відміну від старих, як світ, Квасюкових способів «робити гроші», тобто обважувати вручну, тут були на рівні НТР. Тут до обдурювання покупців пристосували пивні автомати. Регулюючи відповідні клапани, змушували їх працювати на недолив. Сам механік, що їх обслуговував, міг взагалі не з'являтись на робочому місці, міг навіть поїхати у відпустку, а запрограмований на крадіжку пристрій справно накопичував для

злодіїв копійки. За законом великих чисел в масштабах міста копійки складались у карбованці, карбованці — в сотні, а десь на виході йшлося і справді про мільйон.

Механіки ділились з завідуючими базовими магазинами, котрі цим не задовольнялись і мали власний бізнес.

Я читав документ, висновки експертів, показання свідків, і у мене створилось враження, що працював чітко відрегульований конвейєр зловживань, в якому кожному було відведено своє місце і який теж тягнувся на вершину торгової піраміди. Знизу вгору — гроші, згори вниз — незапланований дефіцит, пільгові умови роботи. Ну, і, звичайно, на кожній сходинці щось залишалось для власних потреб, і це «щось» часом перевершувало професорську зарплату.

Одержавши черговий внесок від механіка, завмаги, у свою чергу, систематично платили обумовлену суму директору «Київавтоматторгу» Пашицькому, тобто керівнику торговельної контори, котрому були підпорядковані.

Лише кілька штрихів, що характеризували спосіб його життя до арешту. Це певною мірою дає уявлення про розмах підпільних операцій, які протягом багатьох років існували поряд з офіційним товарообігом.

Це сталося напередодні якогось свята. Робочий день скінчився, контора спорожніла, і лише Пашицький ще чаклував у своєму робочому кабінеті над якимись паперами. Коли постукали у двері, він уже зібрався додому.

Відвідувачка тримала конверт.

У конверті виявилось 17 фотокарток форматом 9×12. Кожна пронумерована. Пашицький у кабінеті, Пашицький на вулиці, Пашицький на лоні природи... Хто, коли і як знімав — невідомо. Очевидно, телеоб'єктивом, із відстані. Навіщо? Переконати, що за директором пильно стежать? Але фотознімки, позначені номерами, не лише засвідчували можливості сучасної оптики. У конверті

була записка: «Якщо подарунок подобається, можете купити. Можна на виплат, але краще оптом».

Звичайно, рекетири. На фотокартці чітко видно, як завідуючі кафе Дзяд і Гапуров передають Пашицькому з рук у руки гроші.

«Я спалив знімки,— писав Пашицький,— і став чекати».

Чекати довелося недовго. Скоро зателефонували, і чийсь голос заправив по 10 тисяч за кожну фотокартку. «Гроші віддайте жінці,— говорив невідомий,— яка стоятиме на вулиці праворуч відносно руху, у білій перуці та в окулярах з круглими скельцями. Коли побачите за собою «хвоста», зробіть на машині ще одне коло».

Як у поганому детективі.

Що ж робить Пашицький? Звертається до міліції із знімками, що викривають його як хабарника? Звичайно, ні. Порівнявшись в умовленому місці з жінкою у білій перуці та в окулярах, він кинув на хідник конверт, за вміст якого можна було б купити кілька «Волг». У дзеркалі заднього огляду побачив, що жінка підняла конверт, перебігла дорогу й зникла.

Не минуло й кількох днів, як на підвіконня хтось поклав новий конверт. У ньому вже було 18 фотокарток. 17 з них повторювались, а 18-та «оригінальна» — на ній ще один епізод передачі хабара з рук в руки.

Увечері Пашицькому знову зателефонували. Той самий голос, у якому відчувалась кавказька вимова, заправив за останній сюжет теж банківську суму.

Пашицький знову віддав гроші за тією ж «схемою», після чого йому дали спокій.

Що ж це за людина, яка, не моргнувши оком, викидає через вікно «Жигулів» десятки тисяч карбованців?

Якщо виходити з суми хабара, одержаного Пашицьким, то навіть за масштабами злочинного світу він виявився постаттю одіозною. Того світу, де є лише най-

простіша шкала цінностей: якщо хто попадеться, то скількох викаже.

Тим часом для своїх спільників Пашицький ставав дедалі небезпечнішим. Але «вийти з гри» не мав змоги навіть він. За твердженням державного обвинувача Віктора Івановича Щербаня, будь-який перебій у налагодженому механізмі хабарництва спричиняв гостру реакцію осіб, зв'язаних круговою порукою. Траплялося, що якийсь хабар Пашицький пропускав — не тримати ж для цього головбуха,— то одразу ж у нього вдома лунали анонімні дзвінки з погрозами: «Не будеш брати — вб'ємо!» Тому що для тих, хто змушений був давати, той, хто переставав брати, справді здавався більш ніж підозрілим.

Злочинну групу, що діяла в об'єднанні, створив не він. Ще до нього зловживань тут було чимало. Та лише за Пашицького вони набрали тут «індустріального розмаху».

Годі уявити собі, чим би все це скінчилось, якби Пашицького не схопили за руку. Маховик злочину розкручувався дедалі дужче. Втягувались нові люди, катастрофічно росли суми.

Знайомлячись із кримінальною справою, яка містить сто сім томів, я натрапив на дуже цікавий документ, що його склав сам Пашицький. Називається він так: «Розрахунок особистих витрат за п'ять років». Тобто від моменту вступу на посаду до арешту. За словами Пашицького, жив він на купецький штиб.

Охоче позичав гроші. Будь-які суми. Що пояснюється не лише його щедрістю, а й надійністю самого способу зберігати готівку. Не так небезпечно.

Останній рядок з розрахунку особистих витрат Пашицького: хабарі начальнику главку. Теж десятки тисяч.

Звичайно, у людей спочатку формуються потреби, які вони потім намагаються співвіднести із своїми можливостями. У підсудних часто все траплялось навпаки. Гроші, яких вони й справді не рахували, так би мовити, ма-

ли знайти вихід. Гроші штовхали їх на такі вчинки, які взагалі не відповідають нормальним людським уявленням.

Дні народження святкували так. Пускають по колу шапку. Хто скільки? Кидають сотні, ніби змагаючись у широті натури, а далі надівають шапку на голову іменинника.

Коли збиралися на полювання в сусідні області, ганяли туди службові машини. Коли аж у Закарпаття — фрахтували на кількох чоловік літак.

Щоб запалити цигарку від газової плити, тикали у вогонь велику грошову купюру.

У процесі розслідування, котре проводилось під керівництвом заступника начальника слідчого управління Прокуратури УРСР Анатолія Павловича Білика, вийшли на начальника відділу БХСС Радянського району міста Києва, майора міліції, котрий був у змові з завідуючим базовим магазином. Ще раніше були також засуджені керівники Київської державної торговельної інспекції, що вже вкотре підтверджує тезу — без взаємозв'язку з представниками державного апарату організована злочинність не може набути достатнього розмаху.

- **«Мандаринова» зграя**
- **Висновок генерала Є. Дідоренка**
- **Флот гангстера Аль-Капоне**

На думку багатьох юристів, справжня мафія у нас в країні ще не оформилась. Чимало бандитських угруповань, особливо не «казенних», які паразитують в основному на економіці, а так би мовити, вільних, відокремлені одне від одного, не мають «центрального штабу». На свій страх і ризик нападають на ощадкаси, займаються рекетом, шахрайським промислом. Не той роз-

мах, не той рівень операцій, одне слово, не та кваліфікація, котрі мають справжні мафіозі.

Протягом кількох років на Бессарабському ринку в Києві діяла «мандаринова банда», яку очолював якийсь Каранян. У кожного, хто привозив з півдня цитрусові, включаючи своїх одноплемінників, примусово скуповували їх за півціни, а продавали втридорога. Хто відмовлявся, того затягували у підвал, розташований під ринком, і били до нестями. Зовсім не беручи до уваги, що їх жертви рано чи пізно поскаржаться. Грубий, можна сказати, дилетантський рекет. Не мали свого «мозкового центру» і теж були приречені на викриття. Так воно і сталось. Працівники УБХСС МВС УРСР їх згодом знешкодили. Справу слухав Київський міський суд. Одержали великі строки.

Рекетири на рівні консолідованих угруповань діють набагато вправніше. Нещодавно я натрапив на книгу Айри Уолферта «Банда Теккера», видану у Нью-Йорку ще 1943 року. Тут наводиться протокол допиту підсудного Бента, який дає уявлення про рекет по-американськи.

«— Вас запитували, чи бажаєте ви вступити в об'єднання?

— Ніхто нас не запитував, бажаємо чи не бажаємо.

— Як же це відбулось? Розкажіть докладніше.

— Він сказав: віднині будете отримувати одну третину доходів з вашого бізнесу. Дві третини — мої.

— Хто сказав?

— Теккер. Так воно і відбулось.

— І все?

— Він ще сказав, що переламає мені всі кістки, заб'є на смерть, якщо я буду пручатись.

— Він так і сказав — заб'ю на смерть?

— Ні, він сказав, що пристукне мене на місці... з ним не посперечаєшся.

— Так буквально і сказав — пристукну на місці? Це його точні слова?

— Слова? Йому не потрібні ніякі слова. Це ж Теккер.

— Ви що ж, хочете змінити свої первісні показання і заявляєте зараз, що він вам нічого не говорив?

— А я не показував, що він що-небудь говорив. Ні, сер, для чого йому говорити? Це ж Теккер. Варто йому ворухнути мізинцем, як усі кидаються до нього з усіх ніг.

— Отже, ви стверджуєте, що він вам нічого не говорив?

— Я його навіть в очі не бачив...»

Так, до американської мафії нашим мафіозі, слава богу, ще не дотягнутись. Немає завершеної структури, жорсткої спеціалізації, не координуються всі дії зверху. Водночас не можна закривати очі на небезпеку, яка приховується в самій тенденції. Раніше чи пізніше дрібні банди вливаються у більш великі формування. І якщо ігнорувати це явище, воно може стати необоротним.

Уже перші дослідження показали, що серед «хрещених батьків» є люди, котрі займають досить скромне місце в офіційній «табелі про ранги». Тим часом зовні непримітний комірник або ще непримітніший перукар можуть стояти на чолі великих злочинних об'єднань. Оскільки мають хист підкоряти собі інших і далекс не завжди обділені розумом. Сила їх, звичайно, не у фінках, а в мільйонах, які вони контролюють. За даними ВНДІ МВД СРСР, в країні зараз налічується від однієї до трьох тисяч лідерів, здатних очолити клани мафії. Якщо не вжити негайних заходів, вважає генерал-майор міліції Є. Дідоренко, чию думку було опубліковано, можна втратити час. Необхідно передусім створити спеціальні підрозділи, керовані з єдиного центру. Потрібні великі додаткові кошти, і суспільство має їх негайно виділити. Співробітникам цих підрозділів доведеться добре платити за ризик і високий професіоналізм, їх

треба озброїти технічними засобами не гіршими, а кращими, ніж сьогодні озброєні злочинці. Треба ввести до законодавства, вважає генерал, відповідальність за дії по консолідації злочинного середовища.

Поки ще не пізно. Коли мафія як явище остаточно оформиться, справитися з нею взагалі буде неможливо, про що свідчить досвід таких розвинених країн, як Америка і Японія...

У тому, що злочинність набула небаченого розмаху, звичайно, винна не міліція. То — недуга всієї людської цивілізації, і, відверто кажучи, мафія добре себе почуває за умов будь-якого суспільного ладу. Хоч, звичайно, є і відмінності.

Щодо Сполучених Штатів, то бандитизм вже давно став своєрідною галуззю національної економіки. Причому економіки, яка реагує на попит ледь не швидше, ніж всесвітньовідомі фірми, які славляться досконалим вивченням ринку.

Досить пригадати приклад з минулого, коли у Сполучених Штатах діяв «сухий закон». Коли він набув чинності, гангстерська імперія Аль-Капоне організувала контрабанду спиртних напоїв в таких масштабах, що звела нанівець всі зусилля ревнителів здорового способу життя. У розпорядженні гігантського об'єднання був флот у 176 кораблів, перед яким виявились безпорадними поліцейські катери і військові кораблі.

Але, мабуть, і Аль-Капоне здаватиметься «бідним» у порівнянні з капіталами сучасних верховод злочинного світу. За останніми даними, обіг світової мафії становить 600 мільярдів доларів, з них майже половину дає наркобізнес.

Сотні кримінологічних інститутів світу вивчають причини злочинності, але, відверто кажучи, помітних успіхів не досягли. Спроби пояснити її лише життєвим рівнем, безробіттям тощо виявились марними. У Швеції, приміром, один з найвищих життєвих рівнів, практично

не має безробіття, але ніхто не позаздрить тамтешній поліції.

Отже, досить поширена думка, що всі майнові злочини обумовлюються розривом між потребами і можливостями, пояснює далеко не все. Принаймні стосовно до мафії. Особисто я застосував би до законів, за якими вона розвивається в світі, не знаючи кордонів, політекономію. Де простежено тенденції будь-якого капіталу до монополізації і безупинного накопичення. Бо якщо виходити з 600 мільярдів, які щороку проходять крізь руки мафіозі, то навіть на спотворені потреби їх вистачило б кожному. Одне слово, явище це ще грізніше, ніж ми уявляємо. Але це вже за межами моєї теми.

●

ПОТЕРПІЛІ

- **За всією суворістю закону**
- **Суд комендантші Миронової**
- **Злочинця провокує жертва**

Звичайно, коли нам доводиться чути про те, що хтось потерпів від злочинця, ми майже завжди співчуваємо його жертві. Коли на людину напав хуліган, грабіжник, розбійник або бандит, а закон досить чітко розрізняє кожен з цих складів злочину за їх суспільно небезпечними наслідками, то ми вимагаємо, щоб винних покарали за всією суворістю закону. Наше обурення не знає меж і тоді, коли спіймано злодія, розкрадача або шахрая.

Справді, суспільство вже неабияк стомилось від но-

сіїв антисоціальної поведінки, які нізащо не бажають жити за законами, обов'язковими для всіх, і визнають лише свої власні «закони», побудовані на спотворених уявленнях про навколишній світ.

Кримінологи всього світу вивчають злочинців і злочинність, від чого кількість правопорушень, на жаль, поки що не зменшується. Значно рідше попадають у поле зору дослідників самі потерпілі, хоч певній частині їх належить чимала роль у виникненні ситуацій, котрі закінчуються протиправними діями. Ось чому не раз доводилось чути від суддів, що трапляються потерпілі, які викликають не більше симпатії, ніж самі злочинці, а часом навіть і менше.

Ми, звичайно, пам'ятаємо комендантшу Миронову з «Капітанської дочки». І те, як вона відряджала поручика розібрати конфлікт між солдатом і бабою: «Розберись, хто винний, та покарай обох». На перший погляд — звичайна пушкінська іронія. Насправді ж — точне спостереження, котре випередило деякі висновки правознавців про те, що у злочинах часто винні не тільки самі злочинці, а й їхні жертви, тобто, що деякі злочини відверто провокуються потерпілими.

- **Формула шахрайства**
- **Ощадна книжка на пред'явника**
- **Третя судимість**

За розхожими уявленнями, шахрай — це неголений суб'єкт з підворіття, який намагається переконати вас, що продає за півціни золоту каблучку і навіть демонструє заводське клеймо і пробу. Та, уважніше придивившись до щойно придбаної речі, ви помічаєте, що проба разом із фірмовим знаком на очах зникає. А неголений суб'єкт уже далеко. Проте вважайте, що вам пощасти-

ло. Адже вас могли б притягти до кримінальної відповідальності за скупку краденого. Бо хто, крім злодія, продавав би золото за півціни?

Саме такий випадок трапився в Донецьку, коли надто довірливий покупець зумовив відповідні дії звичайнісінького пройдисвіта, який сам просився в руки міліції.

Але серед аферистів є справді значні постаті, котрі виловлюють простаків, можна сказати, неводами.

У Києві є місце, яке, немов магнітом, притягає безліч автолюбителів. Одні приходять сюди, щоб дізнатися про свою чергу, інші — аби подивитися на товар, ще одні — просто зануритися в атмосферу, дорогу серцю кожного власника транспортного засобу. На жаль, буває тут іще кілька категорій відвідувачів, які весь час неначе балансують на грані закону.

Хто ж вони?

Ті, що сподіваються продати машину за спекулятивною ціною, і ті, котрі хочуть за цю ціну купити. Між першими і другими є посередники. Нарешті, існує ще одна категорія, яка нічого не продає і нічого не купує, але тим часом завжди «при ділі». Це — шахраї. Специфічні автомобільні шахраї, які вміло грають на бажанні багатьох людей будь-що придбати власний автомобіль. До їхнього числа через кілька хвилин належатиме і Гарик Мірошниченко.

Тільки-но підійшовши до магазину «Автомобілі», він радше відчув, ніж зрозумів, як тут легко роздобути гроші. Поштовхався біля входу, зайшов усередину. І його погляд зустрівся з поглядом такого собі Завена Оганесяна, який прибув до Києва, щоб вивчити питання про можливість придбання машини поза чергою.

Гарик одразу зрозумів: це і є шанс. Відрекомендувався Оганесяну як людина, котра має зв'язки «у верхах» і може допомогти. І, дивлячись у відкрите, добродушне, зичливе обличчя Гарика, Оганесян теж вирішив, що йому надзвичайно пощастило.

Гарик добре усвідомлював, що темпераментного кавказця ошукати буде нелегко. Всі нині грамотні. Не може бути й мови про те, що Оганесян просто довірить йому гроші, а сам поїде чекати машину на Кавказ. Треба було вигадати щось таке, що зламало б кригу недовіри.

Мені дозволили відвідати Мірошниченка в слідчому ізоляторі. Відтоді, як він задумав обдурити Оганесяна, минуло майже чотири роки. За плечима Гарика вже не одна, а три судимості. Пам'ятаю його ще по першому процесу. На запитання суддів Гарик відповідав із зворушливою розгубленістю, кліпав очима і весь час червонів. Неможливо було повірити, що цей сором'язливий хлопець міг обвести круг пальця Завена, погляд якого, здавалося, проймав наскрізь.

— Гарику,— кажу йому,— коли я вас побачив уперше, ви здалися мені схожим не стільки на шахрая, скільки на об'єкт шахрайства.

— Так треба було,— відповідає Гарик.

Очевидно, він хотів видатися перед судом випадковою людиною на лаві підсудних. І цієї мети, мабуть, досягнув, бо винесений йому вирок був порівняно м'який.

Тепер же Гарик зовсім не здається простаком. І хоч його лице, як і колись, сяє доброзичливим лукавством — таке воно вже від природи,— переді мною неабиякий полеміст і, я б сказав, навіть ерудит.

Засунувши руки в кишені, Гарик ходить по слідчій камері, яка на кілька годин віддана в наше розпорядження. Він щосили намагається показати, що йому все байдуже, навіть в'язниця.

Якщо говорити абстрактно, він відзначається досить гострим розумом. Але яка, даруйте, користь від цього? Якщо розглядати розум як здатність переробляти інформацію, що надходить із зовнішнього світу, і робити з неї висновки. Яка користь самому Гарику від того, що в колі знайомих він має репутацію «аналітика»? Ство-

рюється враження, що його розум існує поза ним, у якомусь іншому вимірі, тому його годі поєднувати з житейською практикою самого Гарика.

Отже, того горезвісного дня Мірошниченко вийшов з дому чесною людиною, а надвечір уже став шахраєм. За освітою він був мистецтвознавцем, працював у музейному заповіднику і, як то кажуть, подавав надії. Але знадобилися гроші. Чи відчував докори сумління? Зараз на це запитання відповісти важко. Зрозуміло лише одне: вже вступив у свої права азарт гонитви. Гонитви за уявним щастям, яке, на його думку, і полягало у великій сумі грошей, од яких відстовбурчилася кишеня Завена Оганесяна.

Щось було у Завені таке, що штовхало Мірошниченка на протиправний крок. На шляху до мети, яку він поставив перед собою,— купити автомашину! — Оганесян ладен був подолати будь-які бар'єри, не лише матеріальні, а й моральні. І Мірошниченко це одразу зрозумів. Перед ним було типове «золоте теля», і питання полягало в тому, з якого боку зручніше підступитися до нього.

«Треба так вилучити гроші в Оганесяна, щоб і після цього його не полишало відчуття, що вони у нього в кишені»,— вирішує Гарик.

Отже, «формула шахрайства» виведена. Треба тільки підставити в неї необхідні значення.

Насамперед Гарик радить Оганесяну покласти наявні у нього гроші на пред'явницьку ощадну книжку. Не варто носити при собі великі суми грошей — ще вкрадуть. Оганесян згоджується: по-перше, справді можуть украсти, а по-друге, домовлено, що ощадна книжка залишиться у нього доти, доки не відбудеться сам акт купівлі-продажу. Яка різниця, у якій формі буде зберігатися потрібна сума? Аби вона була при ньому.

Але тут Оганесян припустився помилки. Він явно недооцінив Гарика. А той уже уздрів можливість, яка по-

лягала в тому, що між грошима готівкою та на ощадній книжці була суттєва різниця.

Невдовзі учасники угоди вже були в ощадкасі. Оганесяну допомогли заповнити прибутковий ордер на сім тисяч карбованців, бо в грамоті він не вельми тямив. Справді, уміння рахувати далеко не завжди означає уміння писати. Після чого, домовившись про зустріч у призначений час, розійшлися.

Мірошниченко сказав, що йому треба підготувати машину до продажу. Та тільки-но Оганесян зник за рогом, він сів у тролейбус і поїхав в іншу ощадкасу, де заповнив прибутковий ордер на сім карбованців. Тепер Гарик був уже на півдорозі до мети. Йшов містом і шукав будь-яку установу, що мала друкарське бюро. Потрапив у «Теплоелектропроект», де йому люб'язно дозволили надрукувати кілька знаків.

Він швидко вставив у каретку розгорнуту ощадну книжку і поруч з цифрою 7, що зазначала суму його вкладу, додрукував три нулі. Решта було, як то кажуть, справою техніки.

У тій партії, яка розігрувалась з Мірошниченком, роль Оганесяна здавалася безпрограшною. Він міцно затиснув у кулаці свою пред'явницьку ощадну книжку і випустив її тільки тоді, коли Гарик перевіряв правильність вкладу. Це було вдень, біля входу в автомобільний магазин. Довкола стояли люди, а поблизу прогулювався міліціонер. При Оганесяні невідлучно крутився якийсь його земляк, що виконував функції консультанта й охоронця водночас.

Після того як Мірошниченко підтвердив, що вклад оформлений правильно, ощадну книжку повернув Оганесяну. Домовились зустрітися в призначеному місці, куди Гарик повинен був пригнати «Жигулі» кольору «білої ночі».

Але вернімося до питання, яке останнім часом дедалі

більше привертає увагу юристів: про особистість тих, хто стає потерпілим.

Формальне поняття особи, що потерпіла, сконструювати зовсім не важко: це людина, яка зазнала якихось збитків — моральних, фізичних чи майнових. Але одна справа, коли особа потерпіла від грабіжника. Інша, коли вона сама готова вдатися до будь-якої авантюри. Тобто явно існує певна категорія людей, яка вабить злочинців більше, ніж інші категорії, спонукаючи їх подолати останні вагання, якщо вони в них і були.

Так що потерпілий від потерпілого різниться.

Сама природа, здавалося б, подбала про те, щоб Оганесян найшвидше придбав «Жигулі» кольору «білої ночі». І коли щедро родили мандаринові дерева, він скуповував плоди й транспортував у північні райони країни, де субтропічний продукт у великій ціні. Зовсім ще молодий хлопець став спекулянтом.

Шукаючи обхідних шляхів, натрапив на Гарика. Тож зустрілися вони тому, що не могли не зустрітися. І суд у своїй окремій ухвалі, надісланій за місцем роботи Оганесяна, повністю викрив його роль при спробі здійснити незаконну операцію.

Ще задовго до умовленого часу прибув на місце, мало не кидаючись під колеса кожної автомашини, яка за кольором скидалася на очікувану.

Але Мірошниченко так і не з'явився. Оскільки інших варіантів не було, Оганесян вирішив гроші з ощадної книжки зняти. Прийшовши до ощадкаси, заповнив видатковий ордер на сім тисяч карбованців і разом з пред'явницькою книжкою подав його у віконце. І в ньому, мов у кадрі, нараз побачив здивоване обличчя оператора.

Тим часом Мірошниченко намагався якнайдалі втекти з того місця, що стало вже місцем злочину.

Він мав сім тисяч карбованців, одержаних на пред'яв-

ницьку ощадкнижку Оганесяна, яку встиг непомітно підмінити на свою. Ясна річ, Оганесян, який у ту мить стежив лише за тим, щоб Мірошниченко не зник, нічого не помітив. Обман був продуманий. Принаймні колишній мистецтвознавець, а нині шахрай, мав у запасі кілька годин.

Тільки-но Оганесян виявив обман, одразу ж кинувся під захист закону. Невпевненою рукою написав на аркуші в косу лінійку: «Прошу виловити невідомого і покарати».

У великому місті «виловити» невідомого нелегко. Але міліція знайшла Мірошниченка відразу. Просто цього дня його бачило чимало людей, і вдалося простежити весь його маршрут — від ощадкаси до дому.

Отже, в суді розглядається справа про шахрайство. Проте розглядати начебто й нічого. Його впізнали потерпілий і свідки. Що ж до тієї ощадної книжки, на яку Мірошниченко підмінив книжку Оганесяна, то експертиза легко виявила всі сліди підробки. Таким чином, вина Мірошниченка доведена незаперечно ще на попередньому слідстві. Але суд хвилює не лише це. Його завжди непокоять «кляті» запитання, і головне з них — чому? Чому Мірошниченко, який подавав стільки надій, несподівано почав викликати професійний інтерес лише у працівників правосуддя?

Тільки-но Гарик відбув покарання, щойно переступив поріг дому, як його заарештували знову.

Питаю в нього під час побачення у в'язниці:

— Як же це ви?

— Посварився з дружиною, вийшов з дому на шосе, голосую. Зупиняю першу-ліпшу машину. Куди їдете? В Мінськ? Що ж, і я з вами. Легко і просто. І тут же відчув усю безглуздість свого становища. Один у чужому місті. Без друзів та знайомих. Без грошей, нарешті. І ноги самі понесли до автомагазину.

У Гарика в кишені ощадна книжка на чуже ім'я, яку

він знайшов у Києві біля станції метро. На рахунку — незначна сума. Але «варіант Оганесяна» його зараз не приваблює. Для цього треба зробити вклад на пред'явника, додрукувати нулі і т. д. Ліньки!

Досвідчене око Гарика вирізняє трьох. Приїхали з Вільнюса. Це ті самі «клієнти», які торгуватися не будуть. І пропонує їм свої послуги.

Знову перевіряє правильність вкладу і непомітно підмінює ощадну книжку покупців на свою.

Далі намагається втекти. Але «покупці» відразу ж виявляють обман, наздоганяють Гарика і передають у руки правосуддя.

Тут же, у Мінську, відбувся суд.

Після чергового звільнення Мірошниченко влаштовується на роботу у рекламний комбінат. Звичайно, часу змарновано чимало, але багато що можна виправити.

Та одна справа — за якусь мить підмінити ощадну книжку і замість семи карбованців стати власником семи тисяч. Інша — одержати ті самі гроші за відомістю на зарплату. Гарик певен, що перший шлях набагато коротший. Ілюзія, у яку вірять усі, хто зважується когось пограбувати, обікрасти чи ошукати. Ну, який же це короткий шлях, якщо він складається в довгі роки ув'язнення?

Якось з горем пополам ще можна пояснити поведінку примітивного злочинця. Але ж Гарик — мистецтвознавець! Спекулянт Оганесян — потерпілий, а мистецтвознавець Мірошниченко — злочинець?! Спекулянт шукає захисту у закону, а мистецтвознавець намагається від цього ж закону втекти...

Отже, Мірошниченко знову на волі. Район, де розташований магазин «Автомобілі», він, звичайно, обходить десятою дорогою. Але, на жаль, під статтю, що передбачає покарання за шахрайство, можна підпасти й іншим способом. І якщо не всі, то багато з них відомі Мірошниченку.

Взагалі Гарик давно зрозумів, що найлегше можна «заробити» на людських слабкостях. Коли людині сняться вночі автомобілі, то вона втрачає відчуття реальності і здатна повірити життєрадісному молодикові з елегантними манерами. Тим більше повірить той, кому конче потрібна кооперативна квартира.

Коли у киянина Палкіна зросла сім'я, він чомусь звернувся не у райвиконком, а до Мірошниченка.

«Не було б об'єкта — не було б і суб'єкта»,— сказав з цього приводу Мірошниченко. В тому розумінні, що попит на аферу в даному разі зумовив пропозицію.

Звичайно, кооперативну квартиру Мірошниченко «зробити» може. Але послуга обійдеться у п'ятсот карбованців. І ось Палкіну вже здається, що від новосілля його відокремлює лише згадана сума. Невдовзі Мірошниченко запевнив його, що в житлобудівний кооператив він уже введений і залишилося тільки чекати, поки спорудять будинок. Гарик навіть показав місце, де цей об'єкт ось-ось почне рости, мов на дріжджах. І хоч тут абсолютно ніщо не нагадувало про будівельний майданчик, Палкін вірив. Вірив у те, що за хабар будинок може зрости навіть без фундаменту. Минуло багато часу, і лише тоді потерпілий звернувся до міліції. Згодом Гарик пообіцяв комусь дістати незвичайний магнітофон, іншому — небачену досі куртку. Він охоче давав розписки, залишав свій телефон, що остаточно збивало з пантелику людей, котрі найбільше боялися невідомого.

На що ж розраховував? Ні на що! Просто в цей час йому потрібні були гроші, а про те, що буде потім, не замислювався.

Нарешті — знову суд.

— У нас стільки розвелося роззяв, що на них не настачишся шахраїв,— сказав мені з цього приводу суддя.

- **Літаючий портфель**
- **Назустріч небезпеці**
- **По тисячі — за годину**

Тенденція до консолідації захопила вже і шахраїв, які в минулому «працювали» поодинці. Об'єднавшись, вони стали здійснювати такі «фінансові операції», перед якими поступаються спустошувачі сейфів,— спритно грали на дефіциті житла.

Ті поодинокі перехожі, що раннього лютневого ранку опинилися поблизу будинку 24/51 по Русанівській набережній, стали свідками того, як в одному з вікон на третьому поверсі раптово спалахнуло світло. Згодом за портьєрою майнула людська тінь, вікно розчинилось, і з нього вилетів якийсь темний предмет, що ледь не зачепив людину, яка стояла внизу. Хто б не підібрав цей предмет (що виявився звичайним чоловічим портфелем), був би надзвичайно здивований. Адже він містив багато грошей, коштовностей і паспорти, що належали різним особам. Людина ж, яка стояла біля під'їзду, безсумнівно, чекала на подібний розвиток подій. Бо це був співробітник міліції.

Коли згодом п'ятдесят сім паспортів, що вилетіли з вікна, були передані на експертизу, на них виявили відбитки пальців розшукуваної особи.

Що ж показали перші допити на слідстві?

Якось мешканка Борисполя Яковенко познайомилася з людиною, що видавала себе за представника органів внутрішніх справ і роз'їжджала у «Волзі» ГАЗ-24, за кермом якої сидів шофер у формі. Коли ж згаданий «представник» ішов пішки, то за ним невідступно, мов тінь, крокував чоловік у цивільному.

Зустріч ця мала для Яковенко певні наслідки. Ще не вірячи в те, що відбувається не вві сні, вона почула, що за 4200 карбованців може стати мешканкою Києва. В обхід квартобліку і поза чергою. За однієї умови, що

платити треба готівкою і негайно. Яковенко, не замислюючись, вручила потрібну суму. Більше того, незабаром вона умовила свою землячку Самойлову спробувати щастя на аналогічних умовах. Що ж до якогось Пенькіна із села Вишеньок, то він виявився для шахраїв просто знахідкою.

Не моргнувши й оком, вручив їм сім тисяч карбованців за ордер на квартиру, а через деякий час звів із своїм приятелем Тернюком, який виклав таку ж суму. Щоправда, цього разу особа, яка раніше видавала себе за представника міліції, чомусь виступала як інспектор міськвиконкому, та Тернюкові було все одно, кому платити. Отже, на самому тільки «бориспільському кущі» з десяток чоловік виявились жертвою обману.

Обвинувальний висновок у цій кримінальній справі, яку розслідувала прокуратура республіки, містить 600 сторінок. І що не сторінка, то нові епізоди обвинувачення, які перевірялись Київським міським судом майже півроку. Матеріали попереднього слідства підтвердились.

Потерпілими у цій справі визнано сімдесят чоловік. І всі вони з легкістю віддавали все, що мали. Траплялось, до двадцяти тисяч карбованців. Але ж, даруйте, житло у нас — не ринковий товар! Існують певні й, безумовно, справедливі правила, за якими воно розподіляється. Так невже нікому із сімдесяти міфічних «пайовиків» на думку не спадало, що їх втягують у відвертий злочин?

Спадало, звичайно. Та деяким, найбільш обережним, роз'яснювали, що внесена ними готівка не тільки не є хабаром, а навпаки. Що саме в цей час здійснюється операція по виявленню хабарників, які засіли в деяких житлових органах. І з цією метою усіх підозрюваних слід спровокувати на одержання хабара, тобто запропонувати гроші. Ці гроші передбачається взяти у тих, хто має потребу в квартирах. А в нагороду за це квартири

їм будуть надані поза чергою. При цьому робилось попередження, що операція проводиться в обстановці найсуворішої секретності, у зв'язку з чим її учасникам належить розписатися про нерозголошення. Підозріло? Безумовно!

По-перше, провокація хабара з метою виявлення хабарника заборонена законом і правоохоронними органами не застосовується. По-друге, якщо навіть цього не знати, не могло не здатись дивним, що для якогось оперативного заходу знадобились особисті кошти громадян.

Та шахраї, які збирали гроші, шукали тих, хто не вирізнявся особливими моральними чеснотами і хто охоче погоджувався внести будь-яку суму, тільки б одержати квартиру поза чергою. Досить послатись на громадянку Грошеву, котра вручила «працівникові міськвиконкому» 10 500 карбованців, з них половину у вигляді пайового внеску, а другу як хабар «тому, кому слід».

Отже, з одного боку, хабарники немовби виявлялися, а з другого цілком відверто заохочувались, причому з боку однієї і тієї самої людини. Недовго було заплутатись і самим злочинцям, однак до часу їм усе минало безкарно.

Чому ж?

Щодо показового виходу із службової «Волги» на очах у приголомшеної «клієнтури», то тут було все просто. Познайомилися з сержантом, який обслуговував машину полковника, й одного разу попросили підвезти. Та ще й до приміщення міліції. Про те, щоб «клієнтура» в цей самий час юрмилась поблизу, подбали заздалегідь.

Спливав час, і ніхто, звичайно, ніяких квартир не одержував. Знайшлися й такі, що наважились ремствувати, навіть вимагати гроші назад.

Що ж зробили злочинці? Втекли через прохідний двір? Аж ніяк! Вони пішли назустріч небезпеці викриття, сподіваючись тим самим викриття уникнути. З пси-

хологічного боку — досить несподівано і тому — правдоподібно.

Найбільш настійливим гроші, звичайно, довелося повернути, решті ж заявили, що справа зірвалась тому, що пайові внески виявились малими. Отже, треба внести принаймні ще стільки ж. Уявіть собі, вносили! Проте кожне терпіння має межу. До скандалу тут справу ніколи не доводили. «Пайові» повертали. Але за рахунок чого? Із старими «клієнтами» розплачувалися грішми нових.

Щоб виграти час, вдавалися до справжніх спектаклів. В поважній установі, що відає обліком і розподілом житлоплощі, прямо в коридорі стояв невеликий письмовий стіл. Призначався він для відвідувачів — тих, кому треба було написати заяву, упорядкувати свої папери. Шахраї ж садовили за цей стіл свою людину, вручали їй фальшиві списки «зарахованих» на квартоблік, підроблені виписки з рішень про розподіл житла і десь украдені повідомлення із штампами.

Коли заздалегідь оповіщені «пайовики» зібрались у коридорі, шахраї, завбачливо залишивши свій верхній одяг у роздягальні, діловито виходили з одного кабінету, заходили до іншого, і так кілька разів підряд. Що ж, до цих кабінетів заходити не забороняється нікому. А в очах «пайовиків» вони виростали до «діячів міського масштабу». Потім кожний знаходив своє прізвище у списку і розплачувався на місці.

Однак часто появлятися тут було ризиковано. Через те призначалися зустрічі біля кінотеатрів, великих магазинів. Чергові «збори» відбулися при вході до Центрального універмагу. І у якогось Зосимчука, що вже встиг сплатити 4800 карбованців, усе ж закрались сумніви. Чому проблеми майбутнього кооперативу обговорюються не в міськвиконкомі? Свої сумніви він висловив уголос. На що дістав відповідь, що в міськвиконкомі душно і тому вирішили зібратись на вулиці.

Уявить собі, повірив!

Іншого скептика привели до будинку, де розташований один з підрозділів управління внутрішніх справ. Потупцювали на сходах і навіть штовхнули перші-ліпші двері, які, на їх щастя, були зачинені.

В одних запитували, який вони бажають район, будинок і навіть поверх. Заводили на якусь будову і запевняли: ось тут ви житимете. Третім пропонували здати паспорти, начебто на виписку ордерів. І, нарешті, декому призначали абсолютно точні дати новосілля.

Тобто нічого оригінального. Пригадуєте Мірошниченка? Що зухваліший обман, то більше скидається на правду. Коли людині вже показують будинок, де вона незабаром житиме, як у це не повіриш? Шахраям, звичайно, не відмовиш у знанні людської психології. Тільки на відміну од Гарика, котрий шукав пригод самостійно, тут обман планував штаб.

У міліції розуміли: треба виходити на «першу особу». Почали вивчати певну категорію відвідувачів відділу обліку й розподілу житлової площі, зокрема іногородніх, які не мають прописки в Києві, а значить і підстав для постановки на квартирний облік. Незабаром увагу привернула якась Червонюк, у минулому працівник торгівлі, нині — людина без певних занять. Це вона брала гроші й видавала розписки, отже, з точки зору розшуку була найбільш уразливою. Незважаючи на те, що дуже старанно ховалась, усе ж її знайшли й заарештували.

Зникнення Червонюк насторожило інших «компаньйонів». Вони шукали її скрізь — обдзвонювали райвідділи внутрішніх справ і з властивою їм зухвалістю намагалися навести довідки навіть в ОБХСС. Ще б пак, вона надто багато знала, і треба було перевірити, чи не вийшла на неї міліція. Тим часом її вже допитували, намагаючись встановити, хто за нею стоїть. Червонюк вперто відмовчувалась. Нічого не давали й очні ставки з «пайовиками». Лише через кілька діб вона написала

повинну. Тоді розробили план операції і одночасно арештували всю групу. На лаві підсудних опинилось чотирнадцять чоловік.

Отже, завдяки великій роботі, проведеній міліцією, прокуратурою і судом, злочинці були викриті. Причому «перша особа» обвинувачувалась у підбурюванні до дачі хабара, шахрайстві, спекуляції, розкраданні, підробці документів та порушенні правил валютних операцій. За кожен із цих злочинів належить покарання до різних строків позбавлення волі — загалом на 63 роки! Але як я уже говорив, у нас таких строків не дають, більше покарання може поглинути менше, але самі цифри і тут показові.

Мені дозволяють побачення у слідчому ізоляторі.

— Підсудна Моторнюк Любов Олександрівна,— оголошує конвоїр, і я здивовано дивлюсь на «першу особу», на совісті якої стільки злочинів, що навіть організатору вбивств Бунчуку судді нарахували менше.

Переді мною молода жінка. М'які манери, вкрадливий голос. Головний же дар Моторнюк — це, звичайно, вміння видавати чорне за біле.

Освіта — вища. Без певних занять. За плечима — вже одна судимість за аналогічні злочини. Звільнена у зв'язку з амністією. І ось створила нову злочинну групу, яка діяла із ще більшим розмахом.

Слухаєш Моторнюк — і спочатку теж піддаєшся «чарівності обману». Вже зачитано вирок, за яким їй належить відбути п'ятнадцять років у виправно-трудовій колонії, вже ні у кого не лишилось найменшого сумніву в тому, що вина її повністю доведена, а Моторнюк твердить, що її ось-ось випустять на волю, оскільки сталося непорозуміння. Посилається на якісь неіснуючі документи, що свідчать про її непричетність до привласнення величезних сум.

Так, вона розумілася на психології людей і одразу знаходила тих, хто, як не дивно, тільки того і чекав, щоб

у нього відібрали гроші. П'ятнадцять хвилин натхненної балаканини — і п'ятнадцять тисяч у неї в кишені. По тисячі — за хвилину!

Мала своїх консультантів з юридичною освітою, мала власного охоронця.

Жорстокість її вражала. Добре знаючи, що багато іногородніх не мають права на прописку у Києві, шахрайка рекомендувала їм негайно звільнятися з роботи, здавати житло і перебиратися до столиці.

Мешканка Ольховки Сопова вручила Моторнюк 15 600 карбованців (одразу на три квартири — для себе та двох своїх дочок) і, поневіряючись у київських знайомих, стала терпляче чекати на ордер. Та дочекалась лише судового процесу. Така ж доля спіткала Кушнарьову з Сибіру. Вони спалили за собою всі «мости» там, де жили, заплатили Моторнюк стільки, скільки зажадала, і вдруге побачили її тільки в залі суду.

Лаву підсудних з нею поділили Червонюк, Козаченко, Копиленко та інші. Вони вважалися не тільки спільниками, а й найкращими подругами. Вірили їй безмежно, виконували не тільки доручення по вербуванню «клієнтів», а й усі примхи. Однак і своїх найкращих подруг Моторнюк обібрала, як кажуть, до нитки. У Козаченко взяла 5500 карбованців «на машину» і три тисячі примусила внести «на гараж». Крім того, Козаченко передала Моторнюк 13 100 карбованців, що призначалися для забезпечення квартирами її рідної сестри і дядька Зосимчука. Того самого Зосимчука, якому роз'яснили, що «пайовики» збираються біля входу до Центрального універмагу тільки тому, щоб подихати свіжим повітрям. Одне слово, тільки від Козаченко та її родичів надійшло майже 30 тисяч карбованців!

Залякавши іншу свою подругу — Червонюк (яка в той час працювала в торгівлі), запевнивши її, що за нею по п'ятах іде міліція, Моторнюк одержала від неї сім тисяч, призначених нібито для того, щоб «відкупитись».

Щодо Копиленко, чи не найдовіренішої помічниці, то й тут, як то кажуть, злодій у злодія палицю вкрав. Хоч на самій Копиленко, образно кажучи, проби ніде ставити — за співучасть у цьому злочині вона покарана на вісім років позбавлення волі, одначе і її Моторнюк обдурила.

Звичайно, жодній людині у придбанні житла Моторнюк не допомогла і допомогти не могла. Тільки одинєдиний раз вручила якійсь Карповій ключі від квартири № 90 на вулиці Тампере, 17/2. Коли ж новоспечена «новоселка» прибрала тут після ремонту, ключі у неї відібрала, оскільки квартира ця належала їй.

Під час обшуку у Моторнюк виявили десять меблевих гарнітурів найгучніших назв — «Радауца», «Мона» та інших. Вони зберігались у порожній квартирі, яку наймала спеціально для цієї мети. Меблі призначалися для перепродажу за спекулятивними цінами. Проте, маючи півмільйона, не гребувала й п'ятіркою — спекулювала навіть губною помадою...

Всіх шахраїв засуджено. Але залишаються запитання: чому працівники відділу обліку й розподілу житлової площі не звернули увагу на те, що в коридорах кубляться сумнівні люди? Незрозуміло також, як у шахрайки опинилися бланки суворої звітності.

Злочин Моторнюк визнано особливо небезпечним тому, що він був об'єктивно спрямований на дискредитацію місцевих органів влади. Пішли чутки, які навмисно поширювали її спільники, що в Києві є людина, яка за винагороду може влаштувати все — квартиру, машину, гараж, дачу, меблі й інше, що належить до матеріальних благ. А також вона може забезпечити і блага духовні, включаючи вступ до будь-якого вузу. Запевняючи, що хабар призначався то працівникам міськвиконкому, то міліції, Моторнюк тим самим кидала тінь на добре ім'я багатьох людей.

Портфель, набитий грішми, коштовностями і паспор-

тами, що вилетів з вікна і ледь не впав просто на оперуповноваженого, був спакований Моторнюк на випадок можливого обшуку.

Теж не допомогло. Шахрайська група перестала існувати. Разом із своїм основним та оборотним «капіталом». Та чи остання вона? Адже пам'ятаємо слова Гарика про те, що поки є попит на аферу, є і пропозиція.

- **Неспровоковані акції**
- **З місця на місце**
- **Мільйони у схованках**

Поки у нас йшлося про потерпілих, яких не без підстав називають співучасниками злочинів. Деякі з них навіть потрапляють на лаву підсудних. Звичайно, значна більшість людей, що страждають від злочинців, є жертвами неспровокованих акцій. Більше того, вони часто зазнають втрат не лише від злочинців, а й, як це не дивно, і від тих, хто виконує правоохоронні функції, тобто від своїх захисників. Річ у тім, що деякі нормативні акти, пов'язані з правами потерпілих, складались у ті часи, коли між потерпілими і самими злочинцями не вбачали особливої різниці.

Ось випадок, описаний старшим радником юстиції С. Замошкіним. У одного харків'янина, назвемо його Сергієнком, котрий відпочивав на Кавказі, були вкрадені особисті речі. Потерпілий звернувся до міліції. Якби він знав, чим це для нього скінчиться! Міліція спрацювала добре, злодія знайшли, щоправда вже після того, як відпускник повернувся додому.

Одержавши повістку, яка пропонувала йому з'явитися в суд курортного міста, Сергієнко завагався: чи варто їхати? Тим часом знайомі юристи пояснили: потерпілий зобов'язаний з'явитися на виклик, бо якщо не з'явиться, то його примусить міліція. Довелося відкласти всі справи і купувати квиток на літак.

Але основні випробування чекали попереду. По-перше, збитки йому відшкодовано не було. Хоч вирок винесли і злочинця засудили, речі він встиг продати і гроші витратити. Так що Сергієнку слід зачекати, поки засуджений почне працювати в місцях позбавлення волі. І лише тоді гроші вираховуватимуться з його заробітку на користь потерпілого.

Про те, що з цього найчастіше виходить, у нас розмова далі, ну а поки що простежимо баланс витрат і «доходів» Сергієнка. За квиток на літак туди одержав. А відповідно до якоїсь інструкції на зворотну дорогу виділили гроші, яких вистачило лише на місце в найдешевшому залізничному вагоні. Та ж сама інструкція дозволяла сплачувати лише 75 копійок добових і 70 копійок за готель, незважаючи на те, що готельні розцінки зараз різко збільшено.

Економія державних коштів? Але ж всі суми, які сплачуються потерпілому (не лише за вкрадене), за рішенням суду можуть бути стягнуті із засудженого.

Розпочнемо із слідства. Здавалося б, якщо підслідний не поспішає віддати гроші, слідчий має докласти відповідних зусиль, щоб виявити схованку. Але він часто не може подолати спокусу піти шляхом найменшого опору й передає справу до суду, не подбавши про інтереси потерпілої сторони. Браком у роботі слідчого це не вважається. Справу йому ніхто не поверне — ані прокурор, ані суд. Мовляв, з винного стягнуть в колонії. Але всі заздалегідь знають, що з цього нічого не вийде. Адміністрація місць позбавлення волі в основному дбає про те, щоб примусити своїх «вихованців» виконати план і з їхнього заробітку передусім вирахувати вартість утримання. Біда далекого позивача мало кого тут хвилює. Що ж до самого «вихованця», то, опинившись за колючим дротом, він навряд чи працюватиме по-ударному, прагнучи будь-що закидати свою жертву грошовими перекази.

Після звільнення багато хто з них переїжджає з місця на місце, ховаючись від виконавчих листів, проте розшук їх в обов'язок міліції вже не входить. І судовий виконавець, нічого не знаючи про місцеперебування втікача, часто повертає виконавчий лист позивачу, тобто потерпілому: мовляв, шукай сам...

Як бачимо, у кожного правового відомства свої завдання: у одних — виловити злодія, у других — визначити йому строк, у третіх — тримати його в колонії і т. д. Про людину ж, яку обікрали або пограбували, повторюю, при цьому ніхто не думає: не звітний показник.

Не кажучи вже про приватну особу, держава часто не може забезпечити свої власні інтереси. Суми, що осідають в кишенях розкрадачів, в казну повертаються далеко не повністю.

Пошлюсь хоча б на якогось Коваленка, котрий спільно з водієм викрав на базі «Київлегхарчопостачзбуту» тканин на 150 тисяч карбованців. Третину суми його все ж таки примусили повернути. Щодо «решти», то він запевнив слідство, що все витратив, хоч з дня крадіжки до дня арешту минуло зовсім небагато часу. Потрапивши в колонію (я на власні очі бачив відповідну відомість), Коваленко заробляв по двісті карбованців... на рік. Так що базі доведеться довго чекати, поки він поверне їй «заборгованість».

Якщо гроші не повертаються власникам, то я особисто гадаю, що мета покарання взагалі не досягається. Адже більш ніж п'ятнадцять років у нас не дають, і ув'язненого не може не тішити думка, що на нього чекає забезпечена старість. Принаймні краща, ніж у обкраденого.

Чи не на часі переглянути законодавство і в тій частині, де йдеться про відшкодування збитків потерпілим?

СВІДКИ

- **Як прислуговується карному розшуку людська пам'ять**
- **Про спостережливість свідка**
- **Не право, а обов'язок**

На думку відомого київського криміналіста професора М. Сегая, висловлену ним у його докторській дисертації, немає злочинця, котрий не залишив би по собі слідів. Обережний рецидивіст, звичайно, не подарує слідству відбитків пальців і не кине на місці злочину недопалок або загубить гудзика. Але він неодмінно залишить згадку в пам'яті людей, яких закон називає свідками. Рано чи пізно залишить, і якщо не в момент вчинення злочину, то згодом. Хтось побачить, як він ховав зброю

або збував крадене, хтось почує його розповідь або просто його голос, за яким нині можна успішно ідентифікувати особу.

Сьогодні роблять спробу ототожнити злочинця не лише по голосу, а й по запаху. Існує навіть окремий вид судової експертизи, який називається одорологією.

Це зовсім нова криміналістична дисципліна, виникла вона у 60-х роках в основному завдяки працям вітчизняних учених. Експерти навчились не лише виявляти, а й консервувати запахи, щоб пізніше піддати дослідженню за допомогою газових аналізаторів. Отже, ледь чутний аромат одеколону, вловлений на місці злочину, приведе до злочинця, котрий ним користувався. Про успіхи сучасної судової експертизи у нас мова у відповідному розділі, а поки що говоримо про сліди, які залишаються в пам'яті людей, тобто свідків. Буває, що підмічена ними подробиця, на яку вони самі не звернули ніякої уваги, допомагає вийти на злочинця, вийти, як кажуть оперативні працівники, по гарячих слідах.

Але це зовсім не означає, що спостережливість свідка є його особистим капіталом, який він може витрачати на свій розсуд — хоче дає показання, не хоче — не дає.

Свідок зобов'язаний з'явитися за викликом слідчого, прокурора або суду, повідомити все, що він знає по справі, і відповісти на поставлені запитання. Якщо ж не з'явиться без поважних причин, то може бути підданий примусовому приводу.

Дача правдивих показань — не тільки право, а й обов'язок свідка, його громадська функція, оскільки боротьба із злочинністю — справа загальна. За відмову або ухиляння від показань, а також за показання свідомо неправдиві свідок несе кримінальну відповідальність.

- **Чи не занадто багато збігів?**
- **Агроном з обрізом**
- **За показаннями очевидців**

Як же викрили банду, що діяла в Запоріжжі?

Щоб приховати сліди злочину, вбивці намагалися відтягти тіло Романчука далі від дороги. Та в цей час з боку села Петровського з'явився трактор Т-156 з причепом, і це різко змінило перебіг подій.

За свідченням тракториста райсільгоспхімії Кулика, 10 січня приблизно о 8.15 ранку він разом з робітниками Робченком та Столярським проїхав село Петровське. Їм треба було дістатися в Ручаївку, що на трасі. Метрів за двісті попереду вони побачили білі «Жигулі» і трохи далі — темно-зелений «Москвич». З боку поля до машини бігли двоє. Один високий, у темному пальті і в шапці. Другий нижчий, одяг якого розгледіти не було змоги, бо високий заступав його. Вони сіли в «Москвич», звернули з траси і на великій швидкості почали віддалятись по грунтовій дорозі. Чому свідки впевнені, що то був «Москвич»? За характерним для нього розміщенням задніх ліхтарів.

Робченко й Столярський підтвердили свідчення Кулика.

Далі допитали водія автобуса Бугаєнка, що їхав з села Петровського до Запоріжжя. Він також бачив білі «Жигулі» без водія та темно-зеленого «Москвича», в якому сиділи двоє. Кожному десь близько тридцяти. Жодного з них Бугаєнко ніколи до того не бачив. Пострілів не чув. Коли автобус від'їхав на деяку відстань, то в дзеркалі заднього огляду відбився темно-зелений «Москвич», який розвертався в протилежний бік.

Це були надзвичайно важливі свідчення. Здавалося б, нічого конкретного,— колір машини, зріст і приблизний вік людей, які опинились поблизу того місця, де був убитий Романчук.

Проте вперше за сорок два дні, що минули після введення в дію особливого міліцейського плану «Тривога», розшукувані набрали плоті і крові. Вони перестали бути «привидами», позбавленими конкретних прикмет.

Того дня темно-зеленого «Москвича» бачили не лише трактористи. Незважаючи на сутінки, його помітили багато людей — жінки, що стояли на автобусній зупинці, водій колгоспу імені Тельмана, контора якого міститься в селі Широкому.

Першими, хто пересвідчився в тому, що Романчука вбито, було подружжя Березанських. Романчук доводився їм зятем. Порівнявшись з білими «Жигулями», вони зупинилися. Було щось насторожуюче у тім, що Романчука ніде не видно, адже з машини він вийшов для того, щоб одразу ж повернутись. Інакше не лишив би ключ у замку запалювання.

Трактористи показали Березанським на якусь темну пляму, що чітко вирізнялася вдалині на засніженому полі. «Чи це людина, чи просто щось лежить?» — невпевнено промовив один з них.

Березанська побігла в поле і, нахилившись, відсахнулась від того, що побачила. Березанський усе зрозумів, дав газ і помчав у міліцію.

З'ясувалося, що останнім, хто бачив Романчука живим, був головний агроном дослідної станції олійних культур. Перед тим як сісти у свою машину, Романчук перемовився з ним кількома незначними словами. Правда, свідкові тепер видається, що той явно щось недоговорював, та, можливо, це враження помилкове.

Якого кольору машини у членів бригади Романчука і чи нема серед них темно-зеленої? Є машини білого, жовтого й червоного кольорів. Темно-зеленої немає.

Та найціннішими свідченнями, що, по суті, вирішили успіх усієї операції, були ті, які дав водій машини голови колгоспу. Отже з безлічі повідомлень, що надійшли в карний розшук, тільки одне виявилось вирішальним.

Тільки одне вивело на слід убивць, винагородивши оперативників і за безсонні ночі, і за сповнені тривоги дні, проведені в засадах, патрульних машинах і просто за письмовими столами, за якими вивчали карти місцевості.

Одне слово, водій повідомив, що напередодні вбивства Романчука бачив темно-зелений «Москвич» у селі Широкому. На садибі, що належала Гайовому Івану. Своєї машини той не мав, але її має його брат Олександр, котрий живе й працює у Запоріжжі.

Та мало в кого темно-зелені «Москвичі»! Проте знайшлися свідки, які бачили, що саме цей «Москвич» їхав з району пригоди у бік села Широкого.

Справу бере до свого провадження слідчий в особливо важливих справах прокуратури Запорізької області.

Іван високого зросту, Олександр — нижчий. Та мало в кого буває таке співвідношення у зрості!

Ще кілька свідчень. Виявилось, що у районі пригоди і на садибі Гайового Івана машина не лише одного кольору, а й однієї моделі з розшукуваною. Водії на цьому розуміються добре.

Чи не надто багато збігів? Час, модель, колір? Що ж до прикмет — то вік, зріст, одяг. Пригадуєте? Темне пальто на високому. Таке саме у Гайового Івана.

У кожного з братів за плечима — судимості. У старшого, Олександра,— дві, у молодшого, Івана,— одна. І всі — за корисливі злочини.

Гайового Олександра того ж дня затримали на роботі. Він працював сепараторником на «Запоріжсталі». Коли смеркло, послали опергрупу й до Івана. Оточили садибу й постановили чекати до ранку. Щоб не підставляти себе під кулі. Якщо той, високий, насправді був Гайовим Іваном, то з заряджeним карабіном у руках навряд чи вагався б. Проте Іван зник.

Місто оточене. До кожної розшукової групи введено жителя села Широкого, який добре знає Івана в обличчя. У всі підрозділи міліції надіслано орієнтировки з

фотокартками й прикметами. На вулиці виходять усі — від рядових до генералів. Цілком можливо, що Іван — за кільцем оточення, та все одно треба шукати.

Зі звіту начальника обласного управління внутрішніх справ про заходи щодо розшуку злочинця:

«На розшук орієнтовано водіїв таксомоторів, трамваїв, тролейбусів, автобусів...

По всій області організовано перевірку полустанків, роз'їздів, покинутих будівель, мисливських будиночків, теплотрас, копиць сіна...»

З рапорту помічника чергового по Жовтневому райвідділу міста Запоріжжя:

«Доповідаю про те, що 10 січня 1983 року, будучи орієнтованим на розшуки озброєного злочинця Гайового Івана, о 15 год. 20 хв. міліціонер-водій помітив чоловіка, схожого прикметами на розшукуваного. Чоловік зупинився біля стенда «Їх розшукує міліція». Взявши чергову машину, ми почали переслідування. Помітивши нас, чоловік, схожий на Гайового Івана, почав тікати. Коло підземного переходу ми затримали його. Під час особистого обшуку у нього вилучено 13 патронів від карабіна ОКС. На запитання, де карабін, відповів, що втопив у Дніпрі. Затриманого припровадили в райвідділ. Він справді виявився Гайовим Іваном».

Вдома у нього вилучили приклад, рушничний ремінь і шомпол. Продовжуючи обшук, у колодязі знайшли багнет та відпиляний кінець ствола. З карабіна Іван зробив обріз. Бандит є бандит.

«Тривозі» нарешті дали відбій.

Як було згодом з'ясовано на слідстві, матеріальні запити братів могло задовольнити хіба що відділення Держбанку. Але вони, звичайно, розуміли, що до банку

їм не добратись, і погодились на касу. До цього готувалися всерйоз. Задля цього зробили замах на Тарана, вбили Млинченко та Романчука. Потрібна була зброя й чужа машина. Вже маючи карабін та автомат, планували обеззброїти міліцейський пост. До речі, той, що блокував шосе за містом саме у зв'язку з їхнім розшуком. Одного автомата їм було замало. Та вирішили, що з цією справою їм не впоратись.

Хто міг зупинити Гайових? На роботі? На «Запоріжсталі» старшого просто хотіли звільнити за порушення дисципліни. Що ж до молодшого Івана, то він колись працював агрономом. Плодоовочівник-виноградар.

З посади агронома звільнився, залишивсь, як зазначено в характеристиці, на різних роботах. На нього махнули рукою.

За планом, вони мали, закривши обличчя масками, напасти на касира того дня, коли везли преміальні у колгосп «Зірка».

За кілька днів до того Іван зайшов до тутешнього правління, удавши, що хоче влаштуватися на роботу. Потинявся серед людей і дізнався про все, що могло його цікавити. І приблизну суму, і день доставки, ба навіть маршрут прямування.

Вчинити напад передбачали перед конторою, коли касир і два охоронники вийшли б з машини.

Так завдяки свідкам було знешкоджено банду з тих, які називають «сімейними».

- **Тривожний телетайп**
- **Спроба заплутати слідство**
- **За неправдиві показання — на лаву підсудних**

Наприкінці лютого мешканець м. Києва Гаврилов, переходячи скуту кригою Русанівську затоку, виявив тіло із слідами тяжких тілесних пошкоджень. І коли на

місце події прибула оперативна група, то майже не було сумніву, що це жертва розбійного нападу.

Хоч надворі був мороз, вбитий лежав напівроздягнений. Щоправда, вражала жорстокість, з якою злочинці розправилися зі своєю жертвою. Судово-медичний експерт засвідчив, що вбитому було завдано шістдесят (!) ударів. В той же час було найбільш імовірним, що, вчинивши розбій, нападники, які заволоділи чужим майном, намагалися б якнайшвидше втекти з місця події.

Але вони не поспішали. Не пам'ятаю, хто, але один із них сказав мені згодом у слідчому ізоляторі: «Коли били, я відійшов убік, щоб перепочити».

Вже за кілька годин після виявлення тіла карному розшуку були відомі прикмети злочинців. Справу взяла до свого провадження міська прокуратура.

У зв'язку із складністю майбутнього розслідування прокурор створює групу на чолі із старшим слідчим Раїсою Петрівною Москаленко.

В цей час до райвідділу внутрішніх справ надходить заява від керуючого будівельним трестом В. Соболя.

«25 лютого, — пише він, — я повернувся додому о 20.00. Сина вдома не було. Близько 12.00 мені зателефонував один з друзів сина — Гайдай і запитав, чи прийшов додому Микола. Я відповів, що ні. Тоді Гайдай пояснив, що вони разом із моїм сином та двома іншими хлопцями Завгороднюком і Зускіним потрапили в бійку в Гідропарку, що Микола, мабуть, у міліції».

А саме в цей час юнак лежав непритомний на острові, і життя — крапля за краплею — полишало його. Мені розповідав згодом батько вбитого Віктор Павлович. Якби Гайдай тоді сказав правду, якби він сказав, що точно не знає, де син, що, мабуть, він лишився на острові, можна було б спробувати врятувати його. Можна було б викликати на острів патрульну машину, обшукати околиці і навіть при світлі зірок знайти його на снігу. Микола в цей час був ще живий.

Але Гайдай сказав явну неправду. Важко уявити, чим він керувався при цьому. Найпевніше тим, що знімав будь-яку відповідальність з себе. Якщо він вважав, що Микола в міліції, то міг спокійно їхати додому.

Тим часом міліцейський телетайп уже відстукав повідомлення про те, що сталося лютневої ночі. Вживалися негайні заходи, щоб затримати злочинців. Допитаний як свідок Гайдай, майстер експедиційного загону підводних робіт, показав, що 25 лютого він разом із Соболем, Завгороднюком і Зускіним поїхав до Гідропарку, де у них була призначена зустріч з однокурсниками.

У Гідропарку є «екзотична» точка громадського харчування, де відвідувачі самі собі смажать шашлики. Коли вони приїхали сюди, свідчив далі Гайдай, відвідувачів було вже чимало. Зокрема і п'ятеро хлопців на чолі з якимось Кутовим, які трималися осібно.

Оскільки всередині було гамірно і душно, розташувались надворі.

Спочатку обидві компанії поводилися досить миролюбно. Точилася млява розмова людей, яких познайомило випадкове застілля. Потім спалахнула сварка.

Навколо тіла, розпластаного на снігу, було зафіксовано стільки слідів, ніби хтось навмисно дбав про те, аби залишити на місці злочину якнайбільше доказів.

Сліди на снігу — це не те, що на землі. Підніметься температура — і вони зникнуть. Та слідство вже дійшло певного висновку, що злочинець був не один.

Знайшли чийогось гудзика від пальта, який є важливим речовим доказом. Проте шлях до викриття злочинців у даному разі пролягав не через речові докази, а через показання свідків.

Допитали всіх трьох друзів Соболя. Як вони засвідчили, Соболь перший зрозумів, який небезпечний Кутовий. І, можливо, зрозумів також у цю мить, що на своїх друзів покластися не може.

— Відходимо! — гукнув він і побіг центральною алеєю до станції метро «Гідропарк».

Що ж, тактично це було, мабуть, правильно. У своєму вироку судова колегія в кримінальних справах Київського міського суду з цього приводу зазначила, що, побачивши назріваючу бійку і не бажаючи її, Соболь запропонував своїм знайомим залишити Гідропарк. Сутички треба було по можливості уникнути. П'яна компанія, заряджена кількома літрами самогону і, можливо, з ножами, була смертельно небезпечною.

Але й відходити можна по-різному.

Соболь з Гайдаєм побігли центральною алеєю до станції метро. Вони мовби прокладали двом своїм товаришам найкоротший шлях до відступу. Але Завгороднюк і Зускін, побачивши, що Кутовий помчав за Соболем, сипонули врізнобіч. Завгороднюк побіг боковою алеєю, а Зускін кинувся взагалі у глиб парку. Отже, більш-менш організованого відходу, що його запропонував Микола, так і не вийшло. П'ятеро наздоганяли двох, і сили стали вже зовсім нерівні.

«Соболя наздогнав високий хлопець у сірому пальті,— свідчив Гайдай,— але що сталося між ними, я не помітив, бо ще деякий час біг далі. Потім я повернувся назад на алею і побачив групу людей, які били Соболя».

Він спробував захищатись — один проти п'ятьох!

Чи соромно тікати від хуліганів, які кількісно переважають? Суд вирішив: у цій конкретній ситуації не соромно.

Але Завгороднюк і Зускін рятували тільки себе, а трохи згодом вийшов з гри і Гайдай. Його нібито пожалів хтось із знайомих Кутового, який теж був у цей час в Гідропарку. Він витягнув Гайдая з бійки, насунув йому на голову шапку, що було впала, і посадив у метро. Навіть адресу записав на якомусь папірці і дав Гайдаю, мовляв, для дальшого знайомства.

Гайдай:

— Що відбувалося на тому місці, де залишився Соболь, я не знаю, бо в той бік не дивився.

Нічого не скажеш, гарна позиція!

Нічого не маючи спочатку, крім більш-менш докладних прикмет, карний розшук невдовзі вийшов на одного з розшукуваних.

Заступник начальника Дарницького райвідділу підполковник міліції Назаренко, який очолив розшук, розповів мені, як вони діяли. Насамперед почалося «опрацювання очевидців».

Треба було знайти людей, які того зимового дня відвідали Гідропарк, хоч, на перший погляд, зробити це взагалі неможливо. Тому що жоден з киян, який тут побував, звичайно, не розписувався у книзі відвідувачів. Жодного прізвища, жодної адреси, проте цих людей треба знайти. Знайти у такому великому місті.

Як же це зробити? Спочатку — з душевної простоти,— я вирішив, що не існує іншого шляху, як обхід всіх будинків, квартира за квартирою. Завдання, певно, не на один місяць, та виконати його можна цілком.

Підполковник Назаренко знизав плечима. У розпорядженні розшуку були навіть не дні, а години, і тут потрібні були зовсім інші рішення. Зокрема, того ж дня він сам подзвонив директорам шкіл з проханням провести бесіди з учнями, чи не були вони 25 лютого у Гідропарку.

Розрахунок правильний. Гідропарк на території району, і цілком імовірно, що школярі, самі чи з батьками, потрапили в зону, яка зараз була об'єктом пильної уваги криміналістів. Хтось із учителів навіть запропонував у старших класах твір на тему: «Як я провів неділю».

Це дало певні наслідки. Але нитка, щойно опинившись у руках розшуку, обірвалася. Всі з опитаних пішли з Гідропарку до того, як там усе почалося.

Тоді в поле зору групи підполковника потрапив свідок, який за всіма даними міг дати правильний напрям

розшуку. Поки що ніхто не знав ні його прізвища, ні адреси, але вже стало відомо, що така людина існує, і її треба будь-що виявити.

Це була та сама людина, яка витягла Гайдая з бійки, насунула йому на голову шапку і посадила в метро. Оскільки на Гайдаї були сліди крові, його зупинив міліціонер, який чергував на станції. Гайдай пояснив, що на центральній алеї іде бійка, що він зазнав нападу з боку хуліганів. А хлопець, який супроводжував його і який сказав, що його прізвище Кузнецов, допоміг йому втекти. З його слів він знає, що хулігани, які зчинили бійку, живуть в Дарниці.

Тепер можна було звузити територію розшуку. Негайно були поставлені на ноги всі дільничні інспектори Русанівки, Березняків, району Ленінградської площі. Викликали всіх, хто підходив за прикметами, відповідав за віком. Запросили на розмову всіх, хто раніше мав судимість. Опитували сотні людей. Відомості, що повідомлялися опитаними про себе і про те, де вони були 25 лютого, відразу перевірялися інспекторами карного розшуку.

Так, це була робота. Робота, для якої потрібне було величезне терпіння і, звичайно, удача. Не знаю, чи можна удачу планувати, але в розшуку вона не просто випадковість. Вона найчастіше буває відповіддю на правильну методику роботи. Завжди легше знайти, коли знаєш, де шукати. Адже невідомий, який потрапив у поле зору карного розшуку, залишив Гайдаю свою адресу. До того ж сказав, що працює шофером таксі.

Спочатку Гайдай запевняв, що папірець з адресою загублений. Тому залишалося перевірити всі таксопарки міста. Чи немає там водія на прізвище Кузнецов? Ну, а якщо прізвище вигадане, чи нема водія, який своїми прикметами схожий на того, про якого говорив Гайдай?

Ясна річ, переглянули тисячі особових справ і серед

них виявили дев'ять чоловік, які начебто вписувалися у свідчення Гайдая. Шестеро з них відпали одразу, бо не відповідали за віком. Що ж до решти — їх було троє — то стала очевидною і їхня непричетність до злочину.

Минуло три дні, і на стіл підполковника Назаренка ліг невеликий паперовий прямокутник, на якому було написано: «Вул. Кругло-Університетська, 14-а, кв. 78. Кузнецов Сашко». Цей папірець нарешті знайшов Гайдай. Та коли виїхали за вказаною адресою, вона виявилася вигаданою.

Проте клаптик паперу, який був у них в руках, ще не вичерпав своїх можливостей. Він приховував у собі дуже важливу інформацію. Адреса була записана на звороті талона для одержання автотракторного мастила. На перший погляд, нічого не варта обставина. Але на самому талоні надруковано, що він дійсний тільки при наявності печатки споживача. А печатка споживача повідомляла, що талон видано спецуправлінням механізації тресту «Житлорембудмонтаж».

Мало що! Такий талон може переходити з рук у руки, від одного водія до іншого, як, скажімо, талони на бензин. Коли ж почали переглядати особові справи спецуправління, то з фотографії на одній із анкет побачили молодика, який виручив тоді Гайдая. Гайдай одразу ж впізнав його. Виявилося, що його справжнє прізвище — Коваль.

Коваль спочатку плутався, спробував направити слідство на хибний слід і все ж таки змушений був назвати адресу одного з п'ятьох. На ранок були затримані всі п'ятеро.

— Якось дуже дивно ті бігли,— сказав мені один з них, коли я відвідав слідчий ізолятор.— Не разом до метро, а всі в різні боки.

Це про друзів Миколи Соболя. Якби вони не втекли з Гідропарку, Соболь, напевне, був би живий. Тому що

було б зовсім інше співвідношення сил. І найголовніше — Соболя не вдалося б затягнути на острів.

Із свідчень Зускіна, інженера проблемної лабораторії грунтосилікатів інженерно-будівельного інституту:

«Я пішов до метро. Прямуючи боковою алеєю, я дивився на центральну. Там було спокійно, гуляли перехожі. Вже світилися ліхтарі. Зайшовши в метро, я нікого з хлопців не знайшов. Я вирішив, що вони поїхали, одразу ж сів у метро і сам подався додому».

Все було, звичайно, не так. І якщо Зускін і справді йшов, як він запевняє, а не біг, і при цьому спостерігав центральну алею, він не міг не бачити, що там відбувалося.

Між іншим, у цей час на центральній алеї справді гуляли перехожі. І не Зускін, а зовсім сторонні люди силкувалися захистити Миколу. Якась жінка схопила Кутового за волосся, аби відірвати його від Соболя. Якийсь чоловік з цією ж метою вдарив Кутового, розбивши йому вухо.

Двоє зовсім сторонніх людей, у тому числі жінка, намагалися запобігти розправі над Соболем.

А свідок Зускін у цей час їхав у метро додому.

Сам того не усвідомлюючи, він продемонстрував на слідстві незвичайну спостережливість. Пам'ятає колір таксі, на якому вони приїхали у Гідропарк. Пам'ятає, що шоферові близько тридцяти років, що по дорозі з перебоями працював мотор. Що ж до прикмет злочинців, то він чудово відтворює по пам'яті всі деталі їхнього одягу. І лише одного разу Зускіна зовсім зрадила спостережливість. Того разу, коли він подивився в бік центральної алеї, де саме били його товариша. Нічого не помітив там, на алеї, крім того, що вже світилися ліхтарі і прогулювалися перехожі. Щоправда, він вважає за свою заслугу ту обставину, що перш ніж втекти, захо-

пив із собою порожню пляшку, щоб нею не скористалися у бійці.

Свідчення Завгороднюка, майстра експедиційного загону підводних робіт, як дві краплі води схожі на свідчення Зускіна, хоч вони, очевидно, і не змовлялися, та й бігли поодинці. Просто у них одна життєва позиція.

Не побачивши на станції метро нікого із своїх, Завгороднюк теж поїхав додому.

Коли Віктор Павлович Соболь, розшукуючи тієї ночі свого сина, приїхав до Зускіна, той уже спав. На запитання Віктора Павловича, що ж кінець кінцем сталося, Зускін відповів, що хвилюватись не слід, бо бійки в Гідропарку взагалі не було. Потім він усе ж визнав, що бійка була, але Микола, мовляв, поїхав додому.

Миколин батько, почуття якого були вкрай загострені, просив сказати йому правду. Може, питав він, Микола десь лежить поранений у лісі? Ні, стверджує заспаний Зускін, він поїхав додому.

Ще можна спробувати — не виправдати, звичайно, а зрозуміти, чому Зускін тікав. Тому що він був боягузом. І можна навіть спробувати зрозуміти, чому переконував Віктора Павловича, що його син поїхав додому. Але є обставина, яка загнала б у глухий кут навіть найбільшого знавця людської психології. Приїхавши з Гідропарку, Зускін ліг спати. Тому що втомився за день і вирішив відпочити. Просто відпочити. Так би мовити, відключитись.

Так, на цьому тлі навіть Гайдай, який утік разом з усіма, виглядає трохи краще. Все-таки не ліг спати, а зателефонував Віктору Павловичу. Збрехавши при цьому, що Микола в міліції, але зателефонував.

Тим часом Віктор Павлович набрав номер райвідділу. Він сказав, що, за деякими даними, в Гідропарку була бійка і що там, можливо, в безпорадному стані перебуває його син. Ні, відповіли в райвідділі, даних про

бійку в Гідропарку немає, сигналів про порушення там громадського порядку не надійшло.

Тим часом садівник — доглядач парку, даючи свідчення, стверджував: він зайшов у шашличну купити хліба. В цей час дехто з відвідувачів розважався тим, що шпурляв порожні пляшки в продуктовий контейнер, який стояв за шашличною. Він зрозумів, що не лише смажити шашлики, а й просто зайти сюди по хліб небезпечно. Його свідчення доповнила буфетниця, яка нічого не знала про бійку надворі, але бачила, як інший гурт хлопців з гітарою щосили гатив по розподільному щитку.

Трьох вбивць з п'яти було засуджено до смертної кари. І саме по цій справі можна вивчати питання про те, як багато залежить від того, чи прагнуть свідки допомогти розслідуванню, або, навпаки, вигородити злочинців. До речі, за свідомо неправдиві показання був притягнутий до кримінальної відповідальності Коваль і тут же в залі суду взятий під варту.

- **Обмова**
- **Пояснення затриманого**
- **Злочини проти правосуддя**

Існує ще один різновид злочинів проти правосуддя, котрий зветься свідомо неправдивими доносами.

Якось увечері в Іршавський райвідділ внутрішніх справ, що розташований на території Закарпаття, був припроваджений нормувальник колгоспу імені Кірова М. Бартов. Коли ж узяти до уваги, що сам колгосп у Вінницькій області, то виникає цілком природне запитання: кому знадобилось у розпал весняно-польових робіт вилучати з виробничої сфери цілком законопослушного працівника? Кому знадобилось конвоювати його через гірський перевал з такими застереженнями, мовби він особливо небезпечний злочинець?

У райвідділі у нього спитали, чи підтверджує він, що був свідком того, як голова колгоспу імені Кірова О. Федотов узяв хабара від бригадира найманої бригади Латоша? Підтвердити це Бартов не міг, бо про гріхопадіння голови чув уперше. Як саме його потім допитували, можна лише здогадуватись, але кінець кінцем Бартов підписав протокол, у якому засвідчив, що факт хабара бачив на власні очі.

Більше того, з-під пера Бартова з'явився ще один цікавий документ: «З боку працівників слідства ніякого насильства або інших психологічних впливів не було. В Іршавському районі зі мною поводились ввічливо, тактовно». Хоч сама поява подібного документа, не передбаченого жодними процесуальними нормами, мимоволі наштовхує на думку, що було якраз навпаки.

Сам Бартов з цього приводу згодом дав такі пояснення: «Я злякався, бо опинився в незнайомій місцевості і змушений був підписати цю брехню, щоб тільки вирватися звідси».

Чому ж служителі правопорядку добивались від колгоспного нормувальника свідомо неправдивих показань? Федотова ніхто на Закарпатті ніколи не бачив, тобто мотивів для неприязних стосунків не було. Може, у райвідділі було спущено зверху валовий показник по розкриттю злочинів?

Ганебному факту фальсифікації кримінальної справи передували такі події.

Під час ревізії у колгоспного комірника М. Гладкова було виявлено значну нестачу товаро-матеріальних цінностей. Про наслідки ревізії голова Федотов повідомив прокуратуру.

Шукаючи порятунку, Гладков звернувся до бригадира сезонних робітників Латоша, які ремонтували у колгоспі корівник. Людина безпринципна, Латош згодився на кримінальний вчинок. Він пішов до Федотова і попередив його: якщо той не відкличе справу з прокурату-

ри, то він, Латош, у свою чергу повідомить кого слід, що власноручно дав Федотову хабара.

Звичайний шантаж, до того ж пов'язаний з низьким рівнем правосвідомості: розслідування по факту розкрадання проводиться незалежно від того, забере заявник свою заяву чи ні.

Оскільки ж Федотов взагалі відмовився розмовляти на цю тему, бригадир погрозу виконав. Почалось розслідування, і людина, котра, власне кажучи, була «винна» лише в тому, що добивалась з'ясування обставин злочинного ставлення до колгоспного добра, мало не потрапила на лаву підсудних.

Я мав змогу ознайомитись із відповідною статистикою. За 1987 рік кількість кримінальних справ у республіці, порушених проти донощиків і лжесвідків, значно зменшилась. Що, на думку працівників відділу узагальнення судової практики Верховного суду УРСР, свідчить не про те, що зло викорінюється, а про послаблення боротьби з ним. Тим часом ці злочини, котрі називаються у законі злочинами проти правосуддя, зовсім не такі вже небезпечні, як може видатись на перший погляд. Мовляв, слідство розбереться. І якби можна було підрахувати, скільки невинних людей стало жертвами обмов, то картина справді виявилась би невесела. Це, безумовно, спадщина «правосуддя» за Вишинським, коли було відомо: досить усної заяви, і долю людини вирішено. Більше того, доносительство органами НКВС тоді всіляко заохочувалось, бо давало потрібну цифру боротьби з «ворогами народу».

Тепер, на щастя, за самими лише доносами людей не засуджують. Потрібні й інші докази. Проте вони і донині залишаються грунтом для судових помилок, оскільки автори обмов діють досить вправно.

Повернімось до справи голови колгоспу. Хто знає, скільки він не спав ночей? Адже виявилось, що заяву

Латоша про хабар Федотову «підтвердили» інші члени бригади, тобто ще п'ять свідків.

Я зателефонував заступнику прокурора Вінницької області Е. Гончаренку. Він запевнив мене, що проти голови колгоспу Федотова ніякого «компромату» немає і не було.

На щастя, меч правосуддя, занесений над головою Федотова, так і не опустився. Бригадир Латош згодом змушений був визнати, що всю історію з хабаром вигадав. Його настійно просила про це дружина комірника, яка прагнула помститись Федотову.

На її пропозицію він згодився з легковажністю, дивною для дорослої людини. Згодився лише заради того, щоб догодити своїй знайомій. Що ж до інших членів бригади, яка прибула на Вінниччину із Закарпаття, то вони з такою ж легковажністю обмовляли голову колгоспу, щоб догодити своєму бригадиру.

А ось як пояснює свій вчинок сам Латош: «Я заявив на Федотова, не задумуючись над наслідками».

Бригадир тут явно кривить душею, адже що належить за хабар, знає добре.

Читаєш показання інших лжесвідків і не відразу розумієш, чого в них більше — лицемірства чи дрімучого невігластва.

«Ми злякалися, що можемо відповідати за неправдивий донос, і тому весь час твердили, що дали Федотову хабара через економіста Бартова. Зараз ми усвідомили, що вчинили неправильно. Більше такого зі мною не станеться. Тому й вирішили розповісти всю правду. Додаю: у зв'язку з тим, що я щиро зізнався, голова колгоспу Федотов вибачив нас. Прошу мене не притягати».

Плутаючи займенники, намагається уникнути покарання. При цьому теж вважає, що вибачення голови — індульгенція від акту правосуддя.

Щоб не писати доноси, зовсім не треба розумітися

на юриспруденції. Треба бути просто порядною людиною, що само по собі вже значною мірою гарантує від непорозумінь із законом.

Так, за кримінальним кодексом свідомо неправдивий донос тяжким злочином не вважається. До того ж і судова практика по цій категорії злочинів досить ліберальна. Усі доносщики по справі Федотова, по суті, уникнули покарання. Щоправда, самого бригадира засудили на три роки позбавлення волі, але з відстрочкою вироку на два роки. Тобто якщо протягом цього строку він не вчинить новий злочин і не порушуватиме дисципліну, попередній вирок виконано не буде.

Звичайно, як судити, то справа суддів. Але я гадаю, що саме поступливість правосуддя в цьому відношенні й зробила ці злочини досить поширеними.

Мотиви, якими керуються автори дезинформації, що надходить до правоохоронних органів, бувають різні.

Обравши жертву, у чому її тільки не обвинувачують ті хто переслідує свої далеко не високі цілі. За дослідженнями, виконаними Верховним судом УРСР, найчастіше жертви доносів ніби зазіхають на чуже життя, беруть хабарі, розкрадають державне майно, займаються спекуляцією. Хоч самі вони про це навіть не підозрюють.

За тими самими дослідженнями, більшість доносщиків — ще молоді люди, віком до тридцяти, три чверті з них мають середню освіту і чверть становлять комсомольці. За статтю — всі без винятку чоловіки. Дані ці — вибіркові по двадцяти областях республіки і, мабуть, потребують додаткового осмислення. Чому, скажімо, майже всі з доносщиків молоді і чому тільки чоловіки? Чому серед лжесвідків кожна третя — жінка?

СЛІДЧІ

- **Юстиція — це справедливість**
- **Допит з екстрасенсами**
- **Вісімдесят днів у камері смертників**

Може здатись: найжахливішим наслідком сталінської репресивної системи є лише трагічні долі мільйонів людей. Не завжди усвідомлюємо, що дістали у спадок також деформоване поняття про юстицію (що у перекладі з латинської означає «справедливість»). І виявилось, що надати їй первісного змісту значно важче, ніж навіть реабілітувати безліч невинних людей.

Так, на запитання, хто відповідає за рівень злочинності в країні, більшість опитуваних вважає, що саме

юстиція. Найпоширеніша помилка. Тим часом юстиція має відповідати за рівень законності, а злочинність «на совісті» всього суспільства. Дуже небезпечно, коли орієнтири зміщено і прагнення слідчого будь-що розкрити злочин стає самоціллю. У цьому випадку часом не гребують протизаконними методами, жертвами яких стають невинні.

У свій час О. Герцен застерігав: набагато краще, щоб спритний злодій залишився без покарання, ніж кожна чесна людина тремтіла б, як злодій, у себе в кімнаті. Зрозуміло, що то не заклик до поступливості злочинцям. То лише визнання неприпустимості судових помилок, які за наслідками можуть стати необоротними.

Часом з преси і від знайомих юристів доводиться чути жахливі історії про сваволю слідчих, які й справді не укладаються в свідомості. Історії, що стосуються не минулого, а наших днів і відбулись не в катівнях Берії, а під вивіскою організацій, котрі ми й нині називаємо правоохоронними.

Наш земляк, інженер Кумок, був засуджений до смертної кари. І незважаючи на те, що під час судового розгляду він зробив заяву про застосовані до нього заборонені методи слідства, суд йому не повірив, посилаючись на те, що допитаний по справі слідчий усе заперечував. Це було відверте знущання не лише з підсудного, а й з самого правосуддя, оскільки стало відомо, що Кумок багато днів пролежав у в'язничній лікарні з переломом чотирьох ребер.

Чому ж судді попросту відмахнулись від його показань? Чому повірили слідчому, до того ж на слово? Адже підсудний і слідчий, який давав показання суду, є рівноправними учасниками процесу в справі дослідження доказів. Щоправда, все ж таки з'ясували, що він запрошував на допит... екстрасенсів.

Ось що розповів про це сам Кумок. «Їх було четверо. Вони дивились на мене як на вбивцю, чия вина до-

ведена. Обличчя їх були в поту і червоних плямах. Найстарший з них, з борідкою клинчиком, трясся біля мене і кричав: «Я настроївся на його хвилю! Він стопроцентний злочинець!» Вони справляли враження божевільних і скоріше за все ними були... Це було нестерпно. Це тривало чотири години».

Як це траплялося вже не раз у минулому і трапляється, на превеликий жаль, донині, судді сліпо пішли за обвинувальним висновком, складеним слідчим. І просто переписали у вирок усю «систему доказів», здобуту за допомогою екстрасенсів. Ніхто з них не зацікавився, чому Кумок двічі «зізнався» у вбивстві, а наступного дня категорично відмовлявся від своїх слів.

Із бесіди з Кумком:

«У мене до кінця суду була надія. А коли зачитали смертний вирок, я від потрясіння заплакав... Мені тут же надягли наручники».

Вісімдесят днів він просидів у камері смертників, кожної миті чекаючи, що відчиняться важкі залізні двері і його покличуть туди, звідки ще ніхто не повертався. Тодішній стан Кумка описувати не візьмусь.

Врятував його московський адвокат Г. Рубежов. За його касаційною скаргою Верховний суд РРФСР, вивчивши справу, скасував вирок. Після додаткового розслідування було встановлено, що Кумок нікого не вбивав. А потім, як розповідали очевидці, в коридорі Московського міського суду, коли адвокат Рубежов повертався з якогось чергового процесу, до нього, незграбно розкинувши руки, кинулась висока худорлява людина, котра, здавалося, втратила дар мови. Від спазмів горла Кумок, якого вже звільнили з-під варти, не міг вимовити жодного слова.

Так, йому випав видатний адвокат, який, на жаль, сам рано пішов з життя. Адвокат, що зміг переконати

касаційну інстанцію в безглуздості пред'явлених його підзахисному обвинувачень. А якби адвокат був гіршим? Про те, що з цього може вийти, наша дальша розповідь.

- **Намір, або Ланцюг помилок!**
- **Зізнання під тиском**
- **Хто ж він такий!**

Усю країну сколихнула кримінальна історія, яка кілька років тому сталась у Білорусії. Починаючи з 1971 року у Вітебській області з якоюсь невмолимою періодичністю гинули жінки. Справжнього злочинця — а ним був маніяк-убивця Михасевич — спочатку зловити не вдалось. І щоб приховати свою безпорадність, хапали перших-ліпших перехожих, які опинялись неподалік від тих місць, де було вчинено злочин. Усі вони «зізнались», і всіх засудили. Один відсидів десять років, другий — шість і повністю втратив зір. Третього розстріляли... В той час, як Михасевич залишався на волі і невпинно збільшував страхітливий список своїх жертв. Було їх понад тридцять!

Слідчого, котрий фальсифікував «вітебські справи», було притягнуто до кримінальної відповідальності. Даючи пояснення, він намагався переконати, що стався ланцюг ненавмисних помилок. Йому можна було б ще повірити, якби за кілька років до того не було «мозирської справи». Тоді по обвинуваченню у вбивстві також було засуджено, якщо мені не зраджує пам'ять, п'ять чоловік. Усі вони не мали ніякого відношення до злочину і всі «зізнались», усвідомлюючи, що на них чекає смертна кара.

До голосу адвокатів ніхто не дослухався, як вони не доводили, що обвинувачення грунтується на суцільних домислах. Коли удаваних вбивць засудили, то захист нічого не зміг довести і під час розгляду справи на каса-

ційному рівні. Суд знову-таки пішов за слідчою версією, а слідчим був той самий фальсифікатор, котрий згодом «відзначився» і по «вітебській справі».

До речі, Михасевича знайшов інший слідчий, не тільки справжній професіонал, а й порядна людина. Він витратив на це безліч нервів і часу і, можна сказати, безпомилково вирахував убивцю за формулою, яку сам і склав.

Немає сумніву: в правоохоронних органах працює багато чесних, відданих справі людей, і таких, мабуть, переважна більшість. Але чиясь доля не повинна так жорстоко, фатально залежати від особистісних властивостей, і якщо в слідчому кріслі опиняється безпринципна і жорстока людина, до того ж з кар'єристськими поривannями, мають негайно спрацьовувати правові запобіжники.

Суспільство вимагає від слідчого неухильного дотримання законності, але чи кожному це під силу?

Скажімо, вчинено тяжкий злочин, убивство. Жодних слідів. Тут потрібний високий професіоналізм. Але якщо його немає? Тим часом начальство вимагає наслідків, звіт — відповідної цифри, не кажучи вже про те, що хвилюється громадськість. А якже, вбивця гуляє на волі!

За цих умов у минулому діяла сума беззаконних прийомів і методів, котрі імітують собою службову старанність. Намагались кого-небудь заарештувати. Чи того самого перехожого, котрий випадково опинився на місці події, чи кого-небудь із знайомих, а ще краще — з недоброзичливців загиблого. Тоді вже можна рапортувати про початок роботи, а головне, є у кого вимагати зізнання. Але даруйте, у законі сказано, що зізнання може бути покладене в основу обвинувачення лише в тому випадку, якщо воно підтверджується іншими матеріалами справи! Усе це так, але поки що можна запевняти на всіх рівнях: мовляв, сам зізнався.

Зізнаються навіть тоді, коли ніхто не ламає ребер. Тут теж усе було давно відпрацьовано.

У підслідного просто не залишається іншого виходу, ніж узяти вбивство на себе. Хоч усі строки минули, його, як і раніше, утримували під вартою. Бо той відтинок часу, коли справа розглядається в суді, у залік чомусь не йде. Про умови в слідчих ізоляторах уже досить писалося. Від спілкування ж з кримінальниками — нари в нари — ще нікого не сповнював особливий оптимізм. Кінець кінцем починаєш вірити, що таки одержиш свої дванадцять років, які тобі обіцяв слідчий.

- **Розбійник губить паспорт**
- **«За» і «проти»**
- **Обвинувальний ухил**

Здавна заведено про слідчих писати у двох випадках: коли вони успішно розкривають злочин або, навпаки, порушують законність. Проте ніхто не згадує про «середньостатистичного» слідчого, хоч саме він щодня розслідує десятки, коли не сотні тисяч справ. І саме через його руки проходять біль, страждання і гнів.

Хто ж він, рядовий слідчий?

За яких умов працював? За тих, коли для нього була важлива не стільки істина, скільки показники розкриття. Горезвісний «вал» проник у цю специфічну галузь практики, де байдужою статистикою охоплювались людські долі.

Коли показники розкриття погані, слідчий, як правило, потрапляв у немилість до начальства. Він не міг розраховувати на дострокове присвоєння чергового звання або квартиру у відомчому будинку. Тим часом ці горезвісні показники далеко не завжди залежали від його службової старанності і навіть від його здібностей. Во-

ни досить часто залежали і від самих злочинців, від того, наскільки вміло ті заплутують сліди. Далеко не кожен з них губить на місці злочину свій паспорт, хоч це підняло б процент розкриваності на належну висоту.

Тодішній заступник начальника управління карного розшуку МВС УРСР згадав випадок, пов'язаний із розслідуванням справи про зухвалий розбійний напад. Серед білого дня в центрі міста група злочинців вдерлась у квартиру, де мешкали двоє старих, зв'язала господарів і під загрозою смерті почала вимагати гроші і коштовності. І невідомо, чим би все це скінчилося, якби у двері не постукали. Розбійники кинулись навтікача. Слідчо-оперативна група, що прибула на виклик, при огляді місця дії знайшла на підлозі паспорт. Господарям він не належав. Невже його загубив хтось із злочинців? У таке професійне щастя ніхто спочатку не повірив. Всесвітня історія криміналістики знає зовсім небагато прикладів, коли нападники залишають свої анкетні дані у тих, на кого вони вчинили напад. Перевірили і переконались, що їм і справді посміхнулась доля. Розслідування це було найкоротшим.

Ну, а якщо на паспорт розраховувати не доводиться? Винного від невинного відрізнити часом непросто. До того ж у законі сказано, що слідчий зобов'язаний виявляти як обставини, котрі викривають обвинуваченого, так і обставини, що його виправдовують. А розслідування необхідно будь-що закінчити у встановлені строки. От і з'являється іноді спокуса відкинути всі сумніви, котрі заважають передати справу в суд. Це називається обвинувальним ухилом у слідстві, який не має нічого спільного з правосуддям і зараз більш-менш успішно долається.

- **Чи завжди справедливі ми до слідчих?**
- **Тільки істина**
- **«Письмоводитель, кінь і казенна квартира»**

Так, далеко не завжди ми справедливі до слідчих. «Розвінчувати» їх у пресі сьогодні стало трохи не модою. Хоч часто без належних підстав.

Робота слідчого має пошуковий характер. Щоразу виникає необхідність перевіряти різні версії, що неминуче тягне за собою виклики і допити, огляди і обшуки, а іноді і затримання підозрюваних. Звичайно, треба прагнути, щоб кожна слідча акція попадала в ціль. Але будьмо реалістами: перед слідчим немає ясної картини подій. Отже, слідство, тобто юридичне обгрунтування вини або відновлення доброго імені людини, має багато спільного з дослідницькою роботою, оскільки веде від незнання до знання.

У пошуках істини слідчий долає тривалий і нелегкий шлях. У процесі роботи він одержує безліч різноманітної інформації, з якої треба відібрати тільки ті факти, що пов'язані внутрішньою логікою. Ф. Достоєвський з цього приводу говорив: «Як із ста кроликів неможливо склеїти одного коня, так із ста розрізнених дрібних доказів неможливо склеїти судовий доказ».

Трапляється так: позаду місяці копіткої праці, допитано сотні свідків, перевірено десятки версій, а наслідків немає. У здатності перебороти самого себе і все розпочати заново, визнати попередні шляхи розслідування помилковими і знайти нові і виявляється справжній слідчий.

Розглянемо інший варіант. Слідчий, внутрішньо переконаний у вині підслідного, зібрав, як йому видалось, переконливі докази. Тим часом суд знайшов, що цих доказів не досить, і повернув справу на додаткове розслі-

дування. На такого слідчого у його власному відомстві дивляться скоса. Вважається, що припустив брак у роботі. І тому він думає вже не стільки про істину, скільки про те, як би залатати «дірки» в своєму обвинувальному висновку. Ще гірше, якщо «його» підслідному винесуть виправдувальний вирок.

Я ж особисто гадаю, що не варто робити ніякої трагедії з повернутих справ. Навпаки, треба радіти — і міліції, і прокуратурі, і суду,— коли, незалежно на якій стадії судочинства, невинного звільняють з-під варти.

Так, слідчий не може працювати в умовах постійного страху, що знизить показники розкриваності. Нічого, крім істини, його не повинно цікавити. І лише тоді, коли наша правоохоронна система спиратиметься на такі принципи, можна буде говорити, що вона досконала як соціальний інститут.

У слідчого часів Достоєвського був письмоводитель, кінь і казенна квартира. Його сучасний наступник — «безкінний», особливо в районі, де завантаження величезне. Умов для праці тут ніяких. В одній кімнаті, трапляється, одночасно допитують кількох чоловік, і спробуй при цьому зберегти таємницю слідства. Технічна оснащеність погана, забезпечення засобами інформації — на нулі. Експертні установи неповороткі. Слідчі сумно жартують: щоб визначити групу крові підозрюваного, треба віддати піввідра своєї. В експертних психіатричних закладах — черга, хоч час на розслідування суворо регламентовано. Доводиться працювати ночами, деякі по дватри роки не бувають у відпустці, не бачать сім'ї.

Дехто оцінює роботу слідчого не по тому, що він зробив, а по тому, що написав. За останні роки, свідчать фахівці, спостерігається помітне збільшення обсягів кримінальних справ. Вони буквально нашпиговані непотрібними документами. Багатосторінкові постанови, з частими повторами, висновки експертів з неістотними деталями «забивають» корисну інформацію. Багатотом-

ність справи стала символом солідності розслідування, а насправді за нею може приховуватись і низька якість роботи.

На запитання, яке основне покликання слідчого, мабуть, більшість із нас відповість: засадити винного у в'язницю. Що ж, злочин завжди передбачає кару. Але звернеться до слідчого — не за дипломом, а за покликанням — і він вам неодмінно скаже, що саме з розслідування й починається боротьба за людину. Не вірте тим пінкертонам, які запевняють, що вони розкрили якийсь складний господарський злочин завдяки хитромудрим прийомам. Розібратись до кінця у справі їм допомагають передусім підслідні. Якщо, звичайно, слідчим щастить схилити їх на свій бік, переконати в тому, що життя можна починати і з нуля. І трапляється, що злочинці, приречені багато років бути за колючим дротом, пишуть своїм слідчим листи із словами вдячності. Особливо, коли це випадкові люди в системі злочинних зв'язків. Але часом і ті, на яких, так би мовити, і пробу ніде ставити, усвідомлюють, в якій прірві опинились, і з цієї ж миті починають допомагати розслідуванню. Це, безумовно, ознаки розкаяння. Надія, що людина відбуде покарання і повернеться в нормальне соціальне середовище.

Але щоб так працювати, слідчий має бути впевнений, що і на наступних етапах судочинства його «підопічним» займатимуться однодумці.

На жаль, подібне відбувається далеко не завжди. Людину, котра щиросердно зізналась, допомогла слідству і відшкодувала збитки, можуть засудити так само суворо, як і її спільника. Спільника, який усвідомив лише те, що «попався», нічого не визнав і тільки заважав правосуддю.

Ось приклад, якому я сам був свідком.

Ледве порушили кримінальну справу проти директора «Київавтоматторгу» Пашицького, про що вже йшлося вище, як розірвалось порочне коло, що звичайно зв'язує

хабароодержувачів і хабародавців. До речі, коли під час арешту на нього наділи наручники, він сказав: «Так мені, дурневі, й треба».

Заступник начальника слідчого управління Прокуратури УРСР Анатолій Павлович Білик з цієї репліки скористався. Розмова, якщо допит можна вважати розмовою, велася по щирості. Пашицький відразу ж став давати правдиві показання. Давав їх з якоюсь люттю, не шкодуючи ані своїх спільників, ані самого себе. Виступаючи свідком у тридцять одному процесі (багато справ було виділено в окреме провадження), Пашицький допоміг викрити десятки своїх колишніх співробітників. І тим самим об'єктивно підписав собі найсуворіший вирок, бо на вістрі цього нечуваного злочину був сам.

Але суд не зважив на те, що якби не Пашицький, то справу було б розслідувано не до кінця. І засудив його до смертної кари. Це передусім був поганий приклад для інших підсудних, котрі втратили віру в те, що щире розкаяння є обставиною, яка пом'якшує відповідальність. Хоч так записано в законі.

Не приховую, що, обмінявшись думками з Павлом Загребельним, до котрого як до депутата Верховної Ради СРСР звернулась дружина Пашицького, я допомагав їй готувати документи на помилування.

Пашицького, зрештою, таки помилували, замінивши смертну кару на п'ятнадцять років позбавлення волі в колонії особливого режиму.

Що ж, треба бути справедливими і до тих, хто виявляється здатним на найсуворішу самооцінку, на найгостріше самозасудження.

● **Облагороджена статистика**
● **Сумнівний метод**
● **Що працює на показник!**

За даними кримінальної поліції, розкриваність квартирних крадіжок в Англії становить 18 процентів, у Франції — 15, в Італії — 6. У нас же в країні, якщо виходити із звітності деяких райвідділів внутрішніх справ, показник розкриваності раніше сягав трохи не 100,1 процента. Жарт жартом, але за ним був реальний стан справ.

Як же подеколи щастило виходити «на 100,1 процента»? Тобто на 0,1 процента більше, ніж взагалі вчинено крадіжок?

Один із способів «облагороджування» статистики — приховування злочинів від обліку.

З повідомлення начальника Головного слідчого управління МВС СРСР генерал-лейтенанта В. Новикова:

«Начальник Мукачівського міськвідділу внутрішніх справ Закарпатської області І. Фабриційй та його заступник М. Бордей протягом 1985—1987 рр. з метою створення видимості активної боротьби із злочинністю давали підлеглим вказівки про приховування злочинів від обліку і самі фальсифікували обліково-реєстраційні документи, примушували слідчих безпідставно пред'являти обвинувачення громадянам».

Як же можна було приховати злочин від обліку? При наявності потерпілого, котрий безперервно скаржився, скажімо, на квартирну крадіжку? Тут теж свої професійні хитрування.

Потерпілого викликáли для пояснень доти, доки йому це не набридало. «Більше не викликайте»,— благав він. «Ну, що ж, пиши заяву, що не маєш претензій».

Щоправда, такий метод таїть у собі певні ускладнен-

ня. Тому часто вдавались до цілком «легального». Називається він відмовою у порушенні кримінальної справи, відповідно до чого складається протокол. А коли справа не порушувалась, то й злочину не було.

Як же обгрунтовувались відмови? Перевірка, проведена Прокуратурою СРСР у Львівській області, виявила, що тут залишилися безкарними чимало злодіїв, котрі спеціалізувались на приватних автомобілях. Украдуть вітрове скло, колесо або радіоприймач від «Жигулів», а у відмовному протоколі з'являється рятівний для статистики запис: «Речі цінності не мають».

Зате по малозначних справах, де з урахуванням особистості правопорушника можна було б цілком обійтись без пред'явлення обвинувачення, справи активно порушувались, особливо коли вони легко розкривались. Це — теж «працювало» на показник.

● Місце події невідоме
● Загадкова історія з сейфом
● Вирок

Якщо слідчий і справді слідчий не за дипломом, а за покликанням, то він не звертається по допомогу до екстрасенсів, не кажучи вже про те, що ніколи не дозволить собі заборонених методів.

І в центрі його уваги не пошук відбитків пальців і стріляних гільз (то клопіт карного розшуку), а внутрішній світ людини. У цьому розумінні він передусім має бути людинознавцем.

Приступаючи до розслідування кримінальної справи, порушеної в зв'язку із зникненням доктора медичних наук Валентина Степановича Пугачевського, слідчі не мали у своєму розпорядженні жодних вихідних даних. Не було речових доказів, що їх звичайно знаходять на

місці події. Більше того, не було самого місця події, огляд якого так багато дає криміналістам.

Поки що лише один факт поставав перед ними в усій своїй жахливій реальності: людина зникла безслідно.

Часто трапляється, що злочини розкриває карний розшук. Працюють за прикметами, за інколи суперечливими свідченнями очевидців, йдуть по гарячих слідах, інколи вдаючись і до зброї.

Злочин же, про котрий ідеться, був розкритий слідчим шляхом. Злочинця і тут вирахували.

Що ж давало підстави вважати, що Пугачевський став жертвою злочину? Підтвердилось, що напередодні 19 квітня він мав у своєму розпорядженні велику суму грошей. Цих грошей не знайшли ані у нього вдома, ані на роботі, ані, зрештою, в гаражі, де міг їх тримати. Вся сума — понад 30 тисяч — зникла разом з Пугачевським. Звідки ж стільки?

Встановили, що протягом останнього тижня Валентин Степанович гарячково шукав людей, котрі могли б його кредитувати. Звертався до співробітників, до колишніх хворих. Останню позичку зробив 18 квітня, тобто напередодні зникнення...

Передусім слід було з'ясувати, ким був Пугачевський як особистість. Чи не було в його поведінці чогось такого, що могло спровокувати злочинця?

Постать виявилась досить суперечливою. З одного боку, визнаний авторитет в обраній ним медичній спеціальності. У кримінальній справі є свідчення людей, котрим він врятував життя. Належав до тих, кого називають зразковим сім'янином. Привітний, контактний у спілкуванні, здатний захоплюватись. У чомусь довірливий, у чомусь підозріливий. Завше заклопотаний, завше у справах. Не завжди розбірливий у виборі знайомих.

У Пугачевського була «Волга» ГАЗ-21. Очевидно, він мав намір придбати «Волгу» ГАЗ-24, причому поза чергою, і увійшов у контакт з ділками.

Уважно придивлялись до оточення Валентина Степановича. Припустили, що тут має бути людина, з якою він ділився своїми думками і настроями. І ще дуже важливо було з'ясувати, хто останній бачив Пугачевського. Якщо він довіряв цій людині, то міг бодай натякнути, куди збирається.

19 квітня вранці його бачили співробітники. Був у своєму відділенні, заглядав у маніпуляційний кабінет. Приблизно о 9.45 і о 10.30 з'являвся у приймальні, але головлікаря на місці не було. Десь перед обідом залишив робоче місце, і далі слід його загубився.

Поспішаючи туди, де було зосереджено своєрідний штаб розслідування, я мимоволі намагався уявити собі людей, котрі розкрили цей злочин. Котрі й справді працювали на межі людських можливостей, і тут немає перебільшення. Принаймні у міській станції «швидкої допомоги» було зареєстровано виклик саме сюди. Причому прибулі лікарі клопотались зовсім не коло підслідного, який міг знепритомніти від страху перед неминучістю викриття, а біля одного із слідчих, чоловіка богатирської статури, який не витримав багатоденного напруження.

Щоб уявити, як працювали, пошлюсь лише на один напрямок розслідування. У місті чотири таксопарки, в яких майже шість тисяч водіїв. Зустрілися з кожним. Шукали того, хто, можливо, 19 квітня бачив людину, яка здалась йому підозрілою. Чи не сідала вона на стоянці? Чи не зупиняла машину під час руху? Чи не перевозила якихось громіздких валіз?

Це була робота без будь-яких гарантій. Адже злочинець міг і не користуватись таксі. До того ж не зовсім ясно, кого з пасажирів слід вважати підозрілим. Але які можуть бути гарантії під час розслідування? Власне кажучи, їхня відсутність і викликала потребу в працівниках, чий об'єкт праці — суцільні загадки.

На перший погляд, така робота — у даному разі йдеться про опитування шести тисяч водіїв — не потре-

буе нічого, крім терпіння. Але ж потрібно ще знати, на що те терпіння спрямувати. Слід виробити певну стратегію пошуку, котра зводить перебирання варіантів до реального мінімуму. Не можна було виключати, що злочинець скористався і власним автомобілем. Проте навряд, бо власний автомобіль — як візитна картка.

І все ж таки знайшли таксиста Віленського, показання якого були з-поміж інших найважливіші.

Хто ж викрив злочинця? Заступник прокурора Залізничного району м. Києва Надія Олексіївна Виговська та старший слідчий Валентина Василівна Зеленєва. Дві літні жінки. Нічого, що б зовні нагадувало грізних стражів закону. Навпаки, їх більше уявляєш в колі сім'ї, серед дітей та внуків. Однак Надія Олексіївна веде боротьбу із злочинністю вже понад тридцять п'ять років. Валентина Василівна на п'ять років молодша. І хоч немає у них виправки у ході і металу в голосі, за майже домашнім їхнім виглядом — божа іскра.

Дивлячись на них, не повіриш, що на їхньому рахунку десятки успішно розслідуваних кримінальних справ, що вони брали участь у викритті особливо небезпечних злочинців.

Керівник слідчої групи Зеленєва врівноважена, неквапліва, доброзичлива. Розмовляє спокійно навіть тоді, коли відчуває відверту неправду з боку підозрюваного. Саме у підслідних може скластися враження, що «суперник» надто вже миролюбний і, отже, безпечний. Проте це враження помилкове.

Злочинці — люди внутрішньо надломлені, і правильна тактика допиту найчастіше веде до їх повного викриття. Такою тактикою Зеленєва, безумовно, володіє.

Тож не дивно, що вона очолила групу, до складу якої ввійшли також здібні працівники — Соловйов та Адамович.

Вивчаючи безпосереднє оточення Пугачевського, дійшли висновку, що з-поміж усіх він надавав перевагу

Олексієві Олексійовичу Ляхову. Один із свідків згодом давав показання, що, знайомлячи з Ляховим, Валентин Степанович рекомендував його так: «Це мій найкращий друг, і до того ж назавжди!»

Хоч працювали вони обидва в медичному закладі, Ляхов не був лікарем, а очолював патентну групу, в обов'язки якої входило оформляти заявки на винаходи.

На роботі Ляхова цінували. Він мав два дипломи, які свідчили про закінчення політехнічного і торговельно-економічного інститутів. Не одному з винахідників Олексій Олексійович дав путівку в життя, бо не досить щось винайти, треба ще вміти довести Комітетові в справах винаходів та відкриттів, що тут є елемент новизни.

Що ж можуть винаходити лікарі? Пугачевський, зокрема, працював над удосконаленням медичної апаратури. Тільки хворі знають справжню ціну такому нелегкому випробуванню, як дослідження нижніх дихальних шляхів з допомогою бронхоскопа. І Валентин Степанович робив усе можливе, щоб полегшити їхні страждання. До речі, з цієї спеціальності він був чи не єдиний доктор наук у республіці.

Проте їхні стосунки не обмежувались тільки службовими. На правах друга Ляхов допомагав Пугачевському впорядковувати дачу, обговорював з ним плани купівлі нової машини і, зрештою, разом з ним писав доповідні на кривдників Валентина Степановича, котрі за складом характеру доктора наук іноді ввижались йому там, де їх насправді не було. Одне слово, «найкращий друг, і до того ж назавжди». Хто ж, як не Ляхов, особа довірена і перевірена, міг найбільше знати про Пугачевського? З ким, крім Ляхова, він міг поділитись своїми потаємними думками і намірами?

Ляхова запросили до прокуратури. У точно визначений час двері не відчинилися — розчахнулися. На порозі скромного кабінету Зеленєвої став невисокий на зріст чоловік з гострим поглядом. Не дивиться — цілиться.

На обличчі у нього презирство. Це слід, мабуть, розцінювати так, що вигляд Валентини Василівни його глибоко розчарував. Чого, мовляв, можна чекати від цієї ординарної жінки, коли йдеться про розкриття надзвичайно загадкової події?

У свою чергу, не сподобався Валентині Василівні і Ляхов. Була в ньому неприхована зверхність, що взагалі не належить до людських чеснот, а в кабінеті слідчого й зовсім недоречна. Тим більше, що тут сподівалися: Ляхов може допомогти у розслідуванні.

Олексій Олексійович з'явився у кабінеті слідчого не сам, а із своєю співробітницею Семеновою.

Зеленєва здивувалась. Адже, крім Ляхова, того дня вона нікого більше не викликала. Що ж до допитів, то вони, як правило, проводяться без «асистентів» з боку допитуваних. Тому Семеновій було запропоновано залишити кабінет. Може, з цього першого здивування й почалась ланцюгова реакція несподіванок, котрі врешті-решт і закінчились для Зеленєвої спалахом прозріння. Зоряна година у житті слідчого.

Проте до цього ще вів нелегкий шлях. Постійні сумніви. Суворий самоконтроль над кожним своїм запитанням, бо необачно кинуте слово може звести нанівець усі неймовірні зусилля, що їх витрачено на перевірку версії. Отож, часто й невідомо: хто ж більше хвилюється — підслідний чи сам слідчий? Тим більше що в чисто інформаційному плані вони зовсім не в рівному становищі. Підслідний може знати все, що стосується злочину, а слідчий спочатку нічого. Завдання в тому й полягає, щоб ступінь поінформованості у них став однаковий.

Уже з перших слів того сумного діалогу, який зветься допитом, Зеленєва зрозуміла: на Олексія Олексійовича вона навряд чи може розраховувати. Він справляв враження людини тямущої, але нещирої. Відчувалось у ньому внутрішнє напруження. Всім своїм виглядом показу-

вав, що виклик до слідчого для нього небажаний. Сказати більше — образливий.

Перед столом, як завжди, два стільці. Так би мовити, в профіль до стола. Допитувані найчастіше сідають на них упівоберта. Та Ляхов обирає інший варіант. Він умощується — не сідає, а саме вмощується — за окремим столиком, де у Зеленєвої друкарська машинка. Подалі від слідчого і водночас обличчям до обличчя.

Невдоволений, роздратований погляд.

Спитаємо себе: як має поводитись людина, котра щось приховує від слідства? Мабуть, ця людина намагатиметься подати себе якнайкраще. Мабуть, вона вдаватиме зовнішню покірливість.

Та, либонь, Ляхову і справді немає чого приховувати, бо поводиться він не просто сміливо — зухвало! Мовляв, тільки марнуєте час.

Першого погляду Ляхова, признається Валентина Василівна, вона не витримала. Опустила очі. Потім якомога спокійніше зауважила, що у неї до Олексія Олексійовича запитання. А чи є у них потреба, у свою чергу цікавиться Ляхов, хоч напевно знає, що запитують тільки слідчі. Нічого схожого на відвертість. Повідомляє тільки те, що вважає для себе вигідним.

На пропозицію слідчого розповісти, що він знав про наміри і настрої Валентина Степановича, Ляхов робить на обличчі щире здивування. Те, що був з Валентином Степановичем у дружніх стосунках, рішуче заперечує. Стосунки були, мовляв, тільки службові. Що ж до останніх намірів Пугачевського, то про них допитуваний, природно, не знав і знати не міг.

Це була неправда, тобто перша помилка Ляхова. До зустрічі з ним Валентина Василівна старанно готувалась і про характер його стосунків з Валентином Степановичем знала майже все. Чому ж Ляхов відхрещується від самого припущення про те, що Пугачевський міг довіритись йому у приватній справі?

На друге запитання — чи спілкувався він з Валентином Степановичем 19 квітня — теж відповів негативно. Це знову була неправда і друга помилка. З допитів інших свідків Зеленевій уже стало відомо, що того злощасного ранку Пугачевський о 9-й брав участь у п'ятихвилинці, а потім подався у кімнату, де працював Ляхов. Під час їхньої розмови була присутня Семенова, хоча до самої розмови не прислухалась. Об 11.20 Ляхов сказав їй :«Я пішов у справах, працюйте». Об 11.30 знову з'явився Пугачевський, та Ляхова вже не було в кімнаті.

Ще один свідок, теж співробітник, розповів, що того ранку він бачив Ляхова і Пугачевського разом. Обидва вони про щось перешіптувались, і склалося враження, що у Валентина Степановича нагальна справа, а Ляхов йому допомагає.

Що ж приховує від слідства Ляхов? Як побудувати дальший допит? Валентина Василівна відчуває: допитуваний щосили намагається вивідати, що криється за недомовками слідчого — факти чи припущення, і, в свою чергу, обрати тактику відповідей.

Одне слово, як мовиться, голими руками його не візьмеш. Раптом слідчий полишає розмову про Пугачевського і несподівано запитує Ляхова, що він може повідомити про сейф.

На обличчі Олексія Олексійовича знову з'являється вираз ображеної невинності. Він голосно обурюється з приводу того, що Зеленєва могла подумати про його причетність до цієї, звичайно, менш трагічної, однак не менш загадкової історії.

Десь на початку квітня в інституті зник сейф, який стояв у коридорі. Зник безслідно, хоч це не голка, і винести його так, щоб цього ніхто не помітив, здавалося, неможливо. «Домашнє» розслідування, здійснене адміністрацією, наслідків не дало. До міліції не звертались.

Кому ж знадобилась громіздка залізна шафа, до то-

го ж зовсім порожня? Дехто із співробітників висловлював припущення, що це робота Ляхова. Чому саме його? Конкретно на це ніхто не зміг би відповісти. Не факти, не спостереження, а лише здогадки, пов'язані з особистістю Олексія Олексійовича.

На роботі Ляхова не любили. Відштовхувала незмінна самовпевненість, переконаність у тому, що лише його власні судження, так би мовити, істина в останній інстанції. Звертались до нього лише в разі нагальної потреби. А звернувшись, прагнули якомога швидше скінчити розмову.

Проте надмірна самовпевненість — то, зрозуміло, не доказ його причетності до викрадення сейфа. Тут інше: був він людиною непорядною. Одного разу хтось вкрав у лабораторії службовий халат, і всі сушили голови, чия це робота. З'ясувалося — Ляхова.

Що ж прохоплювалось у Ляхова назовні в хвилини його відвертості? Нічого такого, щоб можна було запатентувати як винахід. Просто Олексій Олексійович вважав, що та людина не варта уваги й поваги, у котрої на рахунку немає кількох десятків тисяч.

Про все це було відомо слідству. Тому ж, хто мріє про великі гроші, може знадобитись і сейф. Уже кілька годин триває допит, і зовні може здатися, що слідство ані на крок не підступило до мети. Як і на початку, Ляхов категорично заперечує свою обізнаність про останні наміри Валентина Степановича, а також причетність до крадіжки сейфа. Погрожує навіть притягти наклепників до відповідальності. Докоряє Валентині Василівні: невже вона такої поганої думки про нього?!

Проте Зеленєва часу даремно не гаяла. І чим більше обурювався Олексій Олексійович, тим більше вона переконувалася: сейф — справа його рук. Усе проти нього. А обурення, безумовно, вдаване. Люди з чистим сумлінням поводяться інакше. Не будемо тут вдаватися у суто професійні деталі, одначе слідчі добре розуміються

на тому, що таке щирі показання. Показання ж Ляхова мимоволі не виправдовували, а обвинувачували його. Він явно «перегравав».

Отже, треба було будь-що знайти сейф за інвентарним номером 19-36. Ніякого зв'язку між ним і зникненням доктора медичних наук не простежувалось. Але якби пощастило знайти той «інвентарний номер» і довести, що він на сумлінні Олексія Олексійовича, це одразу перекреслило б усю його лінію поведінки на слідстві. І довело б, що інженер-патентознавець Ляхов зовсім не та людина, за яку себе видає.

Наступного дня, одержавши санкцію прокурора на обшук, виїжджають три оперативні машини. Обшук проводиться одночасно у квартирі Ляхова, на дачі та в гаражі його сестри Олександри Олексіївни. У трьох місцях, де найвірогідніше може переховуватись горезвісний сейф. У самого Ляхова ані дачі, ані гаража немає.

На чолі кожної групи — слідчий. Зеленєва вирішила «взяти на себе» гараж.

Гараж з підвалом. Усе солідно, капітально, як у людей, котрі вміють шанувати речі.

Простукували стіни. Якщо є схованка — характер звуку зміниться. Що ж шукали? Сейф, гроші, тіло Пугачевського. Причетність Ляхова до його вбивства здавалася цілком можливою. Розмірковували так: Пугачевський зник удень, тому малоймовірно, що він став жертвою розбійного нападу десь на вулиці. Міліцейські орієнтировки були надіслані не тільки в міські підрозділи міліції, а й у прилеглі райони області. Проте тіло Валентина Степановича не виявлено ніде. Майже не виникало сумніву, що він загинув у якомусь приміщенні, до того ж від руки знайомої йому особи. До чужих він з такою сумою не пішов би.

У процесі слідства дедалі чіткіше вимальовувався і мотив злочину: привласнити гроші, які напередодні зникнення мав при собі Пугачевський. Ну, а якщо мотив ві-

домий, то намагаються йти до того, хто міг ним керуватися. Знову перевірили всі зв'язки Валентина Степановича і вирішили: крім Ляхова,— ніхто інший.

Треба будь-що знайти сейф! На першому поверсі гаража — нічого. А в підвалі? Теж нічого. Підвал поділений на два відсіки. Підлогу першого заасфальтовано. У другому — вимощено великими бетонними плитами.

Вибачитись перед Олександрою Олексіївною?

Так, існує таке поняття, як слідча інтуїція. У перекладі з латині — «пильно дивлюсь». На юридичних факультетах курс інтуїції ніхто не читає, бо точно невідомо, що це таке. Вихід за межі звичайних прийомів пізнання. Раптове проникнення в суть явища, коли не спрацьовує логіка і здоровий глузд.

З однаковою часткою вірогідності можна було шукати сейф і навколо самого гаража, і в протилежному кінці міста. Проте, оглянувши гараж і не помітивши жодних ознак розшукуваного предмета, Зеленєва не могла все-таки позбутися думки, що він десь тут. Його відчувала майже на дотик.

Майнула думка: може, під асфальтом? Ні, асфальт покладено давно. Тоді під плитами? У шпаринах між ними — м'яка земля...

Олександра Олексіївна Ляхова незворушна. Поки провадяться «земляні роботи», на її обличчі нічого, крім байдужості. Раптом такий звук, ніби метал наштовхнувся на метал. Олександра Олексіївна знизує плечима. Могутнє самовладання... Із землі дістають сейф!

Сподівались: там тіло Пугачевського. Якщо не тіло, то принаймні гроші. Відкрили — нічого. Але вже не було сумнівів, що цей сейф ще зіграє свою роль.

На наступний допит Ляхова вже супроводжує конвой. Про знахідку в гаражі він ще нічого не знає і поводиться так само зухвало. На запитання слідчого, де все-таки сейф, знову закипає благородним гнівом. Мовляв, особисто він поза підозрами.

Що ж, дальший хід за слідством. Хід, від якого, можливо, залежить наслідок розслідування.

Ляхова виводять у коридор. Тут, біля канцелярії, в усій своїй неспростовності вже стояв речовий доказ, котрий Ляхова просто-таки приголомшив. Соловйов, один із членів слідчої групи, пригадував, що Олексій Олексійович буквально онімів. Так і стояв, утупившись очима в сейф з грудками присохлої землі по боках. Ну що ж, у розслідуванні такі прийоми вважаються цілком правомірними.

Ніякого зв'язку між викраденням сейфа і зникненням Пугачевського слідство, як і раніше, не простежувало. Та Ляхов вже поставав зовсім в іншому світлі. За личиною глибокодумного патентознавця ховався принаймні пересічний злодій. Ні, не кожен злодій убивця. Чому ж Ляхову ставляться дедалі гостріші запитання, пов'язані з подіями 19 квітня?

Знову слідча інтуїція? Не тільки. Поступово набралося немало матеріалів, щоб пред'явити Олексію Олексійовичу найтяжче обвинувачення.

У минулому Ляхов був засуджений за незаконне зберігання зброї. Знайшовся також свідок, який розповів, що «патентознавець» спробував втягти його в злочинну групу для здійснення розбійних нападів. Ляхов, як і раніше, наполягав на тому, що йому нічого невідомо про Пугачевського. Тільки після обшуку в його словах уже не було колишньої категоричності.

Під час чергового допиту Олексій Олексійович запитує ніби мимохідь:

— Що скажете про гроші?

Слідчий:

— Можна подумати?

Ляхов:

— Можна!

Це був найвідповідальніший момент розслідування, його кульмінаційна точка. Коли б Ляхова перепитали,

про що саме йдеться, справу було б програно. Зміст дивного запитання Олексія Олексійовича розшифрували згодом. Ляхов, втративши спокій, намагався вивідати, які докази вже зібрано проти нього.

Ще нічого не знаючи про гроші, слідчий раптово зрозумів: одне зайве слово — й Олексій Олексійович переконається, що, крім сейфа, в гаражі нічого не знайшли. Тому й відповідь була дипломатичною. Тим часом Ляхов гарячково шукав вихід. Якщо гроші знайдено, йому краще «добровільно зізнатись». У тому ж, що їх знайдено, він майже не сумнівався, бо не знав, що після його затримання Олександра Олексіївна негайно переховала їх з гаража в інше місце...

Триває пауза, яка і слідчому і самому підслідному здається вічністю. І Олексій Олексійович врешті-решт «добровільно» зізнається в тому, що гроші Пугачевського у нього.

У гараж заходять разом з Ляховим. Він пропонує відкрити термостат (мабуть, теж десь украв, бо в побуті ним не користуються). У цьому термостаті, за його словами, має бути 18 тисяч. Термостат на болтах, і поки їх розкручують, у гаражі западає тиша.

Термостат порожній.

— Де гроші? — суворо запитує Ляхов у Олександри Олексіївни.

У відповідь мовчання.

Може, тепер йому навіть здається, що він однодумець із слідчими. Що він уже не той Ляхов, котрого підозрюють у вбивстві, а представник правосуддя.

— Де гроші? — уже грізно перепитує Олексій Олексійович, і під його крижаним поглядом сестра зіщулюється. Він вселяє в неї страх і зараз.

Гроші нарешті видано. Перерахували — рівно 18 тисяч. Потім у квартирі Ляхова, на шафі, знайшли ще 11 тисяч 275 карбованців. Загалом понад 29 тисяч. Май-

же така сума, яка була у Пугачевського напередодні зникнення!

За логікою останніх показань, можна було сподіватись, що Олексій Олексійович тепер зробить останній крок і зізнається у вбивстві Валентина Степановича. Щоб зняти неймовірний тягар з душі і випити гірку чашу до дна. Одначе Ляхов заявляє, що частину грошей Пугачевський віддав йому на зберігання, а ті, що знайдені на шафі, належать матері. Тобто пробує виплутатись із, здавалося б, безвихідної ситуації.

Хто ж тоді вбив Пугачевського? Його самого це дуже цікавить. Найімовірніше, що завідуючий відділенням Землянський разом із професором Брусиловим.

Лише на двадцятий день після арешту, коли діватись було нікуди, Ляхов знову «добровільно» зізнається. Пише заяву прокурору. Так, Валентина Степановича Пугачевського вбив він... Через два місяці від своїх показань категорично відмовиться, а поки що слідчі слухають сповідь, котра не має аналогів у їхньому минулому досвіді.

«Нічого подібного не траплялося протягом усієї моєї слідчої практики»,— зауважує Зеленєва.

Як і кожен автомобіліст, Пугачевський мріяв про нову модель. На правах «найкращого друга» Ляхов цю мрію всіляко заохочував. Йому треба було поставити Пугачевського в такі умови, щоб той зібрав якомога більшу суму і з цією сумою потрапив у заранє підготовлену для нього пастку.

«Волга» ГАЗ-24 коштує близько 15 тисяч карбованців. Та цієї суми Ляхову видається замало. Він радить Пугачевському зібрати вдвоє більше. Як вдалося переконати Валентина Степановича? До кінця це питання лишилося нез'ясованим. Можливо, Ляхов пояснив, що доведеться звертатись до приватних осіб.

У такий спосіб вбивця сам складав ту суму, котру мав намір відібрати у своєї жертви.

Куди ж так поспішав Валентин Степанович 19 квітня, що навіть забув зачинити двері у своїй квартирі?

Він поспішав назустріч своїй долі, котру вже ніхто не міг змінити. Ніхто нічого не міг порадити Пугачевському, бо про його наміри того дня знав тільки Ляхов.

До речі, Ляхов попередив: жодного слова ані на роботі, ані вдома. Людину, менш довірливу, ніж Валентин Степанович, це могло б насторожити. Чому така таємничість навколо купівлі нового автомобіля? Але Пугачевський довіряв Ляхову безмежно. Треба — то треба. І ще: під час «операції» Пугачевському не дозволялось користуватися власною машиною. Тільки таксі! За порадою того ж Ляхова, з роботи вони пішли нарізно. Він — близько одинадцятої, Пугачевський — хвилин на п'ятнадцять пізніше.

Якби хтось простежив за ними того ранку, то неодмінно вирішив би, що доктор наук також причетний до якогось сумнівного задуму. Зовні його поведінка не могла не викликати підозри. Поглядав на всіх спідлоба, говорив пошепки. Оглянувши лише одного хворого, решту залишив без уваги, чого раніше за ним не помічали. Прийнявши умови гри, запропоновані Ляховим, утратив здатність аналізувати обстановку. І тільки можна дивуватися з того, як підступно діяв Олексій Олексійович, знаючи всі «больові точки» Пугачевського. Адже ніякої реальної «Волги» ГАЗ-24 запропонувати йому не міг. Це була лише принада, пастка.

Близько одинадцятої Ляхов «пішов у справах». Мешкав він недалеко і невдовзі був уже вдома. Через хвилин п'ятнадцять — дзвінок у передпокої. На порозі, як завжди, пунктуальний Валентин Степанович. Зайшов до кімнати...

Жити йому залишалося рівно стільки, скільки кроків мав подолати Ляхов, щоб підійти до нього впритул.

Про що ж подумав у свою останню мить Валентин Степанович? Про це ми вже ніколи не дізнаємось. Мо-

жемо лише здогадуватись. Навіть жахнутись не встиг. Для цього він не мав часу. Ляхов ішов на нього мовчки, і Пугачевський нічого не міг прочитати на його незворушному обличчі.

Мабуть, не встиг і здивуватись.

Коли ж усе-таки припустити, що Пугачевський мав можливість додумати до кінця останню у житті думку, то про що вона була б? Мабуть, Валентин Степанович подумав би, що колега по роботі жартує. Все інше було за межами його розуму. Адже він у квартирі того, кого вважає найкращим другом. Хірургічний ніж в уявленні Валентина Степановича — то інструмент зцілення. Чому ж він у руках Олексія Олексійовича? Адже Ляхов не лікар.

Ляхов стояв над тілом людини, котру стратив заради грошей, і це була його «зоряна година». То був наслідок давно задуманого злочину, розрахованого з такою холоднокровністю, що, здавалося, розкрити його взагалі неможливо. І хоч перед тим, як оголошений вирок буде виконано, в нього залишиться час «прокрутити» в уяві власне життя, Ляхов так і не збагне, у чому він помилився.

А помилився він у тому, що недооцінив слідчих, двох немолодих жінок, які виявились високими професіоналами.

ЕКСПЕРТИ

- **Як прочитати попіл**
- **Індустрія підробки**
- **Про штрих, який змінює зміст**

Розслідуючи справу про розкрадачів, які протягом тривалого часу діяли в одному з київських ресторанів, слідчі працювали так, ніби складали річний бухгалтерський звіт. Підрахували не тільки кожен карбованець, що був привласнений, а й кожну копійку. Хоча заздалегідь було відомо, що йдеться про шестизначні числа. Після кількох місяців напруженої праці вийшли на загальну суму 134 877 карбованців 18 копійок.

Навіщо ж тут копійки?

А втім, це зовсім не гра в правосуддя і не сумнівне юридичне крючкотворство. Беручи участь у вирішенні людських доль, надто коли не виключається й виняткова міра, слідство не може будувати обвинувачення довільно. Правосуддя не зносить приблизності та недомовок, і вина кожного визначається без допусків.

Зверніть увагу передусім на 18 копійок. Вони ніби ключ до розуміння того, яких величезних зусиль було докладено, щоб викрити злочинну групу до кінця, довести вину в повному обсязі.

А чи мають значення оті злощасні 18 копійок, вписані в обвинувальний висновок, для самих підслідних? Безумовно. Тому що, опинившись на лаві підсудних, вони мають усвідомлювати, що відповідають тільки за те, що вчинили. Ані копійкою більше, ані копійкою менше.

Справи про розкрадання розслідувати надзвичайно складно. Адже злочинці майже завжди знищують документи, що викривають їх. Доводиться відновлювати їх за тими, що залишились, призначати експертизи, аналізувати численні свідчення. Досягнення експертів вражають. Їм щастить прочитувати папери навіть тоді, коли вони були спалені і від них залишалась лише купка попелу. Але, крім знищення речових доказів, існує також «індустрія підробки».

Спроби підробляти документи давні, як і самі документи. Тільки-но людина осягнула, що можна засвідчити будь-який факт на папері, з'явилося безліч способів виготовлення фальшивок. На жаль, щодо цього злочинці пильно стежать за прогресом. Будь-яке досягнення в поліграфічній техніці вони прагнуть взяти на озброєння і часто фабрикують такі «першотвори», що відрізнити їх від справжніх нелегко.

Існує і ринок збуту. Трапляються ще люди, які не

проти того, щоб купити підроблений диплом про закінчення вузу, фальшиві права водія тощо.

Але хоч би як майстерно імітувалися всі ці «дипломи» та «права», вони розпізнаються у лабораторії судово-технічного дослідження документів Київського науково-дослідного інституту судових експертиз, або КНДІСЕ. Один з головних напрямків лабораторії — судово-поліграфічна експертиза.

Усі друкарські засоби мають єдине призначення — відтворення тексту чи малюнка на папері. Незважаючи на різну технологію, вони грунтуються на одному й тому ж принципі: тиснення друкарської форми, перехід фарби на папір і закріплення її у відбитку. Експерту лишається зробити зовсім «небагато»: за відбитком визначити, на якому саме устаткуванні він виготовлений і завдяки цьому виявити злочинця, якщо йдеться про підробку.

На перший погляд, це завдання здається нерозв'язним. Адже на відміну од почерку друкарська форма, скажімо, лінотипний рядок певної шрифтової гарнітури, скрізь однакова. Та якось знайшли шрифт, «позичений» в одній друкарні, і наукові працівники лабораторії не лише змогли визначити, на якому підприємстві він украдений, а й назвати конкретного лінотиписта. Незважаючи на те, що один і той самий лінотип позмінно обслуговували три робітники. Виявляється, кожний лінотиписта має свій «почерк», теж придатний для ідентифікації.

Проте шахраї не лише намагаються скористатися з поліграфічної техніки. Вдаючись до гравіювання чи якихось інших способів, вони виготовляють друкарські форми самі. Або ж малюють зображення печаток, штампів, емблем просто на «документах». Відверто кажучи, у майстерності їм не відмовиш. Інколи схожість вражає. А втім, не будемо називати майстерністю ці «вироби диявола», як їх спересердя назвав один наш відомий криміналіст, маючи на увазі, що при хибних поглядах під

кримінальний кодекс може підпасти і найвитонченіший талант.

Виготовлювача вдається знайти майже у всіх випадках.

Якось перед початком вистави, що давала великий касовий збір, у Київському палаці культури «Україна» виявилось: на багато місць продано по два квитки. Невдовзі при спробі продати чергову підробку міліція затримала двох братів-близнюків.

На допиті кожний з них брав провину на себе. Це був добре продуманий захист. Якби слідчому не вдалося довести, хто з братів виготовляє ці підробки, кожного з них не можна було б притягти до відповідальності. Спрацював би принцип презумпції невинності.

Тоді кожному з братів запропонували намалювати по квитку. Неважко уявити, з якою ретельністю вони взялися до роботи, намагаючись максимально наблизитись до оригіналу. Проте в одного з них виявились низькі малювальні навики, і він із своїм завданням не впорався. Що ж до другого, то експерти побачили, що досліджуваний і експериментальні квитки тотожні. На них були однакові, ледь помітні відхилення од малюнка споруди палацу, зображеного на справжньому квитку. Однакова була і техніка виконання.

Такого роду дослідження проведене вперше.

Та лабораторія не лише виявляє підробки. Тут встановлюються зміни, внесені в справжні документи, читаються потьмянілі тексти великої давності, а також відновлюються знищені, витравлені, підчищені і, як я вже казав, навіть спалені написи на найрізноманітнішому матеріалі.

Найнепомітніший штрих може докорінно змінити зміст. Наприклад, дату народження. Коли на досліджувану цифру спрямовують промінь лазера, таємне завжди стає явним. Штрих, прокреслений іншим чорнилом, світиться інакше.

- **Зникнення надвірного радника**
- **Тільки після досліджень**
- **Підроблені чеки**

Однозначність висновків, які виключають подвійні тлумачення,— перша заповідь експертів. І не тільки, звичайно, по справах, пов'язаних з підробкою документів.

Але спочатку трохи історії.

Одними з перших на допомогу правосуддю прийшли хіміки. Це були не вчені, а практики-аптекарі. Лише з середини XIX століття суди почали звертатись до вчених. Особливо часто — до Д. Менделєєва.

У листопаді 1869 року петербурзькому поліцейському управлінню стало відомо, що надвірний радник Микола фон Зон вже кілька днів не з'являється додому. Розшуки ніяких наслідків не дали. Згодом надійшов сигнал, що фон Зона вбито, а тіло покладено у велику валізу і відправлено залізницею до Москви.

З Москви і справді надійшла телеграма, що на станції є валіза, ніким не запитана. Залізничники відкрили її і побачили те, що залишилось від надвірного радника. Підозра впала на петербурзького міщанина Максима Іванова.

Розслідування підтвердило, що Іванов з метою грабежу заманив у свою квартиру фон Зона, де отруїв його. Перед цим він випробував отруту на котах і собаках. Гроші і коштовності привласнив.

Справа слухалась у Петербурзькому окружному суді. Оскільки в хімічній лабораторії не знайшли в крові загиблого отруйної речовини, Д. І. Менделєєв був запрошений на процес як експерт.

Судді сподівались, що він швидко відповість на поставлені запитаня, і це дало б змогу, покладаючись на

його величезний авторитет, винести обвинувальний вирок підсудному.

Д. І. Менделєєв сказав, що зможе відповісти тільки після ретельних досліджень. Не задовольнив він також і цікавості суддів, котрі просили його зробити висновок, як діє вилучена у підсудного отрута. «Щоб бути сумлінним експертом і сказати правду, хімік має поставити науковий дослід, а не робити висновки за зовнішнім виглядом».

Не маючи змоги поставити такий дослід, Д. І Менделєєв дати свій висновок відмовився. Зате виконав обгрунтовані експертизи по багатьох інших справах, внаслідок чого були розроблені заходи по запобіганню підробки банківських чеків, повторного використання гербових і поштових марок тощо.

Власне кажучи, погляди Д. І. Менделєєва на судову експертизу не тільки не втратили своєї злободенності, а й поширюються на правосуддя взагалі. Ніяких здогадів і припущень, нічого приблизного і невизначеного. Тільки факти.

● Сумка інкасатора
● Жодного свідка
● До останнього подиху

У Харкові серед білого дня зникла спецмашина зв'язку з номерним знаком 98-88 ХАР, що перевозила пошту і грошові перекази. Це здавалось неймовірним, бо рухалась вона за визначеним маршрутом, на якому було розташовано поштові відділення, і мала дотримуватись жорсткого часового графіка. Наступного дня її виявили в одному з глухих провулків на кінцевому пункті маршруту. Ще не відкривши дверцята кабіни, через бокове скло побачили жахливу картину. На сидінні напівлежало тіло інкасатора Валентини Хоменко із слідами явних

тортур. У кузові був ще один вбитий — водій спецмашини Березняк з двома вогнестрільними пораненнями голови. Стріляли впритул. Руки Березняка були зв'язані.

Інкасаторські сумки, як зазначалось у протоколі огляду, виявились порожніми. Зникло тринадцять тисяч карбованців і револьвер системи «наган» з сімома патронами, що був при інкасаторі. Знаряддя катування злочинець прихопив із собою.

Того ж дня на місце події запросили групу судових експертів. Передусім вони переконались у тому, що злочин вчинено не там, де виявлено спецмашину. Це можна було прочитати по слідах, що їх залишив убивця.

Свідка не було жодного. Лише одна жінка з вікна своєї квартири бачила, як уночі в провулку зупинилась машина, з якої вийшов невисокий на зріст чоловік — інших ознак вона пригадати не змогла — і пішов у бік центральної вулиці.

Отже, вбивцею міг бути невисокий на зріст чоловік, але невідомо — один чи із спільниками. Якщо один, то він умів водити машину. Здається, більше нічого.

При огляді місця події та судово-медичному дослідженні потерпілих на долоні лівої руки Березняка виявили напис «125-КОТ», виконаний кульковою ручкою. Напис був розташований так, що навряд щоб його виконав сам Березняк. Якщо ж виконував він, то мав би писати у дуже незручній позі.

Коли оте загадкове «125-КОТ» з'явилось на долоні? До вбивства чи після? Напис добре зберігся — штрихи чіткі, без розпливів, якщо не зважати на трохи змазану цифру «5». Мабуть, «125-КОТ» нанесено після того, як Березняк залишив кермо, тобто безпосередньо перед убивством. Писав сам убивця?

Для встановлення «автора» призначається почеркознавча експертиза. Навіть у таких малоінформативних знаках, як «1» і «О», було виявлено характерні ознаки,

котрі у сукупності з іншими давали підстави для висновку про особу виконавця.

Звернули увагу і на те, як був зв'язаний Березняк. Дослідивши характер вузлів, судові медики і трасологи дійшли висновку, що під час зв'язування потерпілий був або в стоячому, або в сидячому положенні. Причому він явно не чинив опору. Це, безумовно, свідчило на користь припущення, що між злочинцем і потерпілим на якійсь стадії існувала змова.

Що вже відомо про можливого злочинця? Що цей невисокий на зріст чоловік у темному одязі найімовірніше знайомий з потерпілими. Не виключено, що один з них — спільник. У розпорядженні слідства є зразки почерку, що можуть належати нападникові. Злочин вчинено не там, де знайдено машину. Мабуть, вбивши інкасатора і водія, причому не на маршруті, вбивця перегнав машину в глухий провулок, де його і побачив єдиний свідок. Щоб не викликати ніяких підозр, він спокійно вийшов з кабіни.

У чому закладено поразку більшості злочинців? У тому, що вони діють за своєю логікою, яка не враховує логіку тих, хто їх розшукує. Майже ніхто з них не бачить себе, так би мовити, збоку. Вони переконані у своїй передбачливості.

Через кілька днів на ім'я начальника поштамту надійшла листівка, яку ми наводимо із збереженням орфографії і пунктуації: «Ограблені гроші 116 тис. карбованців. Шукайте по адресу машіна № 72-57 ХАП его пріятель Мікола по кічке «Цыган» гараж Атвертка с ручкой в серце обнимая. Точно». На листівці був намальований олівцем якийсь план.

Безперечно, ця листівка не давала підстав судити про рівень грамотності її автора, тому що він міг зробити помилки навмисне. Все ж інше нагадувало спробу спрямувати розслідування на хибний шлях. Проте той, хто надіслав листівку, досяг протилежних наслідків. По-пер-

ше, було встановлено, що текст написано зміненим почерком. По-друге, з'явилося обгрунтоване припущення, що писала людина, причетна до злочину. Можливо, сам злочинець. Якщо це так, то він явно нервував.

Порівняли текст листівки з написом «125-КОТ». Ніби є щось схоже, але категорично стверджувати це поки що немає підстав: анонімку, певно, виконано лівою рукою.

Що ж, треба шукати невисоку на зріст людину в темному одязі, яка, можливо, погано розуміється на граматиці і вже залишила слідству кілька зразків свого почерку.

Спробували подивитися на події очима злочинця. Ось він наближається до спецмашини, впевнений, що його вільно впустять у кабіну. Що ж до Валі Хоменко, то людина, яка тягне руку до дверцят, її не насторожує. На момент зближення машини і невідомого її револьвер залишався у кобурі, лише потім його вирвали звідти, про що свідчать сліди пошкоджень на кобурі.

Висновок напрошується сам по собі: інкасатор і нападник не лише були знайомі, а й він мав якесь відношення до системи інкасації. Просто знайомого Хоменко до кабіни не підпустила б, а водій Березняк не загальмував би, тому що й він мав щодо цього чіткі інструкції.

Хтось із співробітників автобази?

Перевіряли всіх, хто тут працює. Підозра впала на Кавешникова.

У минулому судимий, він відзначався похмурою вдачею і вів відлюдний спосіб життя. По роботі характеризувався погано. Звичайно, цього зовсім не досить, щоб звинуватити людину у вбивстві. Але, простежуючи його поведінку напередодні, 2 січня, і в день злочину, 3 січня, слідчі помітили у ній деякі «білі плями».

Кавешников категорично заперечував, що ввечері 2

січня був на автобазі, хоч його там бачило кілька чоловік.

3 січня пішов з роботи на годину раніше, пославшись на те, що у нього розболівся зуб. Диспетчер Ординська, яка мешкає з Кавешниковим в одному будинку і яка саме в цей час здала зміну, запропонувала піти разом. Кавешников відмовився.

Довідка з поліклініки свідчить, що того дня хворий на прізвище Кавешников до зубного лікаря не звертався.

Через кілька хвилин після розмови з Ординською Кавешников спілкувався з іншим свідком. Та цього разу ні на що не скаржився. А спостереження підтверджують, що зубний біль саме такий хворобливий стан, про який охоче повідомляють усіх.

Коли експерти-почеркознавці звірили зразки почерку Кавешникова з написом «125-КОТ», прочитаному на долоні Березняка, вони зробили категоричний висновок, що обидва тексти виконано однією рукою. Що ж до анонімної листівки, то було також доведено: вона написана лівою рукою Кавешникова. Ні, нема куди подітися людині від власного почерку!

Водночас призначили кілька інших експертиз. Зокрема, досліджувався характер вузлів на мотузці, якою було зв'язано Березняка. Вивчення переплетінь показало, що злочинець застосовував різні поєднання вузлів і напіввузлів, так званих шлагів. «У цих поєднаннях,— зробив висновок експерт,— виявляються не тільки навики, що відбивають стереотип руху, а й індивідуальність їх сполучень. Приміром, одна людина завжди обмежується лише морським і простим вузлом. Інша — шлагом і простим вузлом тощо. При цьому всі окремі елементи вона застосовує тільки властивим їй способом».

У квартирі Кавешникова обшук. Тут вилучається мотузка, яка звичайно використовується в побуті. Мати підозрюваного твердить, що всі переплетіння тут зроблені нею. Слідчі просять її зробити кілька вузлів. Нічо-

го схожого! Зате повна тотожність з тими вузлами, якими був зв'язаний Березняк.

Ознайомившись із висновками експертизи, проілюстрованими відповідними схемами, Кавешников довго мовчить. Від його самовпевненості не залишається й сліду. Він дивиться на химерні переплетіння, які завжди виконував механічно. І тим самим виказав себе з головою. Ні, людині нікуди подітися і від зв'язаних нею вузлів! Кожна людина неповторна, неповторні і багато її навиків, що з успіхом використовує криміналістика.

Нікуди подітися Кавешникову, і він визнає, що на момент нападу був на місці злочину. Раніше ж будь-які контакти з Березняком у той день всіляко заперечував.

Слідчі добре розуміють: годі сподіватися на щирі показання з боку Кавешникова. Він визнаватиме тільки те, що йому доведуть. Так, він підтверджує, що запис «125-КОТ» на долоні Березняка виконаний його рукою. Але що це має означати, пояснити відмовляється. Він підтверджує, що зв'язав Березняка, проте Валю Хоменко не вбивав. Чому написав лівою рукою листа, в якому орієнтує слідство на машину № 72-57 ХАП, називає якогось Миколу на прізвисько Циган і твердить про його причетність до нападу? Чому суму грошей, що була в інкасаторських сумках, збільшує принаймні в десять разів? Пояснити не може.

Що ж, доведеться це зробити працівникам прокуратури.

Дальше розслідування показало, що 3 січня, тобто в день нападу, не змогла вийти в рейс машина водія Синельникова, що була закріплена за інкасатором Хоменко. Хтось проколов тут камери двох коліс. Крім того, оглянувши блок циліндрів, знайшли в ньому гайку, яка без стороннього втручання, безумовно, потрапити сюди не могла.

Саме в ці дні Кавешников тимчасово виконував обо-

в'язки бригадира автоколони. Від нього і залежав розподіл машин за маршрутами. 3 січня, послався на несправність машини Синельникова, призначив замість нього Березняка. На той самий маршрут, де звичайно інкасується найбільша сума грошей.

Припущення про змову між Кавешниковим і Березняком підтверджувалося. Вивести машину Синельникова з ладу могли вони.

Через кілька днів на пустирі за містом, неподалік від коксохімічного заводу, було знайдено службове посвідчення, виписане на ім'я Валентини Хоменко. Огляд прилеглого району виявив чимало слідів, що доводили: злочин вчинено саме тут.

Під тиском доказів Кавешников змушений був визнати, що він брав участь у нападі. Але Валю Хоменко вбив не він, а Березняк.

Події викладав так: того дня випадково побачив на вулиці інкасаторську машину, за кермом якої був Березняк, а поруч з ним — Хоменко. Березняк загальмував, спитавши при цьому, куди він прямує. Виявилося, що їм по дорозі. Запропонував йому залізти в кузов. Забравши гроші в останньому поштовому відділенні, Березняк і Хоменко раптом змінили маршрут. Невдовзі машина опинилася за містом. З кабіни вийшов Березняк, в руці у нього був револьвер, яким він застрелив інкасатора. Кавешников обурився, зв'язав Березняка і вбив його.

Що ж, можливою була і така версія. Її треба було перевірити. Проте наступні допити показали, що Кавешников на кожному кроці суперечить сам собі. То він повідомляє, що знав про умисел Березняка вбити Хоменко і привласнити гроші напередодні. То твердить, що Хоменко зазнала нападу з боку Березняка ще в кабіні. То раптом змінює показання, і вже виходить, що Хоменко спочатку вийшла з кабіни, відкрила кузов, де були

інкасаторські сумки, і лише після цього Березняк вирвав у неї револьвер і вистрілив.

Допитані по справі працівники поштового відділення, де було здійснено останню на маршруті інкасацію, засвідчили: коли машина рушила у зворотному напрямку, в ній нікого, крім Березняка і Хоменко, не було. Отже, Кавешников сів у машину пізніше. Він сів лише тоді, коли в машині вже були всі інкасаторські сумки і коли його ніхто з можливих свідків побачити не міг. Чим же керувався Кавешников, коли, пославшись на зубний біль, кинув роботу і замість того, щоб поїхати в поліклініку або додому, опинився на околиці Харкова, саме там, де мала з'явитися машина з грошима? Випадок? Навряд. Але припустимо, що випадок. Чим же тоді можна пояснити, що, сівши всупереч усім правилам у цю машину, дозволив завезти себе на пустир? Навіть після того, як, згідно з його показаннями, почув якийсь підозрілий шум у кабіні.

Стали відомі і такі факти. За графіком автобази 2 січня Березняк мав відпочивати, але умовив напарника помінятися змінами. Разом з Кавешниковим, який теж у той день був вільний, вештався по автобазі. Саме того дня й була виведена з ладу машина Синельникова. З інкасатором поїхав Березняк.

І нарешті: експертиза довела, що мотузка, якою був звязаний Березняк, перед цим лежала в його ж власній кишені. Цей висновок пояснювався просто: і на мотузці, і в кишені експерти виявили тотожні волокна.

Попередню змову між Кавешниковим і Березняком можна було вважати доведеною. Спростовано також показання Кавешникова про те, що інкасатор загинула від руки Березняка.

Саме на цій стадії слідства було відтворено повну картину злочину. І сережка Валі Хоменко з краплиною її крові, вилучена на місці події, раптом була прочитана слідством у її справжньому значенні.

В обвинувальному висновку про це сказано лише кілька слів. Тому що обвинувальний висновок геть-чисто позбавлений будь-яких емоцій. З нього дізнаємося лише, що Валя Хоменко «чинила опір нападникові». І ще через кілька сторінок, що відтворюють події, значно зміщені у часі: «продовжувала чинити опір».

Скільки ж може чинити опір ще зовсім молода жінка двом оскаженілим бандитам, які намагаються будь-що вирвати у неї ключі від кузова?

Один ліворуч, за кермом, другий — праворуч. Під робочою тілогрійкою на солдатському ремені у неї револьвер з сімома бойовими патронами. Та в кабіні, де троє, раптом стало настільки тісно, що вона не може й ворухнутися.

Кавешников:

— Віддай ключі!

Не віддала.

Тоді Кавешников вихопив з-під килима, що лежав у кабіні, сокиру і вдарив її по голові. Вдарив і здивувався.

— Не віддам,— тихо сказала Валя, так тихо, що скоріше здогадався, ніж почув.

Знову удар, який, на думку Кавешникова, вже вирішив усе. Тепер гроші належать йому. Та Хоменко і після цього ключів не віддавала, і Кавешников жахнувся. Він жахнувся безсиллю сокири, яку завжди вважав найпереконливішим аргументом. Безсиллю перед високим почуттям обов'язку, що так яскраво висвітлило Валю в її останню годину.

Він вбивав її дуже довго... Далеко позаду залишилося місто, виїхали на якийсь пустир. Не витримав уже й Березняк. Зупинив машину, вийшов з кабіни.

Ключі від кузова, де були замкнені інкасаторські сумки, Хоменко захищала до останнього подиху. Потім слідчі зробили цей страшний хронометраж: він вбивав її майже півгодини.

Валі Хоменко було всього двадцять три.

Я не знаю, чи створено на Харківському головпоштамті хоча б скромний меморіал на її честь. Якщо ж створено, там обов'язково має бути сережка з краплиною крові. Найзворушливіша з її прикрас, яку вона залишила живим.

Ні, Валя Хоменко віддала своє життя недаремно. В її вчинку не було зайвої самопожертви. Саме завдяки рішучому опору злочинці залишили багато слідів, що повністю їх викрили, дали змогу зрозуміти всю «розкладку» злочину. Була спростована спроба Кавешникова звалити всю вину на Березняка. Експертиза довела, що удари потерпілій були завдані не зліва направо, тобто з місця, де був водій, а справа наліво, звідти, де сидів Кавешников.

Неспростовно довели і таке: щоб інсценувати непричетність до злочину Березняка, за попередньою домовленістю Кавешников зв'язав його. І раптом думка: чи варто ділитися з кимсь грошима? Двічі вистрелив Березняку в потилицю.

Так, він зрадив навіть свого спільника.

Свій одяг Кавешников відразу же спалив, перед тим облившн його бензином із скляної банки. Після допиту показав місце. Експерти встановили, що на цьому місці і справді спалена тканина, а на осколках скляної тари були виявлені сліди горіння.

Кавешников показав також місце, де сховав гроші, револьвер і викинув сокиру. Її витягли з дна річки і знову ж таки передали на дослідження. Висновок: саме цією сокирою Кавешников катував Валю Хоменко.

В цілому по справі було проведено 53 експертизи. Вони дали змогу поетапно відновити всю картину злочину. Таким чином, хоч свідків і не було, Кавешникова викрили повністю.

- **Прочитаний візерунок**
- **Чи існують однакові предмети?**
- **«Автограф» кулі**

Дні і ночі експерт ладен чаклувати над уламком, деформованим настільки, що встановити його походження взагалі неможливо. Проте для експерта він може бути на вагу золота. Тому що це — речовий доказ.

Багато років тому на подвір'ї гастроному «Славутич» стався вибух, постраждали люди. На місці події лежали осколки металу з нерівними краями, пружинка від кулькової ручки і клапті від газет. Оце, мабуть, і все, що мало слідство. Навіщо ж слідчі, повзаючи по снігу, підібрали кожен газетний клапоть?

Прокуратура звернулась до начальника міського агентства «Союздрук». Його попросили повідомити, в яких кіосках міста одночасно могли продавати протягом грудня і перших днів січня журнал «Военные знания» № 10, газету «Нойес Лебен» від 11 грудня і газету «Известия» від 2 січня, якими злочинець замаскував свій вибуховий пристрій.

Діставши відповідь із «Союздруку», керівник слідчої групи особисто допитав продавця кіоска № 611, у якому найімовірніше злочинець купував згадані видання. Кіоскер не пригадав такого покупця.

Тоді звернулись у лабораторію трасології. Саме сюди надійшло те, що залишилось від періодичних видань. Це може здатись неймовірним, але з 1393 клаптів експерти склеїли дві газети й один журнал. Склеїли так, що їх можна було читати! Адреси, на жаль, не знайшли, та після спеціальної обробки виявився чіткий відбиток пальця.

Перевірили за картотекою — раніше не потрапляв. Здавалось, дактилоскопія тут нічим не зарадить. Спробуйте знайти у величезному місті підозрюваного, про

якого тільки й відомо, що візерунок відбитка його пальця — неповторний. Химерне поєднання ліній, яке має тільки одна людина на світі.

Проте експерт, щось дослідивши та обчисливши, зробив висновок: відбитки належать молодому чоловікові, приблизно тридцятирічному, високому на зріст, з виразним дефектом мови. Має першу групу крові, а мати його, можливо, хворіла на краснуху. За фахом — кравець...

Найновіші чутливі засоби оптики та хімії дозволяють знаходити відбитки практично на будь-якому матеріалі. Їх знімають з паперу, зі скла, з тканини, знімають через кілька годин, днів, навіть років. Причому це можуть бути не лише відбитки пальців, а й тильного боку долоні, ліктя, лоба, губ. Сучасна дактилоскопія грунтується на трьох важливих особливостях шкірних візерунків: їхній індивідуальності, незмінності і можливості співставлення. До речі, зауважу, що метод термічного вакуумного напилення, розроблений у КНДІСЕ, надійно виявляє і фіксує ці «автографи» злочинців...

І все ж таки відразу повірити в це справді важко: за ледь помітним слідом, залишеним рукою, визначити вік, зріст, фах і навіть чим хворіла мати? Та шляхом тривалих спостережень було встановлено, що за кількістю звивин, які знаходяться на поверхні пальця, можна зробити висновок, кому вони належать: дитині, підліткові чи дорослому. У новонародженого п'ятнадцять-вісімнадцять ліній, у восьмирічного — тринадцять. У двадцятирічного — дев'ять-десять. Відбитки містять інформацію і про зріст, і про групу крові, і про дефекти мови, які, зокрема, визначають за підвищеною частотою дугоподібних ліній. Деякі зміни у візерунку дають підстави припустити, чим хворіла мати злочинця у період вагітності. Оскільки певний рід занять — музикантів, кравців, шевців тощо — відбивається на руках, з високим ступенем вірогідності визначається професія.

Безумовно, склеювання газети з обривків або дактилоскопічні дослідження можливі лише внаслідок певного збігу обставин. Цих слідів могло й не лишитись. Тоді до розкриття злочину привели б інші шляхи. Сьогодні експерти мають у своєму розпорядженні досконалі наукові методи, які не залежать од примх випадку. І всі вони грунтуються на припущенні, що на місці злочину не може не залишитись слідів. Треба їх тільки зуміти знайти і прочитати з допомогою відповідного наукового обладнання, що робить око експерта всевидющим.

Трасологія вивчає сліди як наслідок взаємодії предметів, що лишають один на одному свої ознаки.

У лабораторії трасології наші звичні уявлення різко змінюються. Ми дізнаємось, скажімо, про те, що в світі двох однакових предметів не існує взагалі. Не тільки двох однакових відбитків пальців, а й, скажімо, двох пар взуття.

Як же так? Адже безупинно працює взуттєвий конвейєр, з якого щороку сходять вироби, позначені серійною одноманітністю. У такому ж взутті, як і злочинець, ходять мільйони чесних людей. Чи можна його знайти за слідом, що він залишив?

Звичайно, взуття, зроблене вручну, ідентифікувати набагато легше. Але, дослідивши технологію взуттєвого виробництва, трасологи переконались, що, крім загальних ознак, кожна пара має й індивідуальні. Тому що одна операція при виготовленні підошов і зараз виконується вручну. При цьому відбивається неповторність ручних рухів майстра, що в кінцевому підсумку і дозволяє надійно «прив'язати» слід до того, кому він належить.

Чи можна побачити кулю в польоті? Здається, подібне запитання ставлять тільки для того, щоб категорично заперечити. Сприймати такі швидкості людське око не здатне. Проте спеціалісти із судової балістики, що вивчає вогнестрільну зброю, боєприпаси і сліди по-

стрілу, давно навчилися стежити за рухом смертоносного шматочка свинцю. Для дослідження пострілу в Києві вперше застосували надшвидкісну фотографічну установку з електронним керуванням, так звану «лупу часу». Вона дозволяє провадити зйомку із швидкістю 2,5 мільйона кадрів на секунду і бачити кулю в польоті. Тут розроблено також конструкцію синхронізатора, який дає можливість фотографувати різні фази пострілу, щоб вивчити всі закономірності, пов'язані із застосуванням вогнестрільної зброї.

Як розшукати злочинця, коли він стріляв з далекої відстані, а ні кулі, ні гільзи знайти не пощастило? Але експерт може визначити вид, систему, калібр без кулі й без гільзи. За характером влучання.

Коли ж у підозрюваного знайдено зброю, а на місці події — кулю чи гільзу, можна безпомилково визначити, чи з цієї зброї він стріляв. Річ у тім, що, незважаючи на серійність, кожна рушниця чи пістолет мають неповторні особливості бойка, каналу ствола, що позначається на фізичній характеристиці патрона.

Отже, спеціаліст із судової балістики повинен досконало володіти зброєю, оскільки експериментальні стрільби — тут справа звична. Він мусить також уміти по слідах, залишених кулями, визначити не лише кількість, а й послідовність пострілів. Зараз судова балістика перебуває на порозі створення нового методу, який дасть можливість визначити, коли саме стався постріл.

Після кожного пострілу залишаються його тверді продукти — сама куля, частки незгорілого пороху. Завдяки цим часткам з допомогою фізичних методів і передбачається фіксувати час натискання на спусковий гачок, що надзвичайно важливо для слідства.

- **Рівень досліджень — клітинний**
- **Наполеон Бонапарт і атомний реактор**
- **Кому належить?**

Ще у XVIII столітті було зроблено спробу визначити, кому належать кілька волосин, затиснутих у руці вбитої. Поліція запросила трьох перукарів. Та якими б вправними вони не були у своєму ремеслі, тут виявились безпорадними. І лише через двісті років з'явилася перша надія на успіх. Розглядаючи волосся під мікроскопом, дослідники побачили, що воно має складну структуру, а це дозволяло визначити, кому належало: людині чи тварині. Більше того, були створені методики, з допомогою яких відрізняли жіноче волосся від чоловічого. Але до останнього часу, мабуть, жоден спеціаліст не міг би навіть мріяти про те, щоб за волосиною ототожнити людину. І лише тепер, коли дослідження провадяться на найсучаснішому рівні, відкрились нові можливості. Харківські експерти, зокрема, провадять експерименти з допомогою фізичних методів.

Волосся, вміщене в магнітне поле, посилає сигнали, які можна виміряти. Виявилось, що між ступенем його пігментації та інтенсивністю цих сигналів існує пряма залежність. Так, шерсть чорного кролика «світиться» в кілька разів сильніше, ніж білого. Посилають сигнали й інші речовини, причому їх співвідношення суто індивідуальне. Кожна волосина, мабуть, так само неповторна, як і відбитки пальців. Неважко уявити, яке це має значення для криміналістичної практики.

Але це справа майбутнього. Те, що роблять експерти-біологи зараз, може здатися буденним порівняно з ефективними досягненнями балістики. Проте буденність ця позірна.

Отже, маємо цілий напрямок у судовій експертизі —

дослідження мікрочастинок. Їхні розміри й вага малі. Та, незважаючи на це, вони містять у собі цінну інформацію. Потрапляючи на одяг, взуття злочинця, мікрочастинки є речовими доказами. І знищити їх повністю неможливо.

Просто дивуєшся, що по звичайній скіпці можна визначити, до якої породи дерева вона належить, по волоконцю, яке втратило не лише форму, а й колір,— з якого воно листка. Методика бачення цілого в малому грунтована на глибокому знанні ботаніки. Рівень дослідження — клітинний.

По вугіллю, хоч у якій незначній кількості воно було б подане на експертизу, визнається, яке саме дерево згоріло. Завдяки цьому легше знайти винуватця пожежі. Слідчий теж інколи хапається за соломинку, правда, не в переносному, а в прямому розумінні: можна встановити її групову приналежність і порівняти з тією, що опинилась на одягу підозрюваного.

По мізерній краплині варення визначається, вишневе воно чи абрикосове, по сліду від гірчиці — з якої вона партії. Звичайно, жоден злочинець не сподівається, що він піймається на варенні чи на гірчиці, та інколи буває саме так.

Обробивши краплю крові потоком нейтронів, у ній знайшли фосфор, причому не просто фосфор, а такий, який зустрічається лише у крабів. Таким чином можна визначити, чим вечеряв убитий. Про це розповіли мені в лабораторії судових фізико-хімічних досліджень. Метод називається нейтронно-активаційним. Устаткування — атомний реактор. До речі, саме з допомогою нейтронно-активаційного аналізу більш ніж через сто років удалося встановити, що Наполеон був отруєний миш'яком.

Дослідження мікрочастинок на атомно-молекулярному рівні пов'язане із появою високочутливих аналітичних методів і щонайтонших приладів. Ось точно сфокусова-

ний лазерний промінь б'є у крихітний уламок лакофарбового покриття. Над ним піднімається хмарка. Це випаровується опромінена речовина. І оскільки кожний атом має свій власний спектр, прилад реєструє елементарний склад речовини. Якщо ж предмет був пофарбований у кілька шарів, то кожний шар можна дослідити окремо.

У лабораторії досліджуються лакофарбові покриття, барвники, нафтопродукти, волокнисті матеріали і навіть лікарські препарати, коли потрібно визначити, чи не підроблені вони.

Тут багато й інших приладів, за допомогою яких можна зазирнути в глибини матерії.

Скажімо, на хроматографі, творці якого удостоєні Нобелівської премії, досліджується рідина. Її вводять у колонку приладу. Випаровуючись, вона поділяється на елементи і піднімається по колонці. Причому кожний елемент, що з нього рідина складається, має свою швидкість підняття. Цю швидкість вимірює спеціальний пристрій. Дані вимірів фіксуються на стрічці. Уявіть собі: на шосе, де сталася аварія, знайдено краплину мастила. Винуватець утік. Але його знайшли і, порівнявши цю краплину з мастилом у двигуні, здобули незаперечний доказ. Поки це — лабораторні дослідження. Коли ж вони завершаться, криміналістика одержить ще один метод судової ідентифікації.

- **Що таке динамічний стереотип?**
- **Характер — за почерком**
- **Самі крапки і тире**

Кожен пише по-своєму.

І кожен лишається вірним собі — своїй манері письма, своєму почерку. Почерк сприймається як невід'ємна і постійна риса, що характеризує особу, а ознаки по-

черку суворо індивідуальні. Ця індивідуальність формується уже в дитинстві. Чим частіше доводиться писати, тим більше людина звикає до певного розміщення на папері тексту, дат, підписів, звертань. Однаковими стають поля, інтервали між рядками та словами. Поступово виробляється координація рухів руки, так званий динамічний стереотип, який дуже стійкий...

Коли виникає необхідність, рукописні тексти надходять на експертизу до судово-почеркознавської лабораторії. Тут спеціалісти і встановлюють, хто писав. Від них не приховається навмисна зміна почерку чи наслідування почерку іншої людини. То ж і виходить, що як би ми не намагалися змінити свій почерк, нам це не вдасться.

Колись у Москві було проведено експеримент. Його результат зафіксували на фотографії, де десять разів повторювалось слово «координація». Кожне з цих слів своїм написанням чимсь несуттєвим відрізняється від решти, але цілком очевидно, що їх вивела одна рука. Та чи тільки рука? Піддослідному було запропоновано писати не лише рукою — лівою і правою, а й ногою. Олівець прив'язували до ліктів та передпліч, до носків черевиків — і в усіх випадках графіка слова, властива «первісному» почеркові, була незмінна. Його індивідуальність повністю збереглася навіть у слові, написаному олівцем, затиснутим у зубах!

Експерт «вичитує» в почерку не тільки умовнорефлекторну діяльність мозку, фізіологію рухів, анатомічні особливості кістково-м'язового апарату, що бере участь в акті написання. Його цікавить і внутрішній світ особистості, який певною мірою відбивається у почерку.

Сьогодні почеркознавча експертиза може науково відповісти на питання, над яким марно билася графологія. За почерком із значною мірою вірогідності визначається стать, вік і стан того, хто писав. Навіть те, був він тоді здоровий чи хворий, тверезий чи напідпитку. Експерти-почеркознавці дедалі частіше звертаються до

математичних методів, що дає змогу кількісно оцінювати ознаки почерку.

Здавалося б, що може бути менш індивідуалізовано, ніж азбука Морзе? Самі крапки і тире. Але автора записки, який сховався за цим безликим кодом, теж виявили. Коли ж у тексті, що належав невідомому авторові, трапилися знаки, які скидалися на стенографічні, експерт припустив, що розшукуваний володіє стенографією. Не помилився!

Тепер почеркознавці вже давно вийшли за межі кола досліджень, яке було визначено спочатку. Тут вивчаються питання авторознавчої експертизи. Того, хто писав, виявляють не тільки за почерком, а й за лінгвістичними особливостями тексту, за його змістом. У багатьох випадках удається встановити, у якій місцевості формувалися мовні навики автора, яка мова рідна для нього. Успішно розв'язуються і такі експертні завдання, як визначення рівня освіченості того, кому належать досліджувані тексти. Інколи для цього достатньо кілька фраз і навіть окремих слів.

Досягнення судової експертизи сьогодні незаперечні. Вона призначається тоді, коли для з'ясування істини потрібні наукові, технічні та інші спеціальні знання. Тому сучасні інститути судової експертизи іноді жартома називають «малими академіями наук». Тут — дослідники найрізноманітніших професій: фізики, хіміки, біологи, трасологи.

Але, як свідчить відомий радянський криміналіст Р. Белкін, цими досягненнями слідчі органи користуються далеко не повною мірою, чим обмежують власні можливості. На відміну, скажімо, істориків, які давно вже дійшли висновку, що засоби криміналістики дозволяють відроджувати минуле, яке, здається, назавжди знищено самим часом.

І тут я дозволю собі зробити невеличкий відступ у галузь, що не має нічого спільного з правоохоронною.

- **Депеші з глибини століть**
- **Речовому доказу — двадцять тисяч років!**
- **Хто спровокував дуель Пушкіна?**

Чого тільки не буває серед предметів, що надходять на криміналістичну експертизу! Та одного разу сюди був доставлений речовий доказ, який в експертній практиці навряд чи траплявся раніше. Речовому доказові нараховувалося не менше, ніж 20 тисяч років! Це були кістки, знайдені в селі Мезені Чернігівської області й віднесені до періоду пізнього палеоліту. Вже понад сімдесят років учені багатьох спеціальностей вивчають цю унікальну стоянку первісної людини, представлену залишками споруд та об'єктів, пов'язаних з господарсько-побутовою діяльністю мезенських поселенців. Тут знайдено багато знарядь праці з кременю і кісток тварин, витвори мистецтва, чимало з яких стали всесвітньовідомими. До них передусім належать скульптурні мініатюри, браслет із бивня мамонта.

Реконструювавши одну з мезенських будівель, відомий український палеонтолог, академік Академії наук УРСР І. Підоплічко зробив висновок, що тут був культовий куточок, де наші пращури відправляли релігійні обряди. Дослідження в цьому напрямку продовжував археолог член-кореспондент АН УРСР С. Бібіков. Вивчаючи кістки, він звернув увагу на те, що вони мають на собі сліди частих ударів. Оскільки ж кістки орнаментовані й підібрані особливим чином, удари, очевидно, не є наслідком виробничої діяльності. Висловивши думку, що деякі з них правили в той час за своєрідний музичний інструмент, археолог передав їх на дослідження судовим експертам.

Дослідження, проведені київським експертом-трасологом В. Бергером спільно з судовими медиками, ці при-

пущення повністю підтвердили. Встановлено, що мікрорельєф кісток на різних ділянках неоднаковий. На одних — незайманий, гладенький, напівпрозорий. На інших — матовий, із слідами численних ум'ятин. У рисунку слідів не хаос, а певні закономірності. Що ближче до центру, то їх більше. Одне слово, вони явно призначалися для відтворення ударно-шумових звуків. Від експертів найдавніші музичні інструменти надійшли в Київську державну консерваторію. Тут музиканти-ударники з успіхом програли на них ритмічну мелодію. Тембр звуку змінювався від краю до центру. Найбільша кількість вм'ятин виявилась у тих місцях кісток, що давали найліпше звучання. Мелодію записали на грамплатівку. І тепер кожен, хто бажає, може послухати музику, виконану на інструменті двадцятитисячорічної давності.

Таким чином, експертні висновки мають значення доказів і при розв'язанні суто наукових проблем. Мабуть, найчастіше у криміналістичних лабораторіях перевіряються факти, добуті істориками.

Предмети матеріальної культури, які дійшли до нас з минулого, становлять інтерес не лише як музейні експонати. Вони дають відповіді на багато питань, що їх ставить сучасність. І в цьому розумінні звернула на себе увагу ще одна експертиза, здійснена в трасологічній лабораторії КНДІСЕ.

Давно доведено, що мечі наших предків були не лише засобом оборони чи нападу, а й витворами прикладного мистецтва. Інакше кажучи, в ті давні часи зброя мала і чисто естетичну функцію. Руків'я мечів були вишуканої форми і прикрашались тонким різьбленням або карбуванням. Недарма за особливостями руків'я сьогодні визначають ступінь знатності й могутності власника зброї. Можливо, тому дослідників протягом століть вабила тільки ювелірна робота, а леза лишалися поза увагою. Згодом було встановлено, що саме леза зберігають інформацію великого наукового значення. Самий час

сприяв тому, щоб приховати її від нас. Та ось над лабораторним столом здіймається хмарка іржавого пилу, і мовби з небуття спливають імена, накреслені на лезах мечів.

Чимало років у Київському історичному музеї зберігався меч з бронзовим руків'ям, прикрашеним рельєфним орнаментом. Звичайно, і характер орнаменту може розповісти багато про що, але цього разу він дезорієнтував учених: на руків'ї зображено переплетені чудовиська у стилі надмогильного рунічного каменя. Ніхто не мав сумніву в тому, що це скандінавський виріб, виріб варягів.

Коли ж меч дослідили фізико-хімічними методами, вражені експерти замість очікуваного латинського тавра побачили виразний напис: «Коваль Людота» (чи Людожа)!

Без перебільшення можна сказати: наука ще ніколи не здобувала такого безпосереднього свідчення про те, що тисячу років тому на Русі було високоорганізоване виробництво зброї.

Проте слава, на жаль, ніколи не балувала судових експертів. Результати дослідження були скромно зареєстровані в акті експертизи під відповідним номером. І зброєзнавці, які віддали належне цій «депеші», що дійшла до нас через віки, навіть не послалися при цьому на авторів відкриття. Зате сам факт дістав найвищу оцінку. Ось що пише з цього приводу відомий радянський спеціаліст з історії зброї: «Меч, який понад півстоліття пролежав у музейній вітрині, перетворився в пам'ятку великого історико-культурного значення. Напис на його лезі — найдавніший руський напис на зброї, на металі взагалі. Він засвідчує найдавніше з тих, що дійшли до нас, ім'я коваля. Це лезо свідчить про існування на Русі спеціалізованої зброярні задовго до того, як про це повідомляють письмові джерела».

Кілька разів судові експерти були запрошені взяти

участь у з'ясуванні різних обставин, пов'язаних із загибеллю Олександра Сергійовича Пушкіна. Майже сто п'ятдесят років тому пролунав постріл, що зупинив серце поета, але наука з цього приводу ще не має остаточної відповіді.

Колись криміналісти моделювали обстановку дуелі, аби з'ясувати, чи могла куля Пушкіна зрикошетити від гудзика мундира Дантеса і відлетіти вбік, чи на Дантесі була кольчуга. Але через те, що в експерименті використовувались не справжні пістолети, остаточного висновку зробити не пощастило.

Інше завдання мали розв'язати московські та київські експерти.

Відомо, що одним з перших документів, який пролив світло на історію дуелі, був лиховісний «диплом рогоносця», розісланий невідомими особами 4 листопада 1836 року як самому поетові, так і його близьким друзям. Два оригінальних примірники «диплома» збереглися до наших днів. Решта, очевидно, була знищена відразу.

І до дуелі, і після неї — аж до нашого часу — «диплом» був предметом вивчення. Як сучасники Пушкіна, так і його нащадки намагалися дізнатися ім'я того, хто спровокував дуель, хто стояв за спиною Дантеса. Тому що історія має знати не лише імена великих людей, а й великих негідників.

Першим піддав аналізові «диплом» сам Пушкін. Він був переконаний, що це справа рук іноземця. У своєму листі до Бенкендорфа Пушкін, зокрема, писав: «Вранці 4 листопада я дістав три примірники анонімного листа, образливого для моєї честі й честі моєї дружини. З вигляду паперу, із стилю листа, з того, як він складений, я з першої ж миті зрозумів, що він виходить від іноземця, від людини з вищого світу, від дипломата».

Тим часом жодної офіційної версії щодо можливого автора «диплома» тривалий час не існувало. І тільки в

1863 році вперше було опубліковано припущення, що це справа рук князів П. Долгорукова та І. Гагаріна. Відтоді робилися неодноразові спроби з'ясувати, хто ж врешті-решт був зловісним анонімом. Спинимося на одній.

У 1927 році на прохання пушкінознавця П. Щоголева інспектор науково-технічного бюро ленінградського карного розшуку О. Сальков після відповідних досліджень дійшов висновку, що «пасквільні листи про Олександра Сергійовича Пушкіна у листопаді 1836 року написав, безперечно, князь Петро Володимирович Долгоруков».

Уже в ті роки криміналістика давала можливість досягти наслідків, недоступних методам інших наук. Проте з висновком О. Салькова згодитися було важко. Не вірилося, що людина, яку сучасники називали «князем-бунтівником», яка співробітничала з О. Герценом в «Колоколе» і доклала так багато зусиль до опублікування листів декабристів, була здатна на такий вчинок.

Отож київський експерт-почеркознавець С. Ципенюк разом із старшим науковим співробітником Всесоюзного науково-дослідного інституту судових експертиз Г. Богачкіною мали розпочати дослідження, котрі б висвітлили один з найпохмуріших епізодів у історії літератури.

— Перед нами постала низка складних почеркознавчих завдань,— розповідає С. Ципенюк.— Пасквілянт писав своїм звичним чи зміненим почерком? За прописами якого періоду він навчився писемної мови? Досліджувані тексти написані росіянином чи іноземцем? Самий «диплом» та адреса на конверті написані однією особою чи різними людьми? І, нарешті, найголовніше: князь Долгоруков, князь Гагарін?

З цією метою експерти вивчили безліч зразків їхнього почерку у вигляді листів і адрес на конвертах, що зберігаються у відділі рукописів бібліотеки імені В. І. Леніна.

Внаслідок цього було зроблено висновок, що анонімні листи, які коштували Пушкіну життя, написані зви-

чайним, а не зміненим почерком. Але, мабуть, їхній автор не француз, а росіянин. І, нарешті, ні Долгоруков, ні Гагарін цих «дипломів» не писали. Таким чином, висновок О. Салькова був спростований.

Ім'я того, хто безпосередньо спровокував дуель Пушкіна, ще потрібно встановити. Та коло розшуків уже зменшилося. І в цьому великий науковий сенс зроблених досліджень.

- **Таємний старець**
- **Чий портрет**
- **Нотні записи Чайковського**

За дослідженнями ленінградського криміналіста І. Крилова і в основному за його викладом, наведу ще кілька цікавих сюжетів про позасудові експертні надбання.

Російський імператор Олександр I помер 19 листопада 1825 року в Таганрозі, куди приїхав 13 вересня того ж року. Від'їзд його з Петербурга відзначався таємничістю, він вирушив на південь уночі, без почту. По дорозі не було ніяких оглядів, парадів і маневрів, що характеризується істориками як «цілком виняткові обставини». Таємничістю було огорнуто і перевезення померлого з Таганрога до Петербурга. Труну відкривали в дорозі кілька разів, але тільки вночі і в присутності дуже обмеженого кола осіб. Очевидно, вже тоді побоювалися чуток про підміну тіла. Князь Волконський 7 грудня 1825 року писав з Таганрога: «Хоч тіло і бальзамовано, та від місцевого вологого повітря обличчя геть почорніло, і навіть риси обличчя покійного зовсім змінилися... чому і гадаю, що в С.-Петербурзі розкривати труну не треба».

У зв'язку з усіма цими обставинами в народі виникли численні чутки. Їх зібрав і описав якийсь дворовий чоловік Федір Федоров. Подейкували й про те, що Олек-

сандр I не помер, а живий: він проданий у неволю, а везуть у труні до Петербурга зовсім не імператора. Імператор помінявся одягом із солдатом, який стояв на варті, й утік з Таганрога невідомо куди. А солдата, з котрим він помінявся одягом, убили й ховають як імператора і т. д. Поступово чутки стихли, але в другій половині минулого століття виникли з новою силою. Цього разу в центрі розмов опинилася конкретна особа — таємничий старець, який з'явився у Пермській губернії. Його селянський одяг, за свідченням сучасників, аж ніяк не гармоніював з манерами, освіченістю, вишуканою мовою. Коли його допитали, він назвався Федором Кузьмичем, людиною без домівки і сім'ї. Усі спроби вмовити його відкрити своє справжнє ім'я, звання і походження були марні. Невідомий вперто називав себе бродягою. Згідно з тогочасними законами, Федора Кузьмича як бродягу покарали батогами і заслали на поселення в Томську губернію. Тут він і прожив у різних місцях понад чверть віку, помер 20 січня 1864 року і похований в Томську.

За свідченням деяких очевидців, Федір Кузьмич зовні був схожий на Олександра I. Тримався якось особливо, весь час згадував Петербург, був обізнаний з воєнними і державними порядками. Прикинули його вік — підходить, до того ж колишній придворний, випадково побачивши старця, впізнав у ньому імператора. За цих умов і народилася легенда. Щоб перевірити її, вдалися до досліджень почерків. Документів, написаних рукою Федора Кузьмича, майже не залишилося. Однак вирішили використати той дріб'язок, що зберігся. Дослідженню піддали конверт з написом: «Вельмишановному пану Симіону Феофановичу Хромову. Від Федора Кузьмича». Почерк на цьому конверті порівняли з адресою, написаною рукою Олександра I. Автор статті «Легенда про кончину імператора Олександра I в Сибіру в образі старця Федора Кузьмича» пише, що в результаті

дослідження незаперечно встановлено: не існує ані найменшої схожості як у почерку в цілому, так і в окремих літерах. На жаль, ми не знаємо, хто саме і якими методами виконував дослідження. Не опубліковано і сам висновок експертів.

Але легенда жила й далі. Тому виникла потреба у новій експертизі. При її проведенні було використано зразки почерків Олександра I та старця Федора Кузьмича, опубліковані в журналі «Исторический вестник» за 1907 рік. При цьому встановили окремий збіг у формах деяких характерно виконаних елементів літер. Однак при ретельнішому вивченні з'ясувалося, що цей збіг не повний. Встановлено й стійкі розбіжності, зокрема в повноті закриття «о», в манері зв'язування елементів літери «т» тощо. Все це дало змогу негативно висловитися про можливість виконання досліджуваних рукописів однією і тією ж особою.

Старець Федір Кузьмич і Олександр I — різні особи, але хто був цей старець, учені не знають і досі. Хоча встановлення істини тут, безумовно, має певний інтерес. Не виключено, що йдеться про якусь історичну особу. Один із дослідників пише: «Будемо ж сподіватись, що з часом комусь вдасться розв'язати загадку Федора Кузьмича».

Не стихають донині суперечки і навколо так званого «вульфертівського» портрета Лермонтова. Початок їм дала розповідь Ираклія Андроникова, опублікована в 1962 році. В родині члена Московської судової палати В. Вульферта довгі роки зберігався портрет молодого гусара, написаний олією. За сімейними переказами, це й був портрет М. Лермонтова. За випадкових обставин родина втратила портрет, але зрештою він знайшовся. Про історію його розшуків і розповідав Ираклій Андроников. Однак з приводу того, хто тут зображений, одностайної думки не існувало.

Відомий лермонтознавець М. Пахомов стверджував:

ні, це не поет, тільки лоб і ніс мають віддалену схожість. Але ця думка Андроникова не переконала. Він вирішив звернутися до художника П. Коріна, чиє судження визнавав високоавторитетним. Корін заявив: так, це портрет Лермонтова. Риси обличчя — ті самі. Однак Андроников шукав неспростовних доказів. Пошук привів його до криміналістичної лабораторії, яка в ті роки працювала при Академії наук СРСР. Керував нею один з визначних радянських фахівців у галузі криміналістичної ідентифікації професор С. Потапов, який узявся за дослідження «вульфертівського» портрета. Як зразки для порівняльного дослідження йому були надані репродукції всіх достовірних зображень Лермонтова. Професор Потапов вибрав з них портрет художника П. Заболотського, написаний у 1840 році, на якому Лермонтов був зображений у тому ж ракурсі, що й на досліджуваному портреті.

Передусім обидва зображення були доведені до однакової величини. З них виготовили два великих діапозитиви. При накладанні і розгляді на світло зображення злилися. Висновок Потапова: «Доставлений тов. Андрониковим портрет олійними фарбами є одним із портретів М. Ю. Лермонтова». Висновок Андроникова: «Видатний радянський криміналіст уперше в історії криміналістики взявся за розпізнання особи невідомого офіцера на живописному портреті минулого сторіччя і блискуче продемонстрував точність криміналістичних методів».

Протягом багатьох років висновок Потапова ніхто не заперечував. Але з розвитком методів портретної ідентифікації знову виникли сумніви. Військовий лікар І. Шинкаренко у статті «До атрибуції так званого «вульфертівського» портрета М. Ю. Лермонтова» піддав ретельному дослідженню питання про форму одягу, що існувала у Гродненському гусарському полку в 1838 р. У результаті він дійшов такого висновку: «...на «вуль-

фертівському» портреті зображено офіцера у формі, що не має ніякого відношення до Гродненського гусарського полку за станом на 1838 рік. А якщо це так, то атрибуція І. Андроникова втрачає один із істотних доказів і «вульфертівський» портрет не може вважатися портретом М. Ю. Лермонтова». На користь свого висновку автор наводив різні аргументи. Одні з них мало переконливі, наприклад, твердження, що шинель за гусарським звичаєм повинна бути накинута не на ліве, а на праве плече. Більш обгрунтованими є результати розвідок стосовно кольору облямівки та інших деталей обмундирування, прийнятого в 1838 році у Гродненському полку. Однак обмундирування само по собі не може служити основою для висновків. З різних причин воно може не відповідати прийнятому.

Отже, дослідження І. Шинкаренка лише породжує сумніви щодо атрибуції, але не є безперечним доказом її помилковості.

Експерт М. Полевой застосував при дослідженні «вульфертівського» портрета метод графічного ідентифікаційного алгоритму, в основу якого покладено «виділення на зображенні просторової структури оригіналу і кодування його особливостей у вигляді системи точок-орієнтирів, що надалі (при роздільному і порівняльному дослідженні) виступають як інформаційний відповідник оригіналу».

Цей метод знайшов палких прихильників, які вважали, що цього разу дослідники «застосували перевірений математичний апарат, наукова обгрунтованість якого не викликає сумніву».

Слід, однак, відмітити, що цей метод поки що експериментальний. І хоч, безумовно, він відрізняється од візуального дослідження прагненням до об'єктивних показників, проте ще не позбавлений істотних вад.

Отже, висновок Полевого про те, що на «вульфертівському» портреті зображений не Лермонтов, грунту-

ється на даних математиків. Проте це знову лише сумніви, а не доведені факти. Остаточна атрибуція цього портрета вимагає нових досліджень, нових зусиль експертів у співдружності з художниками і літературознавцями.

Тим часом саме завдяки зусиллям криміналістів багато історичних загадок уже остаточно розв'язано.

Встановлено, хто автор багатьох позначок на Псковському літописі та багатьох інших стародавніх працях і документах,— ним виявився Михайло Ломоносов. Встановлено також власника зошита із записами шахових партій — ним був колишній чемпіон світу з шахів Олександр Альохін.

Цікаво відзначити, що експерти ідентифікують виконавців не тільки текстів, а й нот. Зокрема, розглянувши невідомі раніше нотні записи, вони дійшли категоричного висновку: П. Чайковський. І, навпаки, довели, що кілька записів помилково приписувалися Й. С. Баху.

Дослідження криміналістів нерідко запобігають й іншим помилкам. Якось до музею принесли потемнілу від часу скриньку. На внутрішньому боці її кришки було написано: «Ця скринька належала Олександру Сергійовичу Грибоєдову. Генерал-майор А. Спочнін, 1837 р.» Значення цього експоната важко було переоцінити, адже може бути, що саме в цій скриньці великий поет зберігав свої рукописи. Та чи відповідає напис дійсності? Дослідження показали: напис зроблено чорнилом, що містить анілін, який набув поширення лише наприкінці XIX століття. У 1837 році він не був відомий, отже, напис зроблено значно пізніше. Висновок експертів засмутив співробітників музею, але дозволив встановити наукову істину.

Звичайно, всі ми мріємо про час, коли експерти позбудуться епітета «судові» і цілком переключаться на історичні розвідки. Ну, а поки що, на жаль, у них ще вистачає справ на службі у правосуддя.

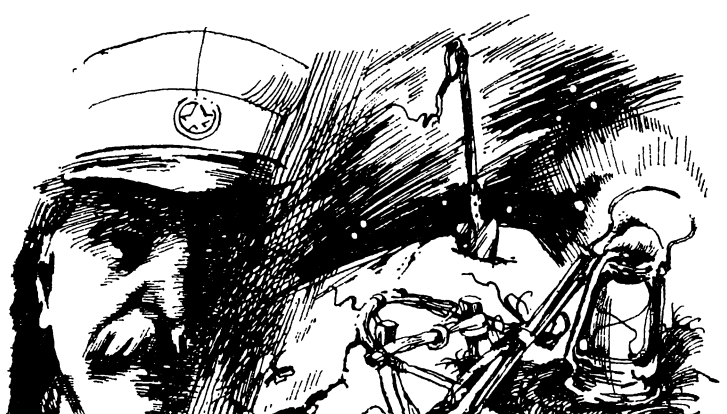

ПРОКУРОРИ

- **Доведення недоказового**
- **Що сталося на острові Врангеля!**
- **Коли вночі стукають у двері**

Читаємо в книзі, яка навряд чи коли-небудь буде перевидана: «Формальні вимоги закону можуть в деяких випадках вступати в суперечність з вимогами живого життя, з живими інтересами суспільства». Хто це сказав? Мабуть, хто завгодно, але не юрист. Хто завгодно, але не людина, котра служить правосуддю і ще на першому курсі юрфаку чула від свого викладача заповіт, що ді-

йшов до нас з глибини століть: «Хай загине світ, але торжествує закон».

Звичайно, давні правознавці були максималістами. Але якщо вдатися до іншої крайності і нехтувати законом через «вимоги живого життя», то це пряма дорога до беззаконня. Тим часом вислів цей належить академіку Вишинському. Процитовано з книги «Теорія судових доказів у радянському праві», виданої 1941 року.

Так, ми погрішили б проти істини, заперечивши, що людина, котра публічно знущалась із самої суті законності, була особистістю непересічною. Вона не лише досконало знала тонкощі свого ремесла, а й була ерудитом і блискучим оратором.

Колишньому міністрові закордонних справ Англії Бевіну приписують слова про те, що він боявся вступати в полеміку з Вишинським. Мовляв, як син простого докера він не мав можливості одержати таку блискучу освіту і навики красномовства, що їх мав його політичний опонент.

Але усі достоїнства Вишинського як юриста лише сприяли тій зловісній ролі, котру він відіграв у процесах тридцятих років і котру я особисто визначив би двома словами — доведення недоказового.

До свого «зоряного часу» він йшов поступово. В «Судових промовах» Вишинського, які витримали кілька видань, вміщено його виступ на процесі щодо колишнього начальника зимівлі на острові Врангеля Семенчука. Ледве з'явившись на острові, повідомляла тогочасна преса, Семенчук почав знущатися з місцевого населення, заборонивши видавати продукти, завезені для нього з континенту. Вичерпавши всі запаси, ескімоси почали голодувати. Людина із задатками садиста, Семенчук, як свідчив протокол судового засідання, відмовив хворим дітям найкращого мисливця Таяна у консервованому молоці. Незважаючи на те, що на зимівлі було вдосталь палива, нікому його не видавав. Парторг зимівлі Кар-

бовський, боягузлива і безпринципна людина, беззаперечно виконував усі розпорядження Семенчука. Мовчали й інші.

Єдина людина, котра рішуче виступила проти сваволі начальника, був лікар зимівлі. Для цього треба було виявити неабияку мужність, бо острів'яни були повністю відрізані від Великої землі, а відтак в усьому залежали від настрою Семенчука. «Я тут прокуратура, суд, ДПУ»,— заявляв він.

26 грудня 1934 року за розпорядженням Семенчука лікар у супроводі каюра Старцева виїхав на двох нартах з мису Роджерс до хворих. Через кілька днів каюр повернувся один, пояснивши, що «загубив» свого супутника в дорозі. Ще через кілька днів тіло лікаря з ознаками насильницької смерті було знайдено. Розслідування проводив сам Семенчук. Посилаючись лише на показання Старцева, який, можливо, і був убивцею, начальник зимівлі зробив висновок, що лікар заблукав серед снігів і замерз.

За листом дружини лікаря (нещодавно у центральній пресі з'явилась помилкова згадка, що її теж було вбито), на острів прибули слідчі з Москви. Припущення, що її чоловіка вбив каюр за вказівкою Семенчука, за їх висновком, підтвердилось. І ми навели цю сумну історію піввікової давності не тільки для того, щоб зайвий раз переконатись, які наслідки може мати нічим не обмежена влада.

Справу слухав по першій інстанції Верховний суд РРФСР. Державне обвинувачення підтримував Вишинський. Незважаючи на всю трагічність ситуації, справа ця не виходила за межі звичайного кримінального злочину. Вона не мала політичної основи. Чому ж доводити вину Семенчука і Старцева узявся особисто Вишинський?

З цього приводу нині можна висловлювати лише більш-менш вірогідні припущення. Найімовірніше, що

прокурор республіки (на той час він ще не був прокурором Союзу, хоч про це знову ж таки помилково нещодавно писав один московський журналіст), мав заявити про себе на повний голос.

Справа, що розглядалася, в цьому відношенні була дуже виграшна. Трагічна доля лікаря схвилювала всіх, особливо полярників. Писала про неї і зарубіжна преса. Вишинський виголосив на процесі блискучу промову. І хоч багато років, аж до наших днів, вона вважалася зразком високого судового красномовства, аналіз матеріалів цієї кримінальної справи, здійснений нещодавно доктором юридичних наук О. Ларіним, свідчить, що це далеко не так.

Керівництво слідством було доручено досить відомому тоді слідчому Льву Шейніну. Зайнятий політичними процесами, на острів Врангеля він не виїжджав. Слідчий огляд місця події не провадився. Ескімоси-мисливці, котрі знайшли тіло, не допитувались. Всупереч закону експертом був призначений безпосередній начальник одного з обвинувачених. І, нарешті, Шейнін, як згодом і Вишинський, обмежився розробкою однієї версії, не перевіривши інші. Незважаючи на явний дефіцит доказів, прокурор оголосив Семенчука і Старцева винними в убивстві лікаря і зажадав для них смертної кари. І суд засудив їх до розстрілу.

Так, були всі підстави вважати, що начальник зимівлі був поганою людиною. Проте який інший більшменш грамотний юрист міг би, лише виходячи з цього й ігноруючи всі інші обставини справи, приректи людей на смерть?!

Вишинський зміг. Мабуть, на цьому процесі він відпрацьовував свою здатність відстоювати будь-яку тезу всупереч доказам. Що дуже згодилось йому в майбутньому.

На зловісних процесах тридцятих років він з'явив-

ся вже з репутацією прокурора, з котрим сперечатися було вкрай небезпечно.

Ім'я його вселяло жах. Ніхто — ані простий робітник, ані член Політбюро — не міг бути упевненим, що вночі не постукають у вхідні двері.

- **За середньовічними зразками**
- **У перерві між засіданнями**
- **«З мандатом японського шпигуна»**

Отже, юстиція, яка, власне кажучи, існує для того, щоб забезпечити свободу особи, за певних умов може перетворитись на свою протилежність. Це відбувається тоді, коли злочинці і законопослушні громадяни в залі судового засідання міняються своїми місцями. Коли ті, котрі мають бути на лаві підсудних, промовляють з прокурорської кафедри слова про суспільні інтереси.

За методами це було справжнє середньовіччя. За цілями — жодного аналога в історії. Бо під суспільними інтересами розумілось знищення цвіту нації. А втім, чи середньовіччя? Мабуть, батьки святої інквізиції все ж таки вірили в єресь тих, у кого під тортурами виривали зізнання. Що ж до наркомів Ягоди, Єжова і Берії, прокурора Вишинського і голови воєнної колегії Ульріха, то вони не лише припускали, а й були глибоко переконані, що їхні жертви ні в чому не винні. Тому що — і це робить їх злочин ще жахливішим — добре розумілись на юриспруденції, яка з часів римського права виключає обвинувачення без жодного доказу.

Якщо ж обвинувачені робили спробу щось заперечити, то чим це закінчувалось, вже добре відомо. Заходили у кабінети слідчих молодими, а виходили стариками. На перший погляд, не зовсім зрозуміло, як навіть

за цих умов ламалися люди, котрих один зарубіжний публіцист назвав «сталевими». Існує навіть припущення: вони «зізнавались» у шпигунстві на користь Англії, Німеччини і Японії, у спробах реставрувати капіталізм і вчинити замах на «батька народів» тому, що це було потрібно Сталіну для дальшого зміцнення ладу і протидії можливому розколу партії.

Але я прочитав усе, що міг відшукати про тодішні процеси, і знову переконався, що усе було простіше й трагічніше.

Із стенограми процесу в справі «антирадянського правотроцькістського блоку». Засідання 2 березня 1938 року:

«Крестинский: Я дав на попередньому слідстві неправильні показання, тому, що на досвіді своєму власному дійшов переконання, що до судового засідання мені не вдасться спростувати ці мої показання.

Вишинський: А тепер ви гадаєте, що їх удасться спростувати?

Крестинський: Важливо, що я заявляю, що не визнаю себе троцькістом. Я не троцькіст.

Вишинський: А ви з якого часу говорите правду?

Крестинський: Сьогодні говорю правду».

Оголошується перерва. Засідання триває наступного дня.

Із стенограми процесу. 3 березня 1938 р.:

«Крестинський: Учора під впливом миттєвого гострого почуття удаваного сорому я не в силах був перед лицем світової громадськості сказати правду, що я весь час вів троцькістську боротьбу. Я прошу суд зафіксувати мою заяву, що я цілком і повністю визнаю себе винним в усіх найтяжчих обвинуваченнях.

Вишинський: У мене поки що немає запитань».

Тепер стало відомо, що у перерві між засіданнями, в ніч з 2 на 3 березня, Крестинського катували. Про це добре знали всі його товариші по нещастю. То чи слід після цього дивуватись, що Бухарін, Риков і всі інші стомлено брали на себе всі смертні гріхи, не залишаючи адвокатам ніякого шансу на аргументовану захисну промову. Та й захищати обвинувачених за всіма правилами юриспруденції було смертельно небезпечно для самих адвокатів. Єдине, що вони могли,— звертатись до милосердя суду. Тим більше що вироки були обумовлені заздалегідь, найімовірніше в кабінеті Сталіна.

Підсудні говорили про себе таке, що їх мав зупинити сам Вишинський — аби не стати посміховиськом для юристів наступних поколінь.

Гринько: «На довіру я відповів зрадою, чорною, як ніч, і партії, і Батьківщині, і Сталіну... Я наважусь сказати про мою радість з приводу того, що нашу злочинну змову розкрито!»

Бухарін: «...мої контрреволюційні спільники і я на чолі їх робили спробу вбити справу Леніна, яку продовжує Сталін з таким велетенським успіхом».

Раковський: «Я повернувся з Токіо, маючи в кишені мандат японського шпигуна».

Хто ж він такий, цей «японський шпигун»? Християн Раковський, як відомо, був сином поміщика. Усі гроші, що отримав у спадок, віддав на партійні потреби. І тому зазіхнув на ієни?

Тим часом історики, які аналізують сьогодні поведінку підсудних, підкреслюють, що навіть у тих безвихідних для себе умовах вони намагалися зберегти людську гідність.

Трималися як могли.

Бухарін категорично заперечував, що мав вчинити замах на Леніна і був іноземним шпигуном. Це саме він

наважився сказати на процесі, що «зізнання обвинувачених є середньовічний юридичний принцип».

Зв'язок з іноземними розвідками, зрештою, заперечував і Риков, хоч і в інакомовній формі.

Цитую за стенограмою:

«З а п и т а н н я. Виходить, що ви були шпигунами?
Риков (мовчить).
З а п и т а н н я. І організаторами шпигунства?
Риков. Я нічим не кращий за шпигуна».

Не кращий за шпигуна, а все ж таки не шпигун!

Я шукав прізвище Рикова в УРЕ і знайшов його. Але не Олексія Івановича, а Валеріана Микитовича, колишнього завідуючого кафедрою архітектури Київського художнього інституту.

Про Олексія Івановича у 9-му томі, який вийшов друком 1983 року, і згадки немає.

Адже писати у 1983 році про те, що Риков — шпигун, було вже незручно. А про те, що нічого безглуздішого Вишинський не міг би й вигадати — ще не можна. Хоч про самого генерального прокурора у 2-му томі вміщено досить солідну довідку, з якої дізнаємось, що він народився в Одесі, а вмер у Нью-Йорку під час якоїсь дипломатичної місії. Справжню оцінку йому дано лише в наші дні.

Із стенограми процесу в справі «троцькістсько-зінов'євського терористичного центру»:

«Вишинський. Як оцінити ваші статті і заяви, котрі ви писали в 1933 році і в котрих висловлювали відданість партії? Обман?

Каменєв. Ні, гірше за обман.

Вишинський. Віроломство?

Каменєв. Гірше!

Вишинський. Гірше за обман; гірше за віроломство — знайдіть це слово. Зрада?

Каменєв: Ви його знайшли!»

Вдумаємось у це, читачу! До якого ж стану треба було довести колишнього заступника голови Раднаркому, щоб він дозволив собі подібне самоприниження.

- **З посиланням на Гегеля і Вольтера**
- **Зневага до аудиторії**
- **Маховик репресій**

Обвинувальні промови, які Вишинський виголошував, тривали годинами, що неважко підрахувати за текстами стенограм. Він примудрявся говорити годинами і нічого не сказати, тобто ці промови не містять жодного положення, яке б мало силу юридичного аргумента. Замість цього — псевдориторика і брутальна лайка. Бухарін, за Вишинським, це «клята помісь лисиці і свині», а підсудні в цілому — «смердюча купа людських покидьків». І це в устах прокурора, який займав перший пост у відомстві, що здійснює найвищий нагляд за дотриманням законів. В устах промовця, який напам'ять цитував Гегеля, Вольтера і Монтеня.

Я прочитав усі без винятку промови Вишинського і дійшов висновку, що була в ньому ще одна риса, яка залишилась поза увагою тих, хто нині аналізує його роль у розкручуванні маховика репресій.

Це неприхована зневага до аудиторії, котра його слухала. Анінайменшої турботи про те, щоб надати своїм словам хоча б видимість правдоподібності. «...вигострюються ножі, заряджаються револьвери, споряджаються бомби...» Про кого це? Про найближчих соратників Леніна і далі теж про них. «...це та сама п'ята колона... це той же ку-клукс-клан...»

На кого це було розраховано? Хто міг повірити, що, скажімо, Зінов'єв і Каменєв, незважаючи на всі допущені ними помилки, були «фашистами» і «паліями війни»?

Але всі промови Вишинський готував на замовлення Сталіна, і нічия думка, крім думки Сталіна, його не цікавила. Що ж до Сталіна, то його нерозбірливості в засобах міг би позаздрити будь-який тиран. Водночас, читаючи судові промови Вишинського під тим кутом зору, який дає нам нинішня обізнаність з їх походженням, можна, гадаю, з великою часткою імовірності зробити висновок, що він боявся своїх підсудних. Незважаючи на те, що всі вони були повністю деморалізовані і заздалегідь приречені. Процитую лише один рядок з його промови на процесі в справі «троцькістсько-зінов'євського терористичного центру». Доводячи, що Зінов'єв і Каменєв організували вбивство Кірова, Вишинський намагався застерегти себе від можливих несподіванок: «Нехай підсудні насміляться це заперечувати у своїх захисних промовах!»

Неприродність того, що відбувалось, відчув навіть Ліон Фейхтвангер, який був зачарований Сталіним. У цьому можна пересвідчитись, прочитавши його книгу «Москва 1937». Зате один з англійських журналістів, присутній на процесах, підкреслив, що то був судовий фарс.

Та чи справді варто сьогодні ворушити минуле, згадуючи події п'ятдесятирічної давності? Чи не заради хворобливої цікавості ми робимо спробу простежити «логіку» тодішнього судочинства, яке відкидало юстицію в епоху мракобісся?

Варто, звичайно, і не заради цікавості. Недарма кажуть, що мертві часом міцно тримають живих. І слідчому-початківцю, котрому у спадок перейшло переконання, що розслідування має відбуватись під обвинувальним ухилом, а презумпція невинності є буржуазний

мотлох, такому слідчому, мабуть, невтямки, що це все від «школи» недоброї пам'яті Андрія Януаровича.

«Гострий дефіцит» виправдувальних вироків, що було характерно для нашої судової практики багато десятиліть,— від Вишинського.

Поширений вислів, що «у нас даремно не заарештують», тобто досудове визнання вини,— теж від нього.

І, зрештою, твердження, що «зізнання — то цариця доказів», обгрунтоване Вишинським, стало найзручнішим способом обвинуватити людину саме при повній відсутності доказів.

- **Звідки ж обвинувальний ухил!**
- **Захищає... прокурор**
- **Про презумпцію невинності**

Куди дивиться прокурор? Запитання це, власне кажучи, риторичне і ніякої відповіді не потребує. Почути його можна тоді, коли хтось дізнається, що порушено закон. Чому ж при цьому неодмінно згадують прокурора? Тому, що саме прокуратура у нас здійснює найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів.

Прокурор має право опротестувати незаконні акти, вносити подання про усунення причин правопорушень, притягати до відповідальності тощо. Одне слово, з прокурором, як і з самим законом, жарти погані. Куди ж він усе-таки дивиться?

У кримінальному процесі здійснює нагляд за веденням попереднього слідства. Прокурор має право скасовувати незаконні й необгрунтовані постанови слідчих у будь-якій справі. Він має також право давати їм обов'язкові для виконання письмові вказівки щодо конкретних питань розслідування, брати участь у проведенні

попереднього слідства, а в необхідних випадках провадити розслідування особисто.

Може виникнути запитання: чи сумісне це з незалежним становищем слідчого? Чи не суперечить це твердженню, що всі рішення у справі, за окремими винятками, він приймає самостійно? Ні, не суперечить!

Слідчі, як усі люди, не застраховані від помилок. Але їхні помилки надто дорого коштують. Важко собі уявити, що відчуває людина, яку незаконно заарештували, у якої вдома зробили незаконний обшук або безпідставно посадили на лаву підсудних. І навпаки: через недогляд слідчого може уникнути відповідальності той, хто цього цілком заслуговує. Прокурорський нагляд якраз і спрямований на те, щоб такі випадки виключити.

Жодна кримінальна справа, що розслідується, не може бути направлена до суду без згоди прокурора. Але і після того, як розпочинається судовий процес, він не складає обов'язків стража закону. Проте за допомогою інших засобів, ніж при розслідуванні справи.

Під час суду прокурор бере участь у допитах підсудних, свідків, потерпілих. Але він не має розпорядницьких повноважень. Свою ж незгоду з суддями може висловити лише у формі протесту, що подається у вищу інстанцію. Цей протест або задовольняється, або відхиляється, що в ніякій мірі не применшує ролі прокурора.

Правосуддя у нас здійснюється тільки судом.

Підтримуючи державне обвинувачення, прокурор на стадії судових дебатів виголошує промову, доводячи вину підсудного. Навіщо? Адже в обвинувальному висновку, складеному слідчим і затвердженому прокурором, зібрано й оцінено докази. Для чого ж ще обвинувальна промова?

У процесі судового розгляду можуть з'явитися нові докази, які слідству не були відомі і які змінюють позицію обвинувачення. Проте головне полягає не в цьо-

му. Ще стародавнім мудрецям було відомо, як народжується істина. Тому на стадії дебатів судочинство й набирає форми своєрідного юридичного спору.

Підсудний не безпорадний перед обвинуваченням, він може відстоювати свої законні інтереси з допомогою адвоката, який, у свою чергу, виголошує захисну промову.

Розглянувши всі «за» і «проти», суд ухвалює вирок.

Судові дебати сповнені не тільки правової аргументації, а й загальнолюдського драматизму. Тут часом вирують пристрасті високої напруги. Хтось із юристів про це сказав: «Я б назвав їх шекспірівськими, проте життя може створити конфлікт, який не вигадає жоден драматург».

Проте найгостріша полеміка у суді відбувається на справді «лицарських засадах». Прокурору, як і адвокату, ніколи не повинно зраджувати почуття коректності щодо своїх процесуальних противників і підкреслено шанобливе ставлення до суду. Коли суд іде, всі встають, у тому числі обвинувач і адвокат.

Було б неправильно вважати, що завдання прокурора в суді полягає у тому, щоб за будь-яких умов добитися покарання підсудного. Так, прокурор затвердив обвинувальний висновок і направив його в суд тому, що переконався у вині людини, щодо якої було порушено кримінальну справу. Така його вихідна позиція. Якщо ж у процесі судового розгляду з'ясується, що обвинувачення не знаходить підтвердження, він не тільки має право, а й зобов'язаний свою позицію змінити і відмовитись від обвинувачення. Хоч у чисто психологічному плані зробити це йому часом нелегко. Проте це справи не міняє. Жоден невинний не може бути засуджений, жоден злочинець — уникнути покарання.

Так, я намагався вище зобразити бездоганного прокурора, тобто такого, яким він має бути за вимогами кримінально-процесуального кодексу. На жаль, реальне

життя не вберегло нас і від прикрих винятків. Широко відомі факти, пов'язані з протиправною діяльністю колишніх прокурорів Ворошиловградської та Одеської областей. Перший санкціонував незаконне кримінальне переслідування журналіста Берхіна, котрий не догодив місцевим керівникам. Другий з тих же мотивів учинив розправу над капітаном міліції Малишевим, сфабрикувавши проти нього вигадані обвинувачення.

Але, як і переважна більшість слідчих, більшість прокурорів, безумовно, люди обов'язку. Що ж їм поки що заважає виконувати свої функції на рівні конституційних вимог?

Створена для здійснення нагляду за дотриманням законів і правильної постановки боротьби із злочинністю, прокуратура у минулому перетворилась, по суті, на своєрідний придаток адміністративно-командного апарату, часто підмінюючи органи управління. Прокурори на місцях змушені були з'ясовувати причини зниження надоїв молока, перевіряти якість завантаження залізничних вагонів або стежити за виконанням планів лісозаготівель. Не кажучи вже про те, що були до невпізнанності спотворені й основні прокурорські обов'язки.

Десятиріччями людей лякали прокурорами. У буденній свідомості прокурор покликаний лише забороняти, припиняти і, звичайно, саджати у в'язницю. Такі поняття, як «захисник» і «прокурор», здавались діаметрально протилежними, взаємовиключаючими. Тим часом немає нічого важливішого для прокуратури, ніж захист прав і законних інтересів особи. І часто прокурор, передусім у кримінальному процесі, має бути не опонентом, а союзником адвоката. Так, коли в ході судового розгляду він переконується, що справа «розсипалась», то зобов'язаний не лише відмовитись від обвинувачення, а й наполягати на виправдувальному вироку.

Погодимось, що зробити це йому нелегко. Як не пригадати знову О. Герцена, котрий писав, що виправдання

підсудного — це особиста образа прокурора: він не зміг ані довести вини, ані зрозуміти невинність...

Образу в цьому випадку треба будь-що переборювати. Так само, як і хибне уявлення про «честь мундира».

На процесах тридцятих років всі заздалегідь визнавались винними, і справа полягала лише в тому, щоб підтасувати докази. Так, з тих самих часів презумпція невинності у нас тривалий час вважалась буржуазною вигадкою. Безграмотність такого підходу очевидна хоча б тому, що цей принцип був сформульований ще римськими юристами і закріплений в Дигестах Юстиніана (VI століття) і в Руській Правді (XI—XIII століття). Існує навіть вислів, що презумпція невинності — то вистраждана віками ідея особистої свободи, правоти і добропорядності людини. В цілому вона читається так: «Людина невинна, поки не доведено протилежне». Звідси випливає, що прокурор зобов'язаний доводити вину обвинуваченого, а не обвинувачений — свою невинність. Усі сумніви тлумачаться на користь останнього. Визнати людину винною у злочині може тільки суд. Ці, здавалося б, прості положення — нелегкі завоювання у боротьбі із сваволею і беззаконням. Недарма їх називають великими досягненнями людської культури, нетлінними правовими цінностями. На превеликий жаль, у реальній практиці судочинства вони втілювались та й втілюються донині далеко не завжди.

Нещодавно Інститут держави і права АН СРСР провів опитування великої групи юристів — учених і практиків. На запитання, як має вчинити суд, коли доказів обвинувачення не досить і доповнити їх неможливо, правильну відповідь — виправдати обвинуваченого — дала лише половина (!) опитуваних.

Ці дані просто приголомшують. На думку академіка В. Кудрявцева, інша половина, яка не поділяє елементарних вимог законності і проповідує обвинувальний

ухил, просто не має права працювати за фахом. На це мають право лише справжні професіонали.

Вище вже йшлося про вбивство у Київському гідропарку Миколи Соболя. Про те, що, незважаючи на свідомо неправдиві показання одного із свідків, усіх злочинців було затримано.

Блискучу промову відомого київського юриста прокурора Дмитра Дмитровича Папенка на цьому процесі зал слухав затамувавши подих, хоча говорив він рівно дві з половиною години. Саме прокурор допоміг суду з'ясувати всі обставини злочину.

— Товариші судді,— сказав прокурор,— я з хвилюванням починаю свою промову. Вбивство ні в чому не винної молодої людини, яка фактично тільки починала самостійне життя, вбивство, здійснене теж молодими людьми, які з такою байдужістю поставилися до життя іншої людини і до свого власного життя, до страждань, горя батьків загиблого і своїх власних, нікого не може полишити байдужим. Люди гинуть на війні. Життя може обірвати нещасний випадок. Ми тужимо з приводу кожної природної смерті, хоч і розуміємо її неминучість. Та коли на людське життя замахується злочинець, це вражає особливо. Вбито людину! Ці слова проймають серце. І горе виходить за рамки однієї сім'ї. Ось чому так багатолюдно в залі судового засідання. Цих людей привела сюди не пуста цікавість, не бажання почути моторошні подробиці. Вони справедливо вимагають від суду, щоб були дані відповіді на запитання: хто вони, вбивці, в чому причина їхнього найглибшого морального падіння? І ви, товариші судді, своїм вироком повинні відповісти на всі ці запитання...

Державний обвинувач глибоко аналізує причини, які привели злочинців на лаву підсудних, і докладно досліджує всі обставини, що передували самому злочину. Що штовхнуло цих людей на найтяжчий злочин проти особи? Ні, не лише пияцтво, яке стало мовби каталізато-

ром, що пришвидшив трагічну розв'язку. Це був увесь спосіб життя п'ятьох, їхня повна бездуховність. А пияцтво було для них лише формою розваги. Вже п'яні з самого ранку, вони приїхали в Гідропарк, маючи «на озброєнні» шість літрів спиртного. Ще до того, як звернули увагу на Соболя, вже були готові на все. Ганяючись за собакою, ватажок цієї групи Кутовий і його спільник Бахурський увірвалися в садибу, де жив садівник. І сам Бахурський зізнався в тому, що якби садівник виявив їм серйозний опір, вони б розтрощили його будинок.

Можна повірити Бахурському, веде далі прокурор. Тому що, маючи такі задатки і сягнувши такого ступеня сп'яніння, ця група становила велику небезпеку. В очах запамороченої алкоголем людини найнезначніший факт може враз вирости до фантастичних розмірів, прибрати особливої значущості. Без будь-якої причини, ще задовго до зустрічі з Соболем, вони побили і свого ж товариша Каденкова. І коли хтось із них, вважаючи, що «програма» на день виконана, запропонував їхати додому, Кутовий не згодився. На його думку, вечір закінчувався нудно. Одного вже побили, що б зробити ще? «Одне чіплялося за інше,— давав показання Бахурський,— особисто я після кількох ударів, завданих спільному знайомому, буквально оскаженів». Оскаженів не спільний знайомий, якого били, оскаженів чомусь той, хто бив. Та хіба було коли розібратись у своїх почуттях! В цей час в їхнє поле зору потрапив Соболь з друзями Завгороднюком і Гайдаєм. Будучи старшим серед усіх принаймні років на десять, Завгороднюк відчув щось недобре. Намагаючись розрядити обстановку, він пропонує Кутовому випити. До речі, дізнавшись від Гайдая, що з ними в Гідропарку був Завгороднюк, батько Віктор Павлович Соболь трохи заспокоївся. Він вважав, що хто-хто, а Завгороднюк Миколу одного не покине. Але саме Завгороднюк, оббігши місце події стороною,

щодуху метнувся в бік метро. І при цьому ні разу не озирнувся...

Прокурор беззаперечно доводить провину кожного з підсудних.

Можна, говорить він на закінчення своєї промови, при ухваленні вироку врахувати молодість підсудних. Та хіба молодість — привід для всепрощення? Микола Соболь теж був молодий. Це був освічений, культурний, вихований юнак, здібний інженер. І його вже немає серед нас. Тому до підсудних не може бути ніякої поблажливості. Вашого вироку, товариші судді, чекає не лише місто. Його чекають передусім матері. Убита горем мати загиблого і матері підсудних. Матері підсудних — вони й досі не можуть збагнути того, що сталося. Вони ніяк не можуть пов'язати загибель чужого сина і причетність до неї власних синів. Але цим матерям нікого звинувачувати...

Державний обвинувач посилається на А. С. Макаренка, який говорив: «Наші діти — це наша старість. Правильне виховання — це наша щаслива старість, погане виховання — це наше майбутнє горе, це наші сльози, це наша провина перед іншими людьми, перед країною».

На основі закону і у відповідності до ступеня вини кожного прокурор вимагає суворого покарання підсудних.

Суд іде в нарадчу кімнату. І ось оголошується вирок.

За сукупністю злочинів троє з п'ятьох убивць засуджуються до смертної кари. Безумовний акт справедливості. Але часом до неї веде досить складний шлях.

● **Як вивчався опір матеріалів?**
● **З близької відстані**
● **Умисел чи необережність?**

Кілька років тому був застрелений інженер Лев Миколайович Львов, і сталося це не в глухому провулку, а на сходовій клітці багатоповерхового будинку. Застрелений майже на очах у багатьох свідків, котрі опинились на місці події і бачили, як Лев Миколайович щодуху біг сходами, намагаючись наздогнати невідомого у форменому одязі. Через хвилину на другому поверсі пролунав постріл.

Убитий лежав на спині. Біля нього знайшли пістолетну кулю і неподалік — металевий гудзик, на якому зображено пропелер та крила. Це була емблема пілотів цивільної авіації.

Того ж вечора оперативна група райвідділу внутрішніх справ затримала хлопця у формі студента Інституту інженерів цивільної авіації. Під час обшуку у нього виявили пістолет системи ТТ з одним патроном у патроннику. На його шинелі не вистачало гудзика.

Затриманий, який і справді виявився студентом другого курсу Валерієм Вересюком, одразу ж зізнався, що разом із своїм однокурсником Леонідом Дубровським кілька годин тому подзвонив у квартиру Львова і що кулю випущено з його пістолета.

Здавалося, ця кримінальна справа буде найкоротшою. Проте минали роки, а вбивство на сходовій клітці залишалося юридичною загадкою.

...Зранку Вересюк з Дубровським вирішили засісти за опір матеріалів. Проте цей намір здійснити не пощастило, бо хтось із них пригадав, що в шафі є три пляшки вина. Оскільки було визнано, що трьох пляшок мало, послали сестру Дубровського, Ганну, у гастроном. Звичайно, це було не по-лицарському: сімнадцятирічне

дівчисько має йти туди, де завжди товчуться аж ніяк не кращі представники роду людського.

Ганна Дубровська чомусь забарилася. Чекали-чекали й не витримали. Побігли шукати її? Ні, пішли по вино.

Коли вона повернулася додому із «Сонцедаром», її спочатку ні про що не питали. Тільки після того, як пляшки спорожніли, провели домашнє розслідування. Виявилось, що у магазині зустрілась із студентом політехнічного інституту Леонідом Львовим, той запросив її додому і, м'яко кажучи, повівся з нею не зовсім тактовно. Поведінка Леоніда Львова викликала обурення. Вирішили піти до нього і з'ясувати стосунки на місці.

Звичайно, це був хибний крок. Хоча ініціатори бійки, яка невдовзі відбулася у парадному житловому будинку, запевняли, що самосуд у їхні наміри не входив. Як же в кишені Вересюка опинився пістолет? Виявляється, що його позичив Вересюку Леонід Дубровський. Він колись знайшов цей пістолет серед батькових речей. Батько, у свою чергу, дістав його у «подарунок» від давнього знайомого.

Отже, Вересюк, озброєний пістолетом, і Дубровський, який може розраховувати лише на власні кулаки, прямують до будинку, де мешкають Львови. Піднімаються сходами на п'ятий поверх. Натискують на кнопку дзвінка. Відчиняє Пелагія Іванівна, мати Леоніда Львова. Вони просять покликати Льоню. На годиннику — 20.05. Отже, о 20.05 розташування людей, які незабаром будуть втягнуті у непримиренний конфлікт на сходовій клітці, таке: Вересюк, Дубровський і Пелагія Іванівна — на порозі, Леонід Львов на кухні, а Лев Миколайович у кімнаті. Того дня йому нездужалося, і він лежав на тахті.

Минуло кілька хвилин, і все різко змінилося. Звичайно розсудливий Лев Миколайович уже біг сходами вниз за Вересюком. Дубровський зчепився з Леонідом,

що був озброєний довжелезним дрючком. Що ж до Пелагії Іванівни, то вона, намагаючись будь-що розборонити їх, опинилась у самому епіцентрі подій і дістала сильний удар по голові.

Це було на п'ятому поверсі. А на другому в цей час падав Лев Миколайович, у якого влучила куля, випущена з Вересюкового пістолета. Пройшла крізь серце.

Здавалося, що зібрати докази у цій справі не становило ніяких труднощів, оскільки до розслідування було підключено досвідчених експертів. Вони підтвердили, що смерть Льва Миколайовича настала внаслідок наскрізного кульового вогнестрільного поранення грудної клітки з ураженням серця. Постріл — із близької відстані, про що свідчить хрестоподібне ушкодження на куртці, наявність пороху і міді по його краях, характер вхідного отвору тощо. У момент пострілу потерпілий стояв обличчям до того, хто стріляв. Куля і гільза, знайдені на місці події, до пострілу становили одне ціле і належали пістолету, який був у Вересюка. Куля деформована, її нижній край зім'ятий, сплющений. Це свідчить про те, що після пострілу вона влучила у якийсь плоский предмет, після чого могла зрикошетити. Гудзик, знайдений у парадному, як доведено дослідженнями,— від шинелі Вересюка.

Запротоколювали перші показання Леоніда Львова, Пелагії Іванівни й тих мешканців будинку, які стали свідками події і бачили Льва Миколайовича, що нерухомо лежав горілиць.

Коли слідчий закінчив розслідування і поставив у ньому останню крапку, справа вміщалася у двох томах. Ще один том із протоколом судового засідання — і вона, здається, вже зайняла б місце на архівній полиці.

Чому ж згодом до цієї справи додалося ще кілька томів?

Ознайомившись з матеріалами попереднього слідства, адвокат юридичної консультації № 1 Печерського ра-

йону Іван Васильович Руденко, якому доручили захищати Вересюка, дійшов таких висновків.

Розслідування по справі проведено неповно. Чому Вересюк опинився у будинку, де мешкав інженер Львов? Чи керували ним хуліганські мотиви? Адже він вперто твердив, що постріл стався випадково.

Під час огляду місця події, відзначав адвокат, теж мали місце певні упущення. У протоколі немає опису стану підлоги на місці вбивства. Не перевірено також, чи є тут сліди рикошетування кулі, що може мати важливе значення при визначенні напрямку її польоту, а значить, розташування Вересюка і Львова у момент убивства.

Місце події слід оглянути ще раз. З метою установлення точної відстані, з якої Вересюк стріляв у Львова, здійснили експериментальні постріли у куртку загиблого.

За рішенням суду експерти стріляли з відстані 10,5 і 3 сантиметри, майже в упор і навіть торкаючись дульним зрізом до тканини. Стріляли під різними кутами. Й ось наслідки: тільки після пострілу майже в упор і під кутом 45 градусів на куртці утворилося пошкодження хрестоподібної форми. Таке саме, яке з'явилося після того, коли на спусковий гачок натиснув Вересюк. Водночас прокуратура не вважала за потрібне провадити додатковий огляд місця події, оскільки перший протокол визнано докладним. Відмовлено і по інших пунктах клопотання захисту.

Тоді адвокат пропонує поставити перед судово-балістичною експертизою питання про те, яке потрібно зусилля (у кілограмах) для здійснення пострілу з пістолета ТТ, що був у руках Вересюка. Адже, незважаючи на існуючі стандарти, спусковий механізм кожного пістолета має свої особливості. Чи міг пістолет вистрелити випадково під час сутички на сходовій клітці?

І знову, начебто й не було попереднього слідства,

суд прагне відтворити все, що розігралося на місці події. У судовому протоколі фіксується і нахил тулуба загиблого безпосередньо перед пострілом, і точна орієнтація у просторі руки Вересюка, у якій був пістолет. Згодом у кримінальній справі з'являться численні малюнки і схеми. Їхня мета — наочно відтворити те, що сталося. Наочно зобразити, де у момент пострілу стояли вбитий та його вбивця. Не тільки де стояли, а й як стояли. І в якому напрямку летіла куля. Зрештою, учасники процесу доходять висновку про необхідність виїзду на місце події. І лише заради того, щоб зрозуміти, в якій позі стояв Вересюк під час пострілу, всі учасники судового розгляду у повному складі — головуючий, народні засідателі, прокурор, громадські обвинувачі, адвокат і 8 експертів, усього 22 особи — їдуть туди, де вчинено злочин. Той факт, що серед них 8 експертів, свідчить: саме експертизі належить відіграти у даному судовому слідстві вирішальну роль, виключити двозначне тлумачення речових доказів.

У парадному, де був убитий інженер Львов, встановлюються потужні освітлювальні прилади.

У Вересюка в руках — пістолет. Так, той самий пістолет. Адже суд прагне побудувати найдостовірнішу модель події. Вимахуючи цим пістолетом, Вересюк біжить сходами вниз. Що ж до ймовірної поведінки Львова, то її відтворює його батько Микола Степанович. Він сам запропонував свої послуги суду, оскільки вважав за обов'язок максимально сприяти здійсненню правосуддя.

Микола Степанович біжить за Вересюком. Може, не так швидко, як біг за своєю смертю його син, проте у тому ж напрямку. Як засвідчили очевидці, Вересюк справді тікав від інженера. Що ж до того, як розгорталися події пізніше, між показаннями Вересюка та думкою прокурора — істотна розбіжність. Вересюк знову твердить, що постріл стався випадково. Прокурор, на-

впаки, переконаний, що Вересюк застрелив Львова умисно.

Жодна з цих версій не має поки що прямих доказів. Після того як Микола Степанович наздогнав Вересюка, імітують обидва постріли — випадковий і умисний. І щоразу сумлінний Микола Степанович лягає на підлогу. Отже, достовірно відтворено в часі всі етапи сутички. Починаючи від «з'ясування стосунків» на п'ятому поверсі й кінчаючи пострілом на другому, після якого Львов упав. Залишилося недослідженим тільки те, що сталося безпосередньо перед пострілом. Здавалося, з поля зору суду випало всього кілька секунд із усього життя Вересюка, вивченого рік за роком. Проте за ці кілька секунд не тільки вбито Львова. Ці кілька секунд, якщо виходити з матеріалів попереднього слідства, перекреслили й життя самого Вересюка.

Що ж сталося за оті кілька секунд? За яких обставин Вересюк натиснув на спусковий гачок? Ось уже скільки днів б'ється над цим суд, а відповіді немає.

На пропозицію головуючого судді уважно оглядають місце події. Чи не залишилося тут слідів злочину, на які не звернули увагу слідчі? Начебто ні. Та несподівано хтось помічає на пластмасовій плитці підлоги заглиблення. Слід від кулі? Тобто відмітка на траєкторії смертоносного шматочка свинцю? Якщо так, то ця зафіксована точка може стати тією точкою, що буде поворотною у ході розслідування. Уперше можна буде наочно «побачити», як саме куля летіла, а отже, й визначити, у якому положенні був у момент пострілу пістолет. Положення ж пістолета певною мірою характеризує позу Вересюка. Якщо він стріляв умисно, то мав стояти обличчям до Львова.

Пластмасову плитку із заглибленням з надзвичайною обережністю вилучають. Відтепер над нею чаклуватимуть експерти, щоб з'ясувати походження цього заглиблення. Від їхніх висновків багато в чому залежить дальша до-

ля підсудного. Так, на пластмасовій плитці виявлено сліди міді. Оскільки куля мала мідну оболонку, цілком імовірно, що слід на плитці належить їй. Більше того, пошкодження, виявлені на самій кулі, могли утворитися при попаданні її у плитку, яка покривала бетонну основу. Так, могли. А чи утворилися? Учасники судового розгляду повертаються в приміщення суду.

Допит свідків триває. Додати щось принципово нове до того, що вже відомо суду, жоден із них неспроможний.

Судове слідство закінчено.

Прокурор говорить:

— Двадцять першого листопада у мирному житловому будинку одна людина загинула від руки іншої. З чого все почалося? З пияцтва. Адже саме пияцтво у цей зловісний день немовби визначило лінію поведінки Вересюка та його однокурсників Дубровського й Кулакова. Підсудний уперто твердить, що він не хотів стріляти в інженера. Чому ж він тоді вихопив пістолет з кишені? Чому дослав патрон у патронник? Вересюк, безумовно, діяв з хуліганських мотивів. Адже, знаючи адресу сина Льва Миколайовича, він міг вжити щодо нього законні заходи. Проте вирішив учинити самосуд, що й коштувало життя Льву Миколайовичу. Загинула чудова людина, порушено громадський порядок у великому житловому будинку. Я обвинувачую Вересюка в умисному вбивстві за обставин, що обтяжують провину. В ім'я торжества справедливості прошу присудити Вересюка до розстрілу...

Але суд, хоч було це в ті часи, котрі ми називаємо застійними, виявився на висоті. За що, скажемо відверто, у свій час суддю позбавили його посади.

Той суддя вершив правосуддя як належить. Він не піддався тиску, телефонним дзвінкам «зверху», що вимагали вищої міри для Вересюка,— у загиблого було багато впливових покровителів.

Головуючий зачитує ухвалу суду: направити кримі-

нальну справу на додаткове розслідування. При цьому суд відзначив, що попереднє слідство було проведено неповно. Твердження Вересюка про те, що постріл стався випадково, не перевірено. При огляді місця події слідчі не виявили точки падіння кулі після того, як вона вийшла з тіла вбитого. Внаслідок цього остаточно не встановлено, як стояли по відношенню один до одного Вересюк і Львов. Тим часом комісія на чолі з головним судово-медичним експертом Міністерства охорони здоров'я УРСР, створена відповідно до ухвали суду, встановлює: тулуб Львова в момент пострілу був схилений ліворуч; деформація кулі сталася внаслідок її удару об підлогу; за характером викиду гільзи можна висловити припущення, що Вересюк стріляв з неприродного положення.

Майже через рік розпочинається другий судовий розгляд.

Промова прокурора, який виступив на цьому процесі, тривала три години. Слухаючи її, майже кожен, хто був присутній у залі судового засідання, знову починав вірити в те, що Вересюк — особливо небезпечний злочинець.

— Слід від кулі ніби й справді свідчить на користь Вересюка. Проте це припущення не можна вважати остаточно доведеним. У самих експертів щодо цього ще залишилися деякі сумніви. Зате доведеним можна вважати таке: п'яна людина з пістолетом в руці вдирається в чужий дім. Вона посилає патрон у патронник, спускає запобіжник, тобто готує зброю до пострілу. Чи можна таке вчинити несвідомо? Чи можна припустити, що Вересюк не знав, як спрацьовує вогнестрільна зброя після натискування на спусковий гачок? Куля влучила Львову у серце. Тобто є всі дані твердити, що постріл був прицільний.

Але це не докази, а лише припущення. Суд згоджується не з обвинуваченням, а з захистом.

У напруженій тиші судового залу лунає голос головуючого: за незаконне зберігання зброї й убивство через необережність засудити Вересюка до позбавлення волі строком на три роки у виправно-трудовій колонії загального режиму. За незаконне зберігання зброї засуджуються також батько й син Дубровські.

Прокурор подає у Судову колегію в кримінальних справах Верховного суду УРСР касаційний протест. Зміст його можна викласти в кількох словах: уся лінія захисту будується на тому, що слід від кулі свідчить про неприродність пози, з якої стріляв Вересюк, що при умисному вбивстві малоімовірно. Проте, можливо, цей слід на підлозі залишила зовсім не куля?

Отже, з-під судового вироку вибито грунт, і він одразу мовби завис у повітрі. Чи правомірна така постановка питання, на якій наполягає прокурор? Безумовно!

Через надзвичайну складність справи Судова колегія в кримінальних справах збиралася двічі. Ухвала: вирок скасувати й справу направити на нове розслідування.

Для перевірки даних, одержаних українськими експертами, відповідні матеріали надсилають до Всесоюзного науково-дослідного інституту судової експертизи і Центральної судово-медичної лабораторії Міністерства оборони СРСР. Разом з ними у розпорядження московських експертів надходять речові докази — пістолет ТТ, куля і стріляна гільза. Їх вивчають найдосвідченіші спеціалісти. Висновок: виходячи з установленої траєкторії польоту кулі, Вересюк стріляв у неприродному положенні. Це підтверджує й той факт, що гільза не знайдена у тому місці, де вона мала б упасти, якби пістолет у момент пострілу був у нормальному положенні.

У кримінальній справі ми відшукуємо цікавий документ. Це — «Протокол відтворення положення руки обвинуваченого». Лише одна сторінка, але на терезах пра-

восуддя вона може заважити більше, ніж багато томів.

Таким чином, показання Вересюка про те, що Львов наздогнав його на другому поверсі, напав на нього ззаду і почав викручувати руку, в якій був пістолет, даним експертизи не суперечать. У цей момент палець Вересюка був на спусковому гачку, тому можливо, що постріл стався випадково.

Знову — суд, причому в новому складі. Тобто судова колісниця ще раз вирушає на пошуки істини. Але зовсім не з того місця, де зупинилася попередня. Вона мовби повертається у вихідний пункт, щоб знову подолати весь шлях і перевірити, чи правильно його обрано. Це, як ми пам'ятаємо, вже третій судовий розгляд.

Третій судовий розгляд однієї справи — явище досить рідкісне. Яке ж покарання просив для Вересюка прокурор цього разу?

Зусилля захисту, експертів і передусім самих суддів, що на попередніх розглядах провели титанічну роботу щодо з'ясування найменших подробиць, які стосуються справи Вересюка, дещо змінили позицію обвинувачення. Тож на третьому судовому розгляді прокурор вважав за можливе кваліфікувати злочин підсудного, як вчинений з непрямим умислом. Хуліганські мотиви, що обтяжують вину, відпали. Тому прокурор вважає, що Вересюк має бути позбавлений волі строком на 15 років.

Адвокат, як і раніше, наполягає на тому, що вчинено злочин через необережність.

Суд знову виносить вирок: вбивство вчинено через необережність, позбавлення волі строком на три роки. Кримінальну справу, мабуть, можна здавати в архів? Але не поспішайте з висновками.

Хто бачив, за яких обставин було вбито Льва Миколайовича? Ніхто! А може, Вересюк навмисно стріляв з якоїсь неприродної пози, щоб ошукати слідчих? Та й саму цю позу, за даними експертизи, можна змоделювати з різними ступенями вірогідності.

За касаційними скаргами батька, дружини і сина вбитого, Верховний суд УРСР знову скасовує вирок і повертає справу на додаткове розслідування.

І знову слідчі й експерти повертаються у думці до тієї фатальної секунди, коли у парадному житлового будинку було натиснуто на спусковий гачок. І вся їхня увага знову зосереджується на тій точці простору, де під час пострілу була рука злочинця.

Що ж, все треба моделювати спочатку. Відтворюються можливі пози Львова і Вересюка під час сутички і фотографуються. Потім у справі з'явиться 29 знімків, які можна співвіднести зі слідом кулі на підлозі і рановим каналом у тілі вбитого. Кожне клацання затвора фотоапарата тут, на сходовій клітці, як постріл.

Цього разу Вересюка судитиме вища судова інстанція республіки. То вже четвертий судовий розгляд..

●

АДВОКАТИ

- **Правосуддя, а не помста**
- **Що ж сталося на сходовій клітці!**
- **Вбивство з необережності**

Повернімось до заплутаної справи Вересюка. Уникнути фатальної помилки суду допоміг київський адвокат Іван Васильович Руденко.

Захисна промова, яку він виголосив, відзначалася гострою полемічністю. Він простежив життя свого підзахисного трохи не з дитинства, доводячи, що свідомий замах був би для нього неприродним. Що ж до подій,

які врешті-решт призвели до загибелі інженера Львова, то вони розглянуті захистом з усіх можливих точок зору. Не тільки кожен крок і жест людей, які зіткнулись у під'їзді, а й кожний їхній душевний порух досліджено немов під збільшувальним склом.

— Навряд чи в судовій практиці можна зустріти ще одну справу, подібну до цієї,— сказав адвокат.— І хоч фабула її дуже проста, Вересюка фактично судять уже кілька років. Чому ж цього разу шлях до істини був такий важкий і тривалий? Передусім слідство по справі було проведено неповно.

Однак зважимо на те, які дані слідчий мав спочатку в своєму розпорядженні. Тіло Львова на сходовій клітці, поруч — куля, яка випущена з пістолета, згодом вилученого у Вересюка. Про те, що він стріляв у Львова, Вересюк зізнається відразу. Навколо справи спалахують нечувані пристрасті.

Не можна не згадати тут і про позицію потерпілих. Безумовно, загибель Льва Миколайовича Львова, яку захист вважає наслідком випадкового збігу обставин, є непоправною втратою. Талановитий інженер, один з керівників заводського конструкторського бюро, він мав бездоганну репутацію. За його смерть винного слід покарати, але в повній відповідності із законом. Що ж до потерпілих, тобто рідних загиблого, то вони вимагають не правосуддя, а помсти. Отже, повною мірою поділяючи їхнє горе, ми не можемо схвалити засоби, до яких вони вдаються. Деякі скарги писалися ними навіть до того, як було проголошено судові вироки — з явною метою вплинути на суд, заздалегідь сформувати його думку у напрямі, який би влаштовував потерпілих. А їх влаштовувала тільки страта Вересюка. І чим ближче судді підходили до істини, тим більшим ставав потік скарг. Це, безумовно, заважало нормальному розгляду справи.

Проте наш суд не знаряддя помсти, і будь-який ви-

рок може мати лише законні підстави. Не жорстокість, а справедливість є наріжним каменем справжнього правосуддя. І як тут не згадати слова К. Маркса про те, що жорстокість, яка не зважає на будь-які відмінності, робить покарання абсолютно безрезультатним, бо знищує його як наслідок права. Чим же керується суд, визначаючи міру покарання? Обуренням суддів, викликаним тяжкими наслідками злочину? Чи особистими антипатіями до підсудних? Вдома чи в колі друзів вони можуть обурюватись скільки завгодно. Проте тільки-но розпочинають судити, мають керуватись не почуттями, а законом. Немає такого злочину, який би не охоплювався кримінальним кодексом. Питання питань цього процесу — встановити, чи був у діях підсудного умисел...

Адвокат Руденко наполегливо доводить, що умислу у діях Вересюка не було, найретельніше аналізує мотиви його поведінки.

— Досліджуючи безпосередні причини, які в кінцевому підсумку привели до пострілу на сходовій клітці, не можна не згадати принаймні кілька з них. Це незаконне зберігання вогнестрільної зброї батьком і сином Дубровськими, що є серйозним правопорушенням. Зброя завжди приховує у собі небезпеку, навіть коли її власник нею не користується. Цю зброю можуть викрасти і, нарешті, позичити люди, наміри яких досить небезпечні. Для чого ж знадобився пістолет, який йому надто послужливо віддав Дубровський-молодший? Можливо, це було звичайне хлоп'яцтво, легковажність, властива людям його складу. У певному віці — зброя приваблива, має романтичний ореол і збільшує у того, хто тримає її в руках, відчуття самоповаги. Не виключено, що були й інші причини. Вивчаючи листування Вересюка, можна висловити обгрунтоване припущення, що останнім часом він був дуже пригнічений і мав намір звести рахунки з життям. Його в свій час виключили

з льотнього училища, невдачі особистого характеру тощо. Звичайно, такі наміри нікого не прикрашають і свідчать лише про слабкість духу, про відсутність внутрішньої дисципліни, і я б не нагадував про них, але вони надзвичайно важливі для розуміння мотивів, які керували Вересюком. Аж ніяк не для вбивства був потрібний підсудному пістолет...

Одне слово, зловісний образ Вересюка, який створювався за першим обвинувальним висновком, поступово розвіювався. Не озброєний хуліган, що вдерся в чужий під'їзд, а справедлива, хоч і слабка духом людина постає із захисної промови. Все тут знаходить своє пояснення: чому Вересюк носив зброю, якими мотивами керувався, коли прямував до будинку, де мешкали Львови (зажадати пояснень щодо Ганни Дубровської). Якби в цій уміло побудованій системі захисту було хоча б одне вразливе місце, то вона відразу б розвалилася. Істина завжди одна і не може складатись із суперечностей. Проте таких вразливих місць у захисній промові не було. Один аргумент випливав з іншого.

— Простежимо тепер події в їхньому взаємозв'язку од тієї хвилини, коли було натиснуто на кнопку дзвінка у квартиру Льва Миколайовича Львова, до самого пострілу. Спробуємо встановити, чи була у цих подіях своя логіка, чи є вони наслідком цілеспрямованих вчинків мого підзахисного, чи це ланцюг випадковостей. На підставі матеріалів, здобутих у процесі судового розгляду, відомо, що Вересюк, хоч він і справді був у стані сп'яніння, по дорозі до перехожих не чіплявся, тобто хуліганських намірів не виявляв. У самому будинку, коли почалася бійка між Львовим-молодшим і Дубровським, стояв осторонь. Хоч був добре розвинений фізично, мав перший розряд з боротьби і міг разом з Дубровським легко здобути перемогу над супротивником. Свідки, що були в цей час у під'їзді, підтвердили, що Вересюк дотримувався повного нейтралітету. Чому? То-

му, що усвідомлював: розправа над Леонідом Львовим була б злочином.

Тут треба зважити на ситуацію: сили нерівні, Дубровський вже опору майже не чинив. Але й у цій ситуації Вересюк не втрутився, не пішов за хибно усвідомленим почуттям обов'язку перед своїм товаришем. Дубровський ударив Леоніда першим. Маємо визнати, що той діяв у стані необхідної оборони. Чи при цьому перевищив її міру, судом не досліджувалось. Одне слово, участь Вересюка у цій бійці була б явно протиправною.

Що ж далі? З квартири вибіг Лев Миколайович і кинувся до Вересюка. Чи злякався при цьому Вересюк? Злякався, але не самого Льва Миколайовича. Тому, що в усіх критичних ситуаціях завжди тримався гідно, виявляючи особисту хоробрість. У цьому випадку він, безумовно, злякався — і хай це не звучить як парадокс — власної хоробрості. Він був сильніший за Льва Миколайовича і, захищаючись від нього, міг би завдати йому серйозних ушкоджень. Тому, уникаючи бійки, почав тікати з п'ятого поверху на вихід. Ще не зрозумівши, хто тут правий, а хто винуватий, Лев Миколайович побіг за Вересюком сходами. Зауважимо, що він біг за ним впритул, майже крок у крок. І тоді Вересюк вихопив пістолет, тим самим створивши вкрай небезпечну ситуацію. Як людина, що колись навчалась у військовому училищі, не міг не знати: вогнестрільна зброя є джерелом підвищеної небезпеки. Вона стріляє і проти волі того, хто її тримає в руках, у випадку несправності, навіть тоді, коли ніхто не натискує на спусковий гачок. Але як тримав Вересюк пістолет? Чи направляв його на Льва Миколайовича? Чи цілився у нього? Ні і ще раз — ні! Він, як засвідчили очевидці, тримав його біля своєї голови. Попереджував Льва Миколайовича: я озброєний, не чіпайте мене!

Але Лев Миколайович на це не звернув уваги. Він наздогнав Вересюка і спробував його затримати. Вере-

сюк вирвався і втік би, але... Так, сталося це фатальне «але», яке часом круто міняє перебіг подій. Згадаймо дивне запитання батька загиблого Миколи Степановича судовому експерту: «Який кашкет краще тримається на голові — більший чи менший щодо розмірів голови?» Запитання і справді дивне, і відповідь на нього нічого б не пояснила. Проте залишається безперечним фактом те, що головний убір відіграв тут зловісну роль. Вирвавшись од Льва Миколайовича, Вересюк і далі побіг сходами і, напевно, все ж таки втік би, але загубив формений кашкет. Не міг не усвідомлювати, що за ним його швидко знайдуть. Вирішив повернутися, і тут його знову наздогнав Лев Миколайович...

Неподалік від того місця, де нерухомо лежав Львов, знайдено металевий гудзик. Згодом він був досліджений спеціалістами, які підтвердили його приналежність до шинелі підозрюваного. Власне, у цьому і не було особливої потреби. У тому, що сталося на сходовій клітці, Вересюк зізнався відразу. Однак цей найпоширеніший експонат усіх криміналістичних музеїв — гудзик, що майже завжди є доказом присутності злочинця на місці, де вчинено злочин, несподівано був використаний захистом. Оскільки гудзик був вирваний з шинелі разом з клаптем тканини, це можна було пояснити тільки однозначно: коли Львов наздогнав і схопив Вересюка, той намагався вирватись. За зброю спочатку не хапався, отже, наміру вбивати Льва Миколайовича не мав.

— Життя Льву Миколайовичу після цього залишалося кілька секунд. Ми схиляємо голови перед його світлою пам'яттю. Не маючи навиків самооборони без зброї, почав викручувати руку Вересюку, в якій був пістолет. І, як згодом пояснили спеціалісти по зброї, постріл міг статися тому, що Львов натиснув больову точку на Вересюковій руці.

Принаймні експертиза категорично довела: в той мо-

мент, коли Вересюк стріляв, його рука була у неприродному положенні. Якщо виходити зі сліду, який залишила куля, то Вересюк обличчям до Львова не стояв. Якби він у момент пострілу стояв обличчям до Львова, то Лев Миколайович в цей момент мав бути у неприродному положенні — униз головою. Лише за цих умов куля могла залишити такий рановий канал у тілі вбитого. До речі, про неприродне положення руки Вересюка під час пострілу свідчить і те, що на ній виявлено тілесні ушкодження. Знову звертаюсь до висновків експертів: ці ушкодження могли утворитись як наслідок відбою зброї, коли її затиснуто в руці неправильно.

Чи знав Вересюк про патрон у патроннику? У справі є свідчення Дубровського, одержані на перших допитах: ні, не знав, про це вони говорили напередодні. З цього приводу Дубровський свідчив: коли йшли до будинку Львових, «Вересюк заприсягнувся, що пістолет не заряджений, що застосовувати його він ні в якому разі не збирається».

Але відомо, що незаряджена зброя не стріляє. Збройові спеціалісти не виключають, що під час боротьби між Львовим і Вересюком пістолет міг зарядитись випадково.

Чесною людиною був Лев Миколайович Львов. Справедливий вирок по цій справі — це, безумовно, данина його пам'яті. І судити Вересюка треба лише за вбивство з необережності...

Обвинувачення зрештою погоджується з тим, що злочин вчинений через необережність. Це — на честь прокурора, котрий думав про істину, а не про відомчі амбіції.

Так Вересюка і засудили: до трьох років позбавлення волі.

- **Хто переконає?**
- **Необхідна гарантія**
- **Чи існують у підсудних права?**

Коли слово нарешті надається адвокату, мабуть, уперше за весь час кожен підсудний відчуває щось схоже на надію. Вперше за весь час, відлік якого розпочався у ту саму мить, коли його взяли під варту.

На що ж тепер сподівається людина, яка обвинувачується у злочині і вину якої фактично доведено? Вона сподівається на поблажливість суду. На якій підставі?

Прислухаємось і ми до захисної промови, і нам теж уперше за весь час судового розгляду може здатись, що на лаві підсудних уже не запеклий рецидивіст, не сказати б, породження пекла, а нещасна людина, у якої було важке дитинство, котру ще в пологовому будинку кинула мати, а батько був гіркий п'яниця.

Як же це так? Щойно виступав прокурор і переконав нас, що підсудний заслуговує на виняткову міру покарання. А тут бере слово захисник, і вже здається, що того треба мало не звільнити з-під варти. Хто ж із них правий?

Спробуємо розібратись у цьому.

Так, прокурор зобов'язаний обстоювати інтереси держави, котра веде нещадну боротьбу із злочинністю. І якщо переконаний у вині підсудного, вимагати покарання відповідно до закону. Що ж до адвоката, то він або спростовує обвинувачення, або шукає обставини, які пом'якшують відповідальність підзахисного.

На це він уповноважений суспільством.

Як же так? Суспільство уповноважує висококваліфікованого юриста захищати винного? Передусім обвинувачений — ще не винний. Обвинуваченим, за рішенням слідчого, стає людина, щодо якої зібрано певні докази. Правий чи неправий слідчий — покаже суд.

А до судового вироку винним нікого вважати не можна.

На перший погляд, тут виникає суперечність. Як може слідчий пред'явити обвинувачення людині, яку він має вважати невинною? Тим більше якщо переконаний у протилежному. Як може вважати невинним обвинуваченого прокурор, що направив справу до суду і підтримує обвинувачення?

Проте ніякої суперечності тут немає. Тому що переконаність слідчого чи прокурора — це лише їхня особиста думка. Протилежного погляду може дотримуватись адвокат, і це теж його особиста думка. І ще невідомо, чию точку зору поділить суд.

Що ж воно виходить? Вчинено злочин, котрий викликає загальне обурення. А фахівець, який добре розуміється на правових тонкощах, береться захищати підсудного, причому з цілковитого схвалення суспільства. Більше того, сам адвокат внутрішньо може ставитись до свого підзахисного негативно, але захищатиме його всіма дозволеними законом засобами.

Річ у тім, що порушення права на захист є підставою для скасування вироку. Бо захист — необхідна гарантія справедливості рішень, що їх приймає суд.

Якщо закон надає право прокурору відмовитись від обвинувачення, то адвокат відмовитись од захисту не має права.

Перед адвокатом, звичайно, не постає завдання будь-що виправдати вчинок свого підзахисного, за будь-яких умов звільнити його від покарання. Захист злочинця, писав А. Коні, це зовсім не виправдовування злочину. Адвокат лише зобов'язаний вжити всіх законних заходів, щоб у ході процесу з'ясувати обставини, котрі свідчать на користь обвинуваченого. Він зобов'язаний у своїй захисній промові викласти все, що підтверджує його версію або пом'якшує відповідальність.

Версію обвинуваченого? Так!

Слідча версія — то одне з можливих припущень у

розвитку подій, які призвели до злочину, і перевіряється вона самим слідчим. Що ж до версії обвинуваченого, тобто подій, що відбулися, у його викладі, то вони перевіряються судом. І суд не має права залишити її без розгляду, хоч якою б неймовірною вона здавалась.

Версія обвинуваченого — його спосіб захищатись. Ось саме її й підтримує адвокат. Коли ж він із нею не згодний, оскільки вона суперечить його правовим чи моральним поняттям, то має повідомити про це підзахисного. Вони не досягли взаєморозуміння? Але і в цьому випадку адвокат відмовитись од захисту не має права. Не може відмовитись навіть тоді, коли вважає, що вину доведено (якщо, звичайно, підсудний не висловить бажання запросити іншого захисника). Так, все, що може бути витлумачено як обставини, що пом'якшують відповідальність, захист доводити зобов'язаний.

Так само, як слідчий і прокурор, адвокат повинен діяти тільки дозволеними засобами. Закон забороняє йому говорити неправду, посилатись на фальсифіковані докази тощо.

Чи не надто держава дбає про «права злочинця»? Передусім «прав злочинців» не існує. Існують права громадян, спрямовані на те, щоб не допускати будь-якого ущемлення їх законних інтересів.

Уявімо: підсудний під час процесу залишається без допомоги адвоката. Що ж відбувається? Прокурор, озброєний юридичними знаннями, гостро викриває його як злочинця. Може, й справді у підсудного було важке дитинство, тільки, на думку прокурора, це справи не стосується. Протилежної думки дотримується сам підсудний, який до того ж вважає, що існують ще й інші обставини, що його виправдовують. Проте висловити це належним чином він не може.

Тільки адвокат здатний виявити вразливі місця в

обвинуваченні, навести аргументи, що свідчать на користь того, хто довірив йому свій захист.

В цьому і втілюється ідея змагальності, покладена в основу кримінального процесу.

Одне слово, прокурор має право відмовитись від обвинувачення, оскільки така відмова свідчить лише про недоведеність вини. Коли ж про відмову від захисту заявить адвокат, пославшись на те, що вважає свого підзахисного винним, він не тільки залишить підсудного без захисту, а й, по суті, незаконно підтримає обвинувачення.

Припустимо, що людину засуджено. Та коли навіть судовий вирок набере законної сили, тобто буде перевірений і залишений без змін після касаційного розгляду, адвокат вживатиме заходів до полегшення долі засудженого, якщо вважатиме вирок неправильним. Він пише заяви у вищі прокурорські і судові інстанції, просить перегляду справи, пом'якшення покарання або помилування.

Під час виконання своїх захисних функцій адвокат за законом повністю незалежний. Він лише не має права захищати кількох підсудних, якщо їхні інтереси взаємно суперечливі, і, навпаки, обвинувачений може запросити для захисту кількох адвокатів.

- **Постріл на елеваторі**
- **Чому охоронник вихопив зброю?**
- **Трагічна загибель сержанта міліції**

На Жмеринському хлібоприймальному підприємстві сталася надзвичайна подія. Охоронник Пономаренко застрелив сержанта міліції. За кваліфікацією слідчого — умисне вбивство. На Пономаренка надівають наручники і беруть під варту.

Чому все ж таки охоронник застосував зброю? Адже хліб у нас зараз, слава богу, належить до тих матеріальних цінностей, на які навряд чи заміриться грабіжник. До того ж в особі сержанта міліції, чий мундир (за теорією імовірності) має утримати від будь-якої недозволеної спокуси.

Ні, сержант не був грабіжником. Він зрадив свій обов'язок зовсім в іншому відношенні. Знаючи як ніхто інший, що особа охоронника на посту недоторканна, він підняв на нього руку з мотивів, що їм не тільки не можна знайти виправдання, а й пояснення.

Будучи напідпитку, сержант міліції дістався на мотоциклі до елеватора, де працювала його знайома. Пономаренко, звісно, заступив йому дорогу. Але міліціонер, покинувши свій транспортний засіб, все ж таки прорвався на територію, заборонену для відвідування сторонніми особами.

На шум вибіг директор, який наказав Пономаренку видворити непроханого гостя. У порівнянні з миршавим Пономаренком міліціонер був справжнім велетом — сто дев'яносто сантиметрів. Наздогнавши порушника, Пономаренко зажадав, щоб він повернув на прохідну, а той його — мотоциклетним шоломом по голові! На допомогу кинувся зерносушильник Левчук і теж дістав тим же шоломом.

Пономаренко все ж таки зробив спробу затримати порушника, але сили були явно нерівні. Тоді збуджений сутичкою охоронник вихопив револьвер і кілька разів вистрелив угору: попередження, за інструкцією, досить переконливе для будь-кого.

Зрештою сержант утихомирився і згодився іти. Пономаренко вже хотів сховати зброю, та раптом у сержанта спрацював якийсь внутрішній детонатор, і він знову накинувся на охоронника. «Зараз відберу пушку, щеня!» Так і зафіксовано в протоколі допиту.

Перша заповідь охоронника — зброю не віддавати!

Один тягнув револьвер у свій бік, другий — у свій, і в цей час стався постріл. Рана у живіт була смертельною.

Хто ж натиснув на спусковий гачок? Спочатку слідство дійшло висновку, що Пономаренко, і тому визнало його винним в умисному вбивстві. Потім перекваліфікували на статтю 98 Кримінального кодексу УРСР, тобто вбивство з необережності. Так само, як у справі Вересюка. Але двох однакових справ не буває, як не буває двох однакових злочинців.

Статтю змінила балістична експертиза. Мабуть, рановий канал на тілі потерпілого теж свідчив про те, що рука Пономаренка під час пострілу була в неприродному положенні. При замірі на вбивство вбивця тримав би револьвер інакше. Але на відміну від Вересюкової справи, де обвинувачений не мав права носити вогнестрільну зброю і тим більше — вимахувати нею, Пономаренко був, як то кажуть, при виконанні.

Суд поставився до справи цілком неупереджено. Власне кажучи, досліджувалось одне питання: чи міг охоронник, вихопивши зброю, передбачити, що може статися постріл? Якщо міг, то тоді — позбавлення волі. Якщо ні — невинний.

Можливість нещасного випадку, тобто випадку, який є збігом обставин і не залежить від свідомих вчинків людей, слідством цього разу не розроблялась. Жмеринський прокурор, котрий підтримував на суді державне обвинувачення, взагалі вважав, що охоронник не мав права вихоплювати зброю. Більше того, переслідуючи хулігана, він не мав права наближатись до нього. Мовляв, якби не наблизився, то сержант не міг би на нього накинутись. Що ж, у цьому є свій резон.

Потім слово у судових дебатах узяв адвокат і сказав: ніким не доведено, що Пономаренко взагалі торкався спускового гачка. Адже в момент пострілу обидва тягнули зброю — кожен у свій бік. Можливо, випад-

ково натиснув сам сержант. Отже, сумнів, провадив далі адвокат. А сумнів, якщо його не можна з'ясувати, має тлумачитись на користь обвинуваченого.

Коротка, але переконлива захисна промова.

Так, адвокатів і раніше вислухували, але найчастіше до них не дослухувались. На щастя, становище вже змінюється на краще, хоч і не так швидко, як хотілося б.

Адвокат Г. Гук, котрий захищав Пономаренка, оперував неспростовними аргументами. Якщо не можна довести, що спусковий гачок натиснув саме Пономаренко, він має бути, безумовно, виправданий.

Але, діючи за інерцією минулої практики, суд на виправдувальний вирок не наважився і повернув справу на додаткове розслідування. Наперед знаючи, що нових даних по справі здобути вже неможливо. При сутичці свідків не було, а судова експертиза ще не має змоги відповісти, хто з двох є «автором» горезвісного пострілу.

Додаткове розслідування проводив інший слідчий, який справу у повній відповідності до закону закрив. Так що недоробки слідства виправило саме слідство, а люди за суддівським столом, на жаль, ухилились від чудової нагоди продемонструвати торжество правосуддя.

Дві згадані справи, схожі за фабулою, але віддалені одна від одної в часі, вельми показові. Якщо називати речі своїми іменами, то адвокати тривалий час, за висловом доктора юридичних наук В. Власихіна, були у нас «відсунуті на периферію правової системи». Їх голос на процесах важив небагато.

- **Зневага до колеги**
- **Притулок для скомпрометованих**
- **«Штрафна рота»**

Дедалі частіше лунають голоси, що адвокатурі має бути повернуто її колишній престиж, втрачений у передвоєнні роки і в наші дні ще не повністю відновлений.

Ні, адвокат це не найманець обвинуваченого, який за відповідний гонорар має будь-що допомогти йому уникнути покарання. Хоч, на жаль, ця глибоко хибна думка поширена навіть серед частини юристів. Це явні залишки правового нігілізму, обумовленого особливостями нашого історичного розвитку, які й донині виявляються у нерозумінні ролі адвокатури, призводять не тільки до недовіри, а й мало не підозри щодо неї. Це безперечний наслідок елементарного невігластва і дефектів у громадській правосвідомості.

За свідченням відомого радянського юриста професора В. Савицького, недооцінка адвокатури закладається ще у вузі. Немає більш-менш пристойного підручника. Чи варто після цього дивуватись, що дві третини студентів юрфаку, серед кого проведено опитування, вважали, що участь адвоката в судовому процесі є суто формальною, оскільки він не має можливості вплинути на суть справи.

Це гірке визнання. Адже, одержавши диплом і разом з ним призначення, скажімо, на прокурорський пост, молодий спеціаліст увійде в зал судового засідання з готовим упередженням, а то й зневагою до свого колеги.

Самі адвокати не без підстав вважають нашу адвокатуру падчеркою юстиції. Скажімо, в Англії для того, щоб зайняти посаду судді, необхідний значний стаж роботи в адвокатурі. У нас же все відбувається навпаки.

Ми сором'язливо замовчуємо такі поширені факти,

як зарахування в колегії адвокатів колишніх слідчих, прокурорів і суддів, що проштрафилися на попередній роботі. Та невже адвокатська діяльність потребує менш професійного досвіду, особистої чесності і громадянської мужності?

Є підстави вважати, що зростання кількості адвокатів у нас в країні штучно гальмується. Сьогодні їх, з розрахунку на душу населення, майже стільки, скільки було в Росії у 1913 році, а за деякими даними навіть менше. Ось така арифметика: на одного адвоката в Москві припадає 9000 жителів, в той час як у Будапешті — 3000, а в Римі і Вашінгтоні — 260! Від цього страждають передусім громадяни, чиї законні інтереси через свою малочисельність адвокатура неспроможна захищати.

Справді, кому заважає поширення адвокатського корпусу? Адже він не одержує від держави жодної копійки і існує за рахунок своїх клієнтів.

Конституційний принцип, який забезпечує обвинуваченому право на захист, передбачає довірчі стосунки між захисником і підзахисним, без чого юридична допомога неможлива. Такі стосунки гарантуються встановленою в законі забороною допитувати адвоката як свідка про обставини, що стали йому відомі в зв'язку з виконанням своїх обов'язків.

Тим часом відомі факти, що деякі слідчі все ж таки роблять спроби перетворити захисника на свідка і тим часом усунути його від дальшої участі в справі. Адже, по суті, йдеться про витончений спосіб позбутися надто активного адвоката, котрий виявив прорахунки і недоліки попереднього слідства.

Що ж, я зовсім не маю наміру бути адвокатом усіх адвокатів. Є серед них люди малокваліфіковані, є нечесні. Є такі, котрі намагаються ввести в оману суд, і такі, котрі явно спекулюють на трагедії своїх підзахисних, нічим не обмежуючи свої гонорарні запити.

Що ні в якому разі не має кинути тінь на славну адвокатську корпорацію в цілому, оскільки жодне відомство не застраховане від випадкових людей.

- **Захисна промова чи бухгалтерський звіт**
- **Про усну публіцистику**
- **Докази, а не здогади**

Мабуть, в падінні престижу адвокатської професії певною мірою винні й самі адвокати. Часом слухаєш у суді захисну промову, зокрема про розкрадання, і вона нагадує бухгалтерський звіт. Слухаєш і думаєш, де ж хвалене адвокатське красномовство?

Хороших захисників і зараз немало, але найчастіше вони виграють процеси не завдяки красномовству, а скаргам, які подають на неправосудні вироки.

Прогресивних російських юристів минулого називали виразниками громадянської совісті. Кожен конкретний судовий випадок розглядався ними у зв'язку з тими життєвими явищами, які спричинились до злочину. Але їх чудова юридична підготовка сама по собі не справляла б такого враження, якби не володіння словом. Про видатного російського захисника Ф. Плевако говорили, що його промови були на рівні художньої прози. Так, це й справді була усна публіцистика. Його сучасники пригадують, що знаменитий адвокат ніколи не готував своїх промов заздалегідь. Він творив їх буквально на очах судових аудиторій, може, навіть опускаючи чи плутаючи окремі деталі. Адже свою функцію у процесі він вбачав передусім в тому, щоб з'ясувати причини, які призвели обвинуваченого на лаву підсудних. Ні, він ніколи не виправдовував злочини. Він лише робив усе, щоб викликати співчуття до свого підзахисного, який часто ставав жертвою обставин. Співчуття,

яке О. Пушкін називав «милостью к падшим». Плевако закликав суд до милосердя — поняття, яке майже вийшло з ужитку і нині якось несміливо і надто повільно повертається. І яке, мабуть, у перевихованні злочинців ефективніше, аніж жорстокість, яка найчастіше дає прямо протилежний наслідок.

Коли ж Плевако вважав вину свого підзахисного недоведеною, то від обвинувачення часто нічого не залишалось.

Інший тип промовця представляв Карабчевський, який теж належить до блискучої плеяди вітчизняних захисників минулого. В його промовах завжди зберігався об'єктивний тон і стрункість викладу, що все-таки не виключало використання різноманітних логічних і тактичних прийомів, несподіваних поворотів і переходів і давало змогу висвітлювати свою позицію з усіх боків.

Карабчевський завжди наполягав на тому, що вину доводять тільки неспростовні докази, а не здогади і припущення, а тим більше — загальні міркування про схильність обвинуваченого до протиправних вчинків. Бо схильність далеко не завжди виявляється в конкретних діяннях.

Отже, якщо Плевако був, так би мовити, прихильником емоційного впливу, то Карабчевський, навпаки, більше нагадував суворого раціоналіста. Проте кінцевий результат, зрештою, залежав не від ораторських прийомів, а від високого професіоналізму захисників.

У золотий фонд судового красномовства ввійшла промова Карабчевського по справі братів Скитських. Вони обвинувачувались у вбивстві якогось Комарова. Справа розглядалася тричі. Останній раз Полтавською судовою палатою. Її складність полягала в тому, що жодного факту, який би прямо свідчив про причетність обвинувачених до злочину, не існувало. Водночас непрямі до-

кази ніби давали можливість переконувати в протилежному.

У захисній промові грунтовно розглядались як доводи прокурора, так і контрдоводи захисту, що надавало їй повної неупередженості.

Братів Скитських було виправдано.

Отже, роль адвокатури має бути відроджено. У країні вже створено Спілку радянських адвокатів, на котру покладаються великі надії.

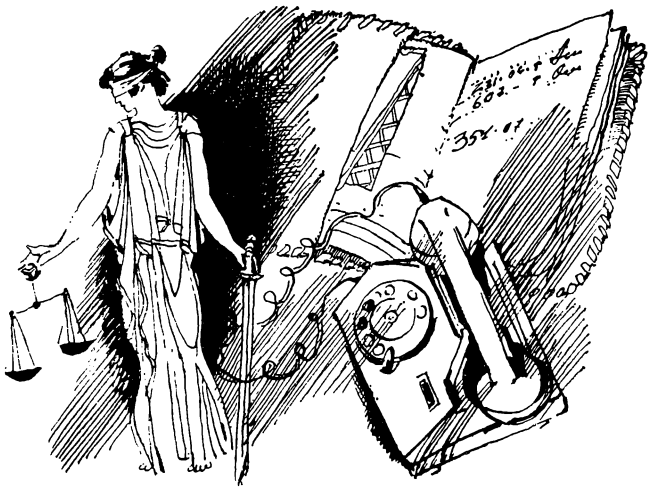

СУДДІ

- **Вбивця на волі!**
- **«...але восторжествує закон!»**
- **Без винятків**

Якось узимку до райвідділу внутрішніх справ прийшов відвідувач, котрий назвався науковим співробітником одного з київських НДІ. Він повідомив, що тільки-но вбив свою дружину. Поки в черговій частині оформляли явку з повинною, чоловік байдуже роздивлявся довкола. Справу прийняв до свого провадження слідчий Київської міської прокуратури В. Ніколаєв (нині він на юридичній службі в Київпрофраді), а потім слідчий С. Винокуров (тепер він прокурор Мінського району міста Києва).

При відтворенні обставин події, що фіксувались відеокамерою, чоловік показав місце, де, за його словами, вчинив убивство і як саме завдав своїй жертві тяжких тілесних ушкоджень. Це сталося на мосту в Гідропарку. Взимку тут безлюдно. Після важкого удару потерпіла по укосу берегової опори зісковзнула у крижану воду. Услід він викинув її портфель. Проте скільки не билися водолази, тіла не знайшли. А немає тіла, кажуть юристи, немає і вбивства. Бо без наявності цього найсумнішого речового доказу ніколи не можна бути впевненим, що сталося саме вбивство, а не людина зникла з якихось інших причин. До того ж частенько трапляються випадки самообмови. Причин тут теж більше, ніж досить.

Півроку обвинувачений просидів у слідчому ізоляторі, але, крім його зізнання, інших доказів по справі знайти не пощастило. І хоч це відбувалося в застійний період, він зовсім не був бідним на справжніх служителів правосуддя. Оскільки вони на саму тільки «царицю доказів» ніколи не покладаються, довелось наукового співробітника випустити на волю.

Навесні, коли затока звільнилась з-під криги, ківш екскаватора зачерпнув якийсь темний предмет. Це був портфель вбитої. За постановою слідчого С. Винокурова наукового співробітника знову беруть під варту.

Тут варто сказати про особу Винокурова. Нещодавно «Правда», до того ж у передовій статті, писала, що за сім років перебування його на посаді прокурора Мінського району не було жодного випадку, коли кого-небудь було взято під варту безпідставно. І якщо вже Винокуров знову підписав постанову про арешт чоловіка вбитої, він був глибоко переконаний, що вбивця — саме він.

Та на суді той несподівано заявив, що нікого не вбивав! Мабуть, прислухався до чиєїсь «кваліфікованої» консультації, що «сидить він лише на своєму зізнанні».

Якщо відмовиться — знову випустять. Не знаю, які процеси відбулись у душі цієї людини. З'явившись спочатку з повинною, тепер твердив, що став жертвою самообмови. Що ж до горезвісного портфеля, то його, мовляв, десь знайшли і підкинули в затоку слідчі.

Суд направив справу на додаткове розслідування. Хоч, щиро кажучи, належало винести виправдувальний вирок. Незважаючи на те, що і самі судді, і слідчі, і прокурор, і адвокат — адвокат навіть більше за інших — схилялися до думки, що перед ними — вбивця.

Виправдувальний вирок убивці? Ну, він був не вбивцею, а лише людиною, що звинувачується у вбивстві.

Наукового співробітника знову звільняють з-під варти, і цього разу остаточно.

Отже, восторжествувала норма права, котра гласить, що недоведена вина — це доведена невинність.

Пам'ятаєте? «Хай загине світ, але восторжествує закон!» І хоч автори стародавнього афоризму явно сказали це згарячу, пріоритет закону над тим, що Вишинський називав «вимогами живого життя», є єдиною гарантією від сваволі.

Так, можливо, поряд з нами живе і працює людина, котра лише завдяки випадкові минула камеру смертників. Більше того, у справі є дані, що вона збиралась захищати кандидатську. І, мабуть, уже давно захистила. Але недарма кажуть, що краще виправдати десять винних, ніж засудити одного невинного.

Так, закон винятків не має. Пригадую одну публікацію про «дивацтва» англійців. У лондонських автобусах їхати стоячи заборонено. Так от на зупинці входить стара леді, а сісти ніде. Тоді хтось з молодих підводиться і уступає своє місце. І кондуктор відразу ж пропонує йому залишити автобус. Адже їхати стоячи не дозволяється. Таким чином, людина постраждала за свою вихованість.

Здається, з цього приводу іронізував хтось із наших журналістів. Гадаю, що цілком безпідставно.

Ніяких винятків із закону, бо найменший з них — лазівка до беззаконня.

Безумовно, існують і погані або застарілі закони, але поки їх не скасовано, не можна допускати правову самотворчість, що дістала досить точне визначення в народі: закон, як дишло...

Мабуть, ніхто не наважиться обвинуватити у формалізмі Леніна. Проте саме йому належать слова: «спочатку щодо законності... а потім по суті».

Пробним каменем правового мислення може стати саме випадок у лондонському автобусі. Хто вчинком кондуктора обурюється, той ще у полоні старих уявлень. Жодний вчинок, яким би він не був благородним, ніяка посада і навіть заслуги перед суспільством не звільняють людину від обов'язку перед законом. За заслуги належить нагорода, а зовсім не право на порушення закону.

Не знаю, чи цитують на юрфаках «Дев'яносто третій рік» Віктора Гюго, де, гадаю, наведено класичний приклад розв'язання правової ситуації всупереч «вимогам живого життя».

З вини канонірa на корветі «Клеймор» зірвалася з ланцюга двадцятичотирьохфунтова гармата, створивши смертельну загрозу для корабля. Вона качалась від борту до борту, і те, що не сталася катастрофа, було справжнім чудом.

Ризикуючи життям, канонір все ж таки приборкав гармату, за що присутній на корветі генерал зняв з капітанської куртки орден, причепив його на груди канонірa і тут же наказав його розстріляти. «Бо мужність достойна нагороди, а недбалість достойна покарання».

Пам'ятаю ці рядки з дитинства. Жорстоко, звичайно, але зважимо на те, що корвет був військовий і йшла нещадна війна. Не берусь з'ясовувати, наскільки був пра-

вий цей «суд», але те, що судити — найважча з усіх справ, якими доводиться займатися людям, сумніву немає. Адже у їхніх руках життя і смерть підсудних.

- **З архівів НКВС**
- **Одне виправдання на сто років**
- **Що ми успадкували!**

Будемо відверті. Людина, яка ніколи не мала ніяких непорозумінь із законом, і донині так само лякається суду, як і злочинець, спійманий на місці злочину. Пояснення цьому ганебному для цивілізованої країни явищу теж слід шукати в нашому минулому. Коли кричущому беззаконню надавалася видимість законності, і над приреченими за списками НКВС чинилася розправа через суд або так звану особливу нараду. А втім, вироки особливих нарад навіть за формою були протизаконні, оскільки являли собою позасудові органи.

У Франсуа Рабле суддя вершив суд в такий спосіб: він кидав гральні кості і, залежно від того, як вони падали, одних карав, інших милував. Незважаючи на своєрідність такого «правосуддя», воно було, безумовно, прогресивнішим за сталінське, бо давало підсудним якийсь шанс на виправдання. Сталінське правосуддя такого шансу практично не давало. Підраховано, що обвинувальні вироки тоді виносились по 99 процентах справ.

Коли було розсекречено архіви НКВС, серед багатьох знайшли такий лист:

«Тов. Сталін.

Надсилаю на затвердження чотири списки осіб, що підлягають суду Військової комісії.

1. Список № 1 (загальний).
2. Список № 2 (колишні військові працівники).

3. Список № 3 (колишні працівники НКВС).
4. Список № 4 (дружини ворогів народу).
Прошу санкцій засудити всіх за першою категорією.
Єжов».

На кожному із списків є резолюція: «За». Й. Сталін. В. Молотов».

Перша категорія засудження означала розстріл.

Відомо, що лише список № 4 складався з 3 тисяч прізвищ.

Не кажучи вже про людожерську суть цього документа, звернімо увагу на його повну правову абсурдність. Судові функції на себе бере НКВС, на кожну жертву просить санкцію «батька народів», упевнений, що її одержить.

Страх перед судом у нас саме звідти. Звідти упередження до нашої судової системи, помножене на тяжкі помилки наступного періоду. І невинна людина, котра через збіг обставин опинилась під підозрою, замість того, щоб з нетерпінням чекати суду, який, мовляв, у всьому розбереться, часом готується до найгіршого, маючи для цього чимало підстав.

За даними доктора юридичних наук О. Ларіна, на сто суддів у нас пересічно припадав приблизно один виправдувальний вирок на рік. Тобто на кожного суддю — одне виправдання на сто років!

В ідеалі це б говорило про те, що у нас бездоганно працювали органи попереднього слідства, тобто що сто слідчих припускають одну помилку на рік, або кожен слідчий — одну помилку у сто років. Оскільки ж ми вже переконались у тому, що було це далеко не так, то йдеться лише про той самий горезвісний обвинувальний ухил. Саме через подібну судову практику у буденній свідомості поширена впевненість, що «у нас даремно не саджають» і «що невинного судити не будуть». Тим часом не може бути більш спотвореного уявлення про саму сутність суду, бо за такою впевненістю він взагалі непотрібний, і заарештованого можна, минаючи

«храм правосуддя», відразу ж приправляти в колонію.

Справді, навіщо потрібний суд, який штампує вироки, виходячи лише з тих матеріалів, що їх йому надає попереднє слідство? Така собі канцелярія по оформленню документів на позбавлення волі?

Один з найтяжчих наслідків правового нігілізму в тому і полягає, що різниця між заарештованим і засудженим стерлась не тільки в юридичній, а й нашій соціальній практиці.

За редакційним завданням, я багато разів відвідував слідчі ізолятори, де підслідних утримують до суду, і ніяк не міг зрозуміти, чому умови тут не кращі, а то й гірші, ніж в колоніях? Це що? Закон навиворіт? Так би мовити, презумпція винності?

Що ж до колишніх камер попереднього ув'язнення, які нині називають ізоляторами короткочасного утримання і де три доби можуть перебувати взагалі випадкові люди, то їм за старими порядками належали голі нари. І лише за останньою інструкцією МВС СРСР тут створюватимуться більш-менш людські умови у вигляді ліжок з білизною.

Не можу збагнути також, чому після порушення кримінальної справи обвинуваченого виключають з партії? Мовляв, людина, котра опинилася під слідством, не має права носити партійний квиток. А чому, власне кажучи? Невже всі заздалегідь переконані, що її обов'язково відправлять у місця позбавлення волі?

Ну, а якщо виправдають?

- **У координатах справедливості**
- **Що таке «телефонне право»!**
- **Судді чи статисти!**

Так, коли засуджують злочинця, ми говоримо, що здійснюється акт справедливості. Це якоюсь мірою за-

довольняє почуття потерпілої сторони і одночасно стверджується принцип, що кожен винний не має уникнути покарання. Але при цьому до усвідомлення, що правосуддя здійснено, домішується й краплина гіркоти. Добре про це сказав один відомий судовий публіцист. З нормального середовища випав громадянин. Жива душа, хай нескінченно грішна, приречена на страждання. Що ж до виправдання невинної людини, то це торжество закону, абсолютно незатьмарене. Це свідчення здорового функціонування держави, її правової системи. Це впевненість суспільства в тому, що воно живе в координатах справедливості. І, головне, це — велика радість для людини, котра через чиюсь недбалість або злий умисел потрапила до пекла і повернулась назад.

Ні, все ж таки не в усіх випадках, коли невинний опиняється на лаві підсудних, він приречений на ув'язнення. Так, виправдувальні вироки виносяться зараз дедалі частіше. Перебудовується і суд. Але більшість виправдань відбувається поки що, сказати б, надто буденно.

Коли засуджують, машина працює швидко. Обвинувачення гучне. Виправдовування відбувається скромніше. До того скромно, що ніхто, напевно, не знає, чи виправдано людину, чи просто не доведено її вину або випущено за амністією. Не може ж така людина бігати по установах і знайомих і всюди показувати копію вироку?

Тому багато хто виступає за ритуал виправдування у суді так само гучний, як і доведення обвинувачення. Можливо, з обов'язковою публікацією в місцевій пресі.

І ще, безумовно, заважала здійсненню великої виправдувальної функції суду та горезвісна вимога, яка колись була сформульована у відомстві юстиції. Вимога про необхідність дотримуватись стабільності вироків. Тобто конкретна людська доля — це ніщо, важливо лише, щоб вирок, винесений попередньою інстанцією, не

скасовувався наступною і тим створювалось враження про благополуччя у правосудді. Бо скасований вирок — то брак у роботі.

Хочу знову застерегтись: я далекий від думки кидати тінь на всіх без винятку суддів. Були і є серед них судді за покликанням, котрі не тільки в роки, що ми звемо їх роками застою, а й в найжахливіший період нашої вітчизняної історії нічим не заплямували свою суддівську мантію. Часом ризикуючи не тільки своїм становищем, а й самим життям.

Тут мова не про суддів, а про судову систему, яка була деформована разом із соціальною системою і яку протягом десятків років вперто намагалися перетворити на слухняний придаток управлінського апарату.

Це передусім стосувалось районної ланки, де так зване «телефонне право» грубо вторгалось у святая святих правосуддя. І де місцева Феміда розглядалась як підрозділ райкому, ніби особиста служба її першого секретаря, створена для усунення неугодних або, навпаки, щоб рятувати «потрібних» людей. Найменше, що належало судді за «неслухняність»,— погроза, що його не рекомендують на новий термін. Найбільше — можуть сфабрикувати кримінальну справу і самого віддати під суд.

Голова Верховного суду УРСР О. Н. Якименко в одному із своїх публічних виступів навів такий приклад. Євпаторійське житлоуправління звернулось до міського народного суду з позовом про виселення однієї громадянки, але ця справа протягом тривалого часу не могла знайти правильного розв'язання. Хтось явно на неї мав вплив. Тоді її до свого провадження прийняв Верховний суд УРСР, і судді — головуючий та два народних засідателі — виїхали до Євпаторії. І теж відчули на собі тиск представників місцевої влади. Ще до початку судового розгляду голова міськвиконкому В. Блощицин став вимагати через прокурора, щоб головуючий на процесі — член Верховного суду УРСР — з'явився до нього.

Очевидно, хотів дати йому вказівку, як саме справу слід розглянути. Звичайно, суддя до нього не пішов. Більше того, керуючись законом, суд у позові міськжитлоуправлінню відмовив.

Чи зрозумів мер міста свою помилку? На жаль, ні. Вважаючи, що правда на його боці, він подав скаргу на головуючого, ще раз довівши, що конституційний принцип про незалежність суду йому незнайомий.

За даними соціологічних опитів, спроби такого тиску на суд, особливо в його районній ланці, дедалі зростали. Якщо в 70-х роках лише 10 процентів суддів заявили, що піддавались усякого роду незаконним впливам, то на початку 80-х років на це вказало 25 процентів, а 1986-го — вже половина. При цьому я посилаюсь на розробки Інституту держави і права АН СРСР, опубліковані в центральній пресі.

Поки ж не буде забезпечено не удавану, а справжню незалежність суду, і мови не може бути про правову державу, і гострі дискусії навколо цього питання поки що не підказали оптимального рішення.

Коли знову ж таки називати речі своїми іменами, то наш інститут народних засідателів, який разом з головуючим і утворює суд, є не тільки данина суцільному формалізмові, а й відвертий спосіб тримати суд у покорі, зробити його цілком керованим. Хоч саме словосполучення — «керований суд» є найбільшою безглуздістю, яку взагалі можна вигадати в галузі права.

Не можу вже й підраховувати, на скількох судових процесах мені довелося бути присутнім. І лише один-єдиний раз з приємним здивуванням побачив народного засідателя, котрий відповідав своєму справжньому призначенню. Котрий не правив за мовчазну «декорацію», на фоні якої головуючий сам вершить правосуддя. Хоч відповідно до закону всі у процесі — рівноправні і суддями вважаються всі троє.

- **Нещасний випадок!**
- **«За порогом»**
- **Кредо народного засідателя**

Якось влітку рибалки витягли з води на греблю напівзатонуле людське тіло. Ніхто з жителів Калинівки Вінницької області, де все це відбувалося, не впізнав утопленика. Пролежав він на греблі кілька годин, але хто це і чому опинився в Калинівці, ще довго було для всіх загадкою. Був він роздягнутий, проте одягу на березі не знайшли, що не могло не насторожити. Можливо, загинув від чиєїсь руки?

Тільки через десять днів у районній міліції було запротокольовано усну заяву Вальчуків — чоловіка та дружини, що проживають у сусідньому селі Іванові. Слухаючи їхню схвильовану й плутану розповідь, черговий капітан ледве второпав, що у Вальчуків безслідно зник син.

Час був пізній, і Вальчукам запропонували почекати до ранку, поки не з'явиться слідчий прокуратури. Лише у нього, мовляв, дані про втопленика, витягнутого 3 липня зі ставка.

Вальчуки зосталися на ніч у Калинівці. Про те, що передумали вони за цей час, неважко уявити. Задовго до початку робочого дня вони вже були біля прокуратури. Нарешті прийшов слідчий. Він відводить погляд. Так, потерпілого впізнано, це і є ваш син Віктор. Нещасний випадок, був дуже п'яний...

Того ж дня Вальчуки зустрічаються з людьми, які бачили їхнього сина Віктора перед загибеллю. У Калинівці було відкрито бар, і Віктор останні години свого життя провів там.

Селом поширилася чутка: ніякого нещасного випадку не було, Віктора вбили і кинули у воду.

Невдовзі у Калинівку прибув відомий в області розшуковик, підполковник міліції Матковський.

Від дня загибелі Віктора минуло вже два місяці.

З погляду карного розшуку, випадок був елементарний. Спочатку обійшли всіх, хто мешкав на вулиці Береговій. Чи не знає хто-небудь про обставини загибелі Віктора? Ніхто нічого не знав. Потім Матковський знайшов усіх, хто був у барі ввечері 30 червня. Запросив знову у бар. Люди сідали за столи хто де сидів того вечора. Одні йшли, інші приходили. Але не пропустив нікого. Нікого з п'ятдесяти відвідувачів.

Це не становило особливих труднощів: один згадував про іншого, й порівняно легко було встановлено сорок сім чоловік. Не вистачало лише трьох. Ці троє чомусь спершу ніяк не давалися до рук. Та коли Матковський вийшов і на них, то виявилось, що саме вони сиділи за одним столом з Віктором Вальчуком. Хто ж вони? Студент третього курсу Вінницького політехнічного інституту Усиков, студент третього курсу Вінницького медичного інституту Стремовський і студент четвертого курсу Калинівського технологічного технікуму Королюк. Кожний з них намагався довести, що після бару пішов не до ставка, а в протилежний бік. Але невдовзі їх було викрито.

Під час обшуку у квартирі Усикова знайшли годинник «Електроніка» № 13000, який значився у переліку речей, що належали Віктору Вальчуку і пропали після його загибелі.

За словами підозрюваного, того вечора він разом з друзями Стремовським і Королюком був у барі. Тут до них підсів Вальчук. Пив разом із новими знайомими пиво, хоча сам уже ледве тримався на ногах. Сп'янів явно з незвички. «Приблизно о двадцять третій годині я запропонував скупатись»,— зізнався далі Усиков. І четверо подалися до ставка.

Чому четверо? Навіщо взяли з собою хлопця, про якого вони нічого не знали, навіть не знали, чи вміє він плавати?

Від бару до берега йти кілька хвилин. Ще кілька хвилин — плавом до середини ставка. Оце й увесь час, що його лишилося прожити Віктору Вальчуку. Ледве допливши до середини, Віктор почав тонути. Він тонув мовчки, не проронивши жодного звуку.

Тим часом ні розшук, ні слідство, ні всі судові інстанції аж до Верховного суду, що розглядали цю справу, не одержали жодних даних, які засвідчили б, що Вальчук став жертвою насильства. А зі слів Усикова, Стремовського та Королюка він надзвичайно швидко зник під водою.

За кілька хвилин усі троє, в тому числі і Стремовський, бігли світ за очі — аби якнайдалі від ставка,— прихопивши при цьому одяг Вальчука.

Пробігши чималу відстань, зупинилися, аби передихнути. Тим часом у голові Усикова вже визрів план, як уникнути небажаних для них наслідків, пов'язаних з трагедією. Вирішили, що найкраще лишитись осторонь.

План Усикова у тому й полягав, щоб перший злочин приховати і для цього скоїти другий. Кілометрів за три від ставка вони нарешті зупинилися, запалили вогнище і кинули в нього одяг Вальчука.

Обстановка у залі судового засідання (Ленінський район міста Вінниці) була напружена до краю, і суддя час від часу погрожував вивести з залу найбільш неспокійних.

Усі з села Іванова — за найсуворіше покарання. Частина калинівських, і найперш батьки підсудних, звичайно, роблять усе, аби вигородити їх.

Протягом усього процесу мене не полишало відчуття, що підсудні знайдуть у собі мужність оцінити власні вчинки так, як вони того заслуговують. Принаймні після того, коли вони побачили в залі суду батька, Ростислава Тимофійовича Вальчука, і Любу, як усе село називало матір загиблого. Що підведуться і скажуть:

так, тільки ми винуватці загибелі Віктора. Якщо не за кодексом, то за совістю. І що попросять пробачення у нещасних батьків за свою легкодухість, яка коштувала життя їхньому синові. Але зі слів Усикова виходило, що він насамперед завинив перед своїми власними батьками, оскільки завдав їм прикрощів. Правда, хтось із підсудних промурмотів, що готовий вибачитись і перед батьками Вальчука. Але цих слів майже ніхто не чув.

Все, що говорили підсудні, справляло гнітюче враження. Одностайно твердили, що «палили речі ненавмисно». Хоча як може бути ненавмисною така цілеспрямована акція, як розпалювання вогнища? Усиков намагався переконати суд у тому, що він «сягнув рукою у кишеню штанів машинально». Машинально витягнув годинник, сорок копійок і машинально відніс їх додому?!

А Стремовський пояснював свою поведінку і своє мовчання тривалим шоковим станом. Народний засідатель Тхоржевська цілком слушно спитала:

— Якщо ви тривалий час були в шоковому стані, то як у такому разі спокійно прийшли додому і лягли спати? Як потім ходили в інститут і складали іспити?

На це Стремовський відповісти не зміг. А ще запитала вона: чи не вважає Стремовський, що він як майбутній лікар не лише був зобов'язаний вжити заходів, аби витягти Вальчука з води, а й зробити все, щоб повернути йому життя? На що Стремовський відповів, що реанімацію утоплеників вони в інституті ще не проходили.

Тхоржевська — друкарка на пенсії. Юриспруденцію ніколи не вивчала. Але вже багато років бере участь у розгляді кримінальних справ, бере не формально, як переважна більшість її колег, і весь свій життєвий досвід, усе своє гостре відчуття істини кладе на терези правосуддя.

Головуючий на процесі, як мені здалося, дещо поспішав, бажаючи вкластись у розрахований час, і в основному ставив собі за мету не помилитись у визначенні строків покарання. Що ж до Тхоржевської, то завдяки її нещадним запитанням до підсудних було розкрито всю ницість їхнього вчинку. Бо суд — це зовсім не транзитна станція на шляху до колонії, а школа моралі. І саме Тхоржевська допомогла двом іншим суддям правильно оцінити діяння злочинців, котрі не лише не подали допомоги потопаючому, а й спалили його одяг і вкрали годинник.

- **Хто віддає до суду?**
- **Таємниця нарадчої кімнати**
- **Важко судити інших**

Як же відповідно до закону відбувається справжній, праведний суд? Тому, хто вперше потрапив на судовий процес, усе тут може видатись гідним подиву. Чому, приміром, пропонуючи порядок дослідження доказів, головуючий запитує згоду на це не лише прокурора, адвоката, а й у самого підсудного? Мовляв, знайшли з ким радитись! Чому підсудний відразу ж визнає вину, а його захисник у своїй промові намагається довести протилежне? І суддя не тільки не перериває його, а й уважно дослуховується до кожного слова. Проте найбільше дивує, мабуть, те, що, допитуючи найзапеклішого хулігана й бешкетника, головуючий звертається до нього з підкресленою ввічливістю.

Людям, присутнім на процесі і не обізнаним з усіма обставинами справи, хочеться вигукнути: «У в'язницю його!» Проте цього робити не можна, бо суддя запропонує негайно залишити зал.

Що ж таке суд?

Поки не винесено вирок, ще невідомо, хто на лаві

підсудних: злочинець чи особа, яка обвинувачується помилково. Ось чому у дослідженні доказів підсудний має рівні права з прокурором. Ось чому адвокат доводитиме його невинність, якщо той вдався до самообмови. І тому він має право на ввічливе ставлення до себе. А втім, він матиме на це право, якщо навіть його засудять. Покарання є покарання, воно вичерпується само собою.

Однак повернімося до того, з чого починається суд. Сюди надходить обвинувальний висновок. Чи можна вважати, що обвинуваченого вже віддано до суду? Ні, віддати до суду не має права навіть прокурор. Він може лише направити сюди матеріали справи, що зовсім не означає початок судового розгляду. Бути чи не бути суду, вирішує суддя одноосібно або суд у розпорядчому засіданні, попередньо перевіривши, чи є у цих матеріалах достатньо підстав для цього. У розпорядчому засіданні суд правомочний закрити справу, повернути її на додаткове розслідування, змінити кваліфікацію злочину тощо.

Тож виходить, що віддати до суду може тільки сам суд. Коли ж ми читаємо в книжках або чуємо з екрана, що одна службова особа погрожує іншій віддати до суду, то вона явно перевищує свої повноваження незалежно від посади. Єдине, на що, безумовно, має право кожен,— звернутись із заявою до прокуратури чи міліції.

Розгляд кожної справи, включаючи судове слідство і судові дебати, повинен розпочатись і закінчитись в одному судовому засіданні з одним складом суддів. Перерви допускаються тільки для відпочинку. Саме засідання може тривати й кілька місяців, але це одне засідання, і в перервах суд не має права слухати інші справи. Якщо ж головуючий захворів і позбавлений можливості брати дальшу участь у процесі, його замінюють іншим суддею. Причому судовий розгляд розпочинається спочатку.

Невже судді не довіряють своїм попередникам? До-

віряють. Проте кожен суддя приймає рішення за своїм внутрішнім переконанням. Переконання можна ж виробити, тільки спираючись на особистий досвід. Лише тоді, коли пересвідчишся в усьому сам, якщо до всього дійдеш власним розумом.

Хай не дивує також те, що під час судового розгляду підсудний має нібито додаткові права порівняно з прокурором: говорити після обвинувача, давати пояснення у будь-який момент судового слідства, має право останнього слова. Він має також право давати відвід суддям чи народним засідателям або навіть усьому складу суду, якщо у нього є достатні підстави вважати, що вони можуть поставитись до нього необ'єктивно. З таких самих міркувань відвід може бути заявлений прокурором, адвокатом, потерпілим. Заяви про відвід розглядаються судом у встановленому порядку. Передбачені ті випадки, коли вони, безумовно, задовольняються.

Знову виникає запитання: чи не надто вже піклуємось про обвинувачених? Зовсім ні. Якщо ж припустити, що на тисячу випадків трапляється один, коли людину притягнуто до кримінальної відповідальності помилково, то й заради цього єдиного випадку варто створити таку судову систему, котра б ці помилки виключала.

Неодмінною умовою справедливості судочинства є його гласність, коли процес відбувається відкрито і кожен має вільний доступ у зал судового засідання. Гласність є також однією з найважливіших умов довір'я суспільства до суду. Люди мають бачити, як вершиться суд. Таємниця судочинства породжувала б невпевненість у справедливості вироків. І тому є слушність у словах, що за такими вироками «виправданий був би менше виправданий, а засуджений менше викритий».

Коли розгляд справи закінчено, суд збирається у нарадчій кімнаті. Таємниця її охороняється законом. Коли ухвалюється вирок, ніхто, крім суддів, не має права бути присутнім. Як же правильно визнати міру по-

карання? Здається, що це найпростіше. У Кримінальному кодексі передбачені всі діяння, які вважаються злочинними.

Важко судити інших. І хоч ми ніколи не дізнаємось про те, що відбувається в нарадчих кімнатах, сумніву немає: вирок — серйозне випробування не лише для засуджених, а й для суддів. Один видатний юрист минулого сказав: судді мають боятися могутності своєї влади, тобто, вирішуючи людські долі, вони повинні зважувати все з надзвичайною обережністю.

ПРО ПРАВОВУ ДЕРЖАВУ І ПРАВОВУ РЕФОРМУ

- **На словах і на ділі**
- **Хто розробляв закони?**
- **Без зворотної сили**

У Ворошиловграді в свій час судили відповідального працівника обласного масштабу. Обвинувачувався він у розкраданні, хабарах, зловживанні службовим становищем з корисливою метою та інших непорядних вчинках. Вину визнав повністю, але в своєму останньому слові назвав ще більш відповідального працівника, за вказівками якого діяв.

У ході судового розгляду — справу слухала виїзна сесія Верховного суду УРСР — судді дійшли висновку, що того, більш відповідального, теж слід притягти до кримінальної відповідальності. Але не притягли. Москва не дозволила. І лише тому ми не називаємо прізви-

ща, бо його вину в судовому порядку доведено не було.

Чому ж Москва не дозволила? Адже з людини, яка займає відповідальне службове становище і скоїла подібні злочини, за законом питається якнайсуворіше. І взагалі, якщо в діях людини вбачається склад злочину, то чи слід питати дозволу у Москві на здійснення правосуддя?

Протягом цілого історичного періоду у нас широкомовно проголошувалось, що перед законом всі рівні, але це було не більше ніж декларацією, яка не мала нічого спільного з реальним життям. Тим часом вибірковість при застосуванні закону не тільки знецінює сам закон, а й стверджує найгірший різновид нерівності, тобто нерівність правову.

Усі наші нещастя зовсім не від культу особи Сталіна, який узурпував владу. Якби не Сталін, то її з таким же успіхом міг би узурпувати Троцький. Усі наші нещастя від того, що в нашу політичну систему не було закладено ніяких правових гарантій проти сповзання до режиму особистої влади. І немає ніяких сумнівів у тому, що Сталін скористався саме з цього, аби стати одноосібним правителем величезної країни.

Поступово у радянській правовій науці стверджувалось хибне положення про безумовний примат держави над правом, яке розглядалось як простий інструмент державної влади. В таких умовах закони виробляв сам державний апарат, і, звичайно, вони передусім були зручні для цього апарату. Більше того, роль законодавця відводилась особисто лідеру, котрий був оголошений творцем Конституції. Що само по собі безглуздо, оскільки Конституція має виражати волю всіх і її авторство не можна приписувати одній людині. Але віра в те, що Сталін сам сформулював Основний Закон, була непорушною. Звідти і поширювались такі твердження, що держава «надає громадянам широке коло прав», причому ці права розглядались як своєрідний «дар» держави.

Ну, а якщо це дар, то його можна як завгодно обмежувати, урізати, та й взагалі, як то мовиться, дарованому коневі в зуби не дивляться.

Кажуть, що нічого кращого за демократію людство поки що не вигадало. Нічого кращого воно не видумало, аніж правова держава. Тобто держава, де не на словах, а на ділі визнається верховенство закону. І де в кінцевому підсумку нормальне функціонування соціалістичної системи залежатиме не лише від особистих якостей лідера, а передусім від конституційних засад, на які він спирається. Конституцію як Основний Закон можна з часом змінювати у встановленому порядку, але її не можна порушувати. Бо інакше ніякої потреби в Основному Законі немає і він лише підкреслює беззаконня, що, безумовно, сталося із «Сталінською Конституцією». Котра в країні, якій вона була «дарована автором», викликала лише гіркоту від усвідомлення його зловісного лицемірства.

Падіння престижу закону проймало всі сфери суспільного життя, аж до того, що його можна було в будь-який момент змінити на протилежний за одним телефонним дзвінком з Кремля.

Ще й досі професійні юристи здригаються від давнього прецеденту, який академік В. Кудрявцев назвав ганебним випадком в історії вітчизняного права.

Уже після війни, у 1950 році, Сталін та його оточення зазіхнули на фундаментальний юридичний принцип: більш суворий закон не має зворотної сили. Йдеться про «ленінградську справу», за якою були заарештовані Кузнецов, Вознесенський, Родіонов, Попков та інші. На той час смертну кару в нашій країні було скасовано. Але через півроку було знову введено спеціально для «зрадників батьківщини, шпигунів, підривників, диверсантів» і застосовано до засуджених (всі вони сьогодні реабілітовані).

Через десять з лишком років, уже за часів Хрущо-

ва, так само незаконно розстріляли двох валютників. Прізвище одного з них, здається, було Рокотов, родом з Києва. Незаконно тому, що на той час за цей злочин смертна кара не належала. Її спеціально передбачили в Кримінальному кодексі для Рокотова та його спільника. Хтось умовив Хрущова на цю явно варварську юридичну акцію.

Звичайно, тут ідеться не про поступливість по відношенню до тих, хто вчинив тяжкі злочини, зокрема валютні. Йдеться лише про те, що не можна маніпулювати із законом так, як це заманеться «нагорі», і змінювати його за керівними вказівками будь-якого рангу. Бо не закон має залежати від влади, а влада від закону. Принаймні у державі, яка гідна назви правової.

- **Верховенство закону**
- **Усіх без винятку**
- **Взаємна відповідальність**

Може, дехто й думає, що ідея правової держави, необхідність створення якої була проголошена на XIX партконференції, з'явилась лише у наші дні. Тим часом ще Платон писав: «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під чиєю-небудь владою. Там же, де закон — володар над правителями, а вони — його раби, я вбачаю рятування держави і всі блага, які можуть дарувати державі боги».

Але він не був єдиним мислителем античності, котрий розумів, що «закон має владарювати над усім» (ці слова належать Ціцерону). Так що всі наступні покоління лише розвивали думку, закладену ще на світанку людської цивілізації.

Але чи не соромно нам керуватися думками, які були сформульовані ще до сучасного літочислення? Аніскільки! Бо існує нерозривний зв'язок між минулим, су-

часним і майбутнім, існують цінності, які є загальнолюдськими.

Сама ж правова держава з'явилась як противага самовладдю і сваволі правителя.

Як реакція на неприборкуваність феодальної структури, за якою монарх поєднував у собі законодавчу, виконавчу і судову владу, ідея правової держави знову виникла у XVII столітті. Право вище за владу — така її суть. Віддамо належне юристам минулого. Вони полегшують завдання сучасникам.

Незважаючи на різницю історичних умов і соціального ладу, концепція правової держави прийнятна і для нас.

Проте може виникнути запитання: чи є потреба вводити в суспільний обіг новий і водночас старий термін? Чи мало у нас проголошено слів про пріоритет закону і зміцнення законності? Проголошено багато. Але навіть на словах, не кажучи вже на ділі, не було визнання, що найвища цінність — це свобода людини. Тому формування соціалістичної правової держави передбачає створення нових державно-правових інститутів, що мають характер демократичних гарантій.

Передбачається також послідовне впровадження в життя цілого ряду основоположних принципів. І передусім — зв'язаність законом державних органів. Це означає, що порушити закон не має права держава, яка його видала.

На перший погляд може видатись парадоксальним, що за обмеження своєї влади нині ратує у нас сама влада. Проте це лише усвідомлення того, до яких катастрофічних наслідків призводить влада необмежена.

Визнання верховенства закону слід розуміти як підпорядкування всіх без винятку тим нормам, котрі вироблені суспільством і регулюють суспільні відносини. Підпорядкування всіх — і двірника, і президента. Пору-

шення закону навіть самим президентом неодмінно тягне за собою кримінальне покарання.

І, нарешті, неодмінними рисами правової держави мають бути взаємна відповідальність цієї держави і окремої особистості, а також ефективні форми нагляду за здійсненням законів.

- **«Заощадження репресії»**
- **Ініціатива, яка каралась**
- **Феміда з рахівницею!**

Але чи досконалий сам закон? Зокрема коли йдеться про боротьбу із злочинністю, від якої нашу юстицію ніхто ще не звільнив. Коли ж узяти до уваги, що одночасно це й боротьба за людину, то чи все у нас гаразд із системою покарань?

На думку багатьох юристів, у новому кримінальному законодавстві, що нині розробляється, має бути закладено так званий принцип «заощадження репресії». Йдеться про скорочення дій, за які належить кримінальне покарання, передусім за дрібні злочини. Їх противники з цим не згодні і висувають контраргументи про те, що деякі досить небезпечні діяння потрапляють у сферу адміністративної юстиції, ефективність якої значно нижча, ніж кримінальної. Час покаже, яка з цих точок зору переможе. Проте в цілому ідея гуманізації закону, в тому числі і пропозиції про зниження строків, які належить вважати максимальними, зустрічає загальну підтримку.

Викладачі юрфаків у своїх лекціях часто наводять такий приклад: у середньовіччя за крадіжку злодієві прилюдно відрубали руку. Тоді це вважалося застрашливим заходом, котрий мав на меті запобігання злочинності. Тут же у натовпі шастали інші злодії, витягуючи гаманці з кишень роззяв. Одне слово, не жорстокість має

бути покладено в основу кримінальної санкції, а її невідворотність. Що ж до жорстокості, то в нашій історії її було більше ніж досить, але злочинності вона не викорінила.

Провідні правознавці вважають також, що у новому законі має бути більш чітко проведено межу між злочинним і незлочинним. Досить часто доводиться читати в пресі про так званих «невинних злочинців», про «ініціативу, яка карається», тощо. Коротше кажучи, йдеться про тих господарників, яких життя змушує йти на певні порушення, на виробничий ризик, але які від цього не мають особистої користі і з якими до цього часу наша юстиція суворо розправлялась. Досить згадати хоча б трагедію Худенка з Акчі, який за десятиліття передбачив нині заохочувальну практику господарювання, але був заарештований і помер у в'язниці.

Так, сьогодні вже майже ніхто не заперечує, що господарника не варто зв'язувати по руках і ногах різними «правилами», інакше він не зможе працювати в нових умовах, якщо йому завжди вважатиметься прокурор. Тому існує пропозиція обумовити в кодексі правомірний господарський ризик, який виключав би відповідальність.

Безумовно, формальні межі закону мають існувати, щоб виключати сваволю при його застосуванні. Водночас більшість юристів вважає за потрібне багато чого залишити на розсуд самих суддів. І справді, за той самий злочин для виправлення одному досить самого факту арешту. А другого, як то кажуть, тільки могила виправить. Як же бути? Пропонується закріпити в законі право на індивідуальне звільнення від кримінальної відповідальності з урахуванням всіх обставин справи і особистості обвинуваченого, що і зніме попереднє питання.

Взагалі при визначенні міри покарання не завжди доцільно виходити лише з якої-небудь однієї ознаки —

скажімо, суми розкраденого або навіть кількості потерпілих від аварії. За таких умов судді більше нагадуватимуть бухгалтерів. Мають братися до уваги причини злочину, його мотиви й цілі, дані про особистість злочинця, якщо хочете — усе його попереднє життя.

Що ж до бухгалтерського підходу, то він часом дає вражаючі наслідки. Колишньому заступнику міністра зовнішньої торгівлі СРСР, який привласнив півтора мільйона, і київському лікареві, визнаному винним у привласненні 10 тисяч, спочатку дали майже однакові строки. Тому що, починаючи з 10 тисяч, закон кваліфікує розкрадання в особливо великих розмірах. Якщо ж вкрадено бодай на карбованець менше, застосовується інша, більш «ліберальна» стаття.

От всі і рахують. Рахують прокурори, слідчі і самі підслідні, і, трапляється, від одного карбованця залежить доля людини.

Нещодавно опубліковано проект нових Основ кримінального законодавства СРСР. У ньому значною мірою враховано сучасний рівень правової науки, яка грунтується на вивченні динаміки злочинності, ефективності юридичних норм. Зокрема в ньому пропонується скоротити максимальний строк покарання до десяти років. Бо багатолітні дослідження свідчать, що надто тривале утримання під вартою веде до певної десоціалізації особи: ефект «звички» перевищує ефект покарання, і в ув'язненого залишається мало надій на повернення до нормального життя. Лише для особливо небезпечних злочинців (бандитизм, розкрадання державного або громадського майна в особливо великих розмірах, одержання хабара в особливо великих розмірах та деяких інших) може бути призначено покарання до п'ятнадцяти років. За проектом обмежується застосування смертної кари, пом'якшуються санкції щодо неповнолітніх злочинців тощо.

Тобто ідея гуманізації тут основна. Особисто я вва-

жаю, що на вчених-правознавців у цьому відношенні можна цілком покластись. Але, будемо відверті, існують й інші думки. Про те, що репресії щодо кримінальних злочинців треба не заощаджувати, а, навпаки, посилювати. Особливо в сучасних умовах, коли спостерігаємо нечуваний спалах злочинності. Ну що ж, кожен з цього приводу може висловити свою думку. Власне кажучи, для цього проект нового закону і був опублікований.

Нещодавно було видано і довгожданий Указ «Про кримінальну відповідальність за державні злочини». Чому ж довгожданий?

У жодній країні, яка вважає себе цивілізованою, не карається особиста думка, нехай вона навіть суперечить офіційній ідеології. Отож, Указ і передбачає нову редакцію статті, яка походить від сумнозвісної 58-ї і містить суворі санкції за «антирадянську агітацію і пропаганду». У новій же її редакції такого поняття взагалі не існує. Тепер, за законом, не мають складу злочину ніякі приватні бесіди, довірчі розмови, включаючи анекдоти, особисті щоденники і листи, незалежно від того, що в них написано.

Тільки публічні заклики до насильницького повалення або зміни радянського державного і суспільного ладу дають підстави для кримінального переслідування. Що відповідає загальновизнаним нормам світової юриспруденції. На першій сесії Верховної Ради СРСР цей Указ із відповідними змінами набув сили Закону.

- **«Віддайте мене до суду!»**
- **Інститут справедливості**
- **На шляхах до правової реформи**

Нещодавно на пленумі Верховного суду СРСР розглядалася справа одного офіцера, підозрюваного у зловживаннях. Незвичність події полягала в тому, що пі-

дозрюваний сам просив віддати його до суду. На перший погляд може видатись, що маємо справу принаймні з диваком. Але це тільки на перший погляд. Насправді ж ідеться про людину, котра правильніше зрозуміла призначення суду, ніж деякі сучасні судді.

Недарма кажуть, що нове — це добре забуте старе. Судовий захист — зовсім не сьогоднішнє відкриття. Ще 1921 року на X з'їзді обговорювалось продовольче питання. При цьому було згадано про те, що якогось Дрожжина незабаром судитимуть — нібито за зловживання. Один з делегатів виступив на його захист. На що Ленін відповів: якщо, мовляв, Дрожжина віддано до суду, то саме для того, щоб довести його невинність. Як юрист та й взагалі культурна людина Ленін вбачав у суді те, чим він і має бути — передусім захисником прав людини.

Безумовно, суд — це не адвокатська контора, яка готова подати допомогу будь-кому, хто опинився на лаві підсудних, і злочинців він карає невідворотно. Але цим його функція не обмежується.

Великий голландський юрист Гуго Гроцій сказав: «Там, де немає можливості удатись до суду, там виникає війна». І хоч відтоді минули століття, вдумаємось у ці слова, оскільки суд у цивілізованому суспільстві визнається як інститут справедливості. Як спосіб розв'язувати будь-які конфлікти на основі права.

Чи не час уже повернути йому традиції, які він значною мірою втратив? Про це й записано в резолюції XIX партконференції «Про правову реформу». Але це була конференція не юридична, а політична. І сформулювала вона лише загальний напрям невідкладних заходів, котрі треба здійснити, щоб усе, так би мовити, стало на свої місця. Щоб слідчий став слідчим, прокурор — прокурором, а суддя — суддею. Не кажучи вже про те, щоб закон став законом. Без цього правова держава немислима.

Загальний напрям вже є, а щодо конкретних шляхів, то навколо цього питання теж точаться гострі дискусії.

Передусім — як забезпечити незалежність суду?

Прихильники радикального підходу вважають, що судді мають користуватись правом незмінності, тобто вони працюватимуть довічно, і звільнити їх з посади можна буде лише за випадків, точно обумовлених у законі (вчинення злочину, невилікована хвороба та ін.). До речі, подібна система прийнята в більшості розвинених країн світу.

Немає сумніву: довічне призначення на посаду ставить перед кандидатом у судді дуже високі, по суті, еталонні вимоги. Чи можемо сьогодні знайти потрібну кількість судових працівників такого рангу? Мабуть, ні. І тому висувалась інша пропозиція — подовжити строк повноважень суддів.

Правовою гарантією незалежності суду став нещодавно прийнятий Закон «Про статус суддів в СРСР», котрий обумовлює, що місцеві суди обиратимуться не Радами свого рівня, як передбачалось у законопроекті, а на сходинку вище: районний суд — обласними Радами, обласний суд — Верховною Радою республіки. Строк повноважень суддів подовжено до десяти років.

Чи стане наш суд за таких умов повністю незалежним, тобто судом без оглядки? Життя, як кажуть, покаже.

- **Постріл у градоначальника Трепова**
- **Суд присяжних: «за» і «проти»**
- **До правової держави**

Важко бути суддями.

Незмірний тягар рішень лягає на їхні плечі. Воля або колонія? Життя або смерть? Ось чому так важливо, щоб

судді, ухвалюючи вироки, керувались не лише законом, а й своїм внутрішнім переконанням. Щодо закону все більш-менш зрозуміло. А щодо переконання?

Чи може навіть досвідчений суддя зазирнути в душу того, чию долю вирішує?

І чи може він бути повністю незалежним? Якщо не від стороннього тиску, то принаймні від власного настрою? Пригадаймо «Воскресіння» Л. Толстого — процес над Катюшею Масловою. Прокурор напередодні пиячив і не спав усю ніч, суддя поспішав, бо не встиг пообідати і йому дуже кортіло курити...

На думку ж М. Гоголя, людина взагалі непідвладна людському суду. Але оскільки іншого не маємо, доведеться все ж таки одним людям вершити суд над іншими. Щоправда, була зроблена спроба закласти кримінальний кодекс у пам'ять комп'ютера, який, звіряючись з описом конкретного злочину, мав за допомогою друкарського пристрою оголошувати вироки. Та нічого з цього не вийшло, бо суддівство потребує не тільки розуму, котрий зрештою можна моделювати, а й певного стану душі. А душі у машини поки що немає, принаймні на нинішньому етапі комп'ютеризації.

Хто ж такий суддя?

Ще в минулому столітті Алексіс де Токвіль у своїй книзі «Демократія в Америці» писав: «Коли б мене попросили назвати американську аристократію, я без зволікань відповів би, що вона сидить у кріслі судді і на лаві адвоката».

Що ж до нашого судді, особливо районного, то ніяких родових привілеїв він, звичайно, не має. Більше того, це надзвичайно стомлена людина, обмежена строками, змучена перевірками і обтяжена доганами. Хоч з конституційною урочистістю проголошено, що суддя підпорядкований лише закону.

Та й це ще не все. Навіть не наш суддя, а той, американський, який ходить в аристократах і якому не за-

трожують ніякі адміністративні догани в нашому розумінні, все ж таки вільний у своїх рішеннях не до кінця. Дехто навіть висловлює думку, що суддям заважає судити саме їхня правова підготовка, що вони жорстко запрограмовані юридичною премудрістю і не здатні на справедливі рішення. Наводяться й інші доводи проти професійного суду, з якими можна не згоджуватись, але до яких варто прислухатись.

Кілька років тому в Києві сталася подія, яка завдала багато клопоту працівникам правоохоронних органів. У Печерському районі солдат комендантського взводу, який охороняв один з державних об'єктів, застрелив свою дружину. Застрелив на очах багатьох людей, потім пішов у комендатуру і здав зброю.

Напередодні він попросив, щоб дружина прийшла до нього на пост. Застрелив її обдумано і холоднокровно, що за законом кваліфікується як найтяжчий злочин. І, незважаючи на це, судді виправдали б його, якби могли. А не могли саме з правової точки зору, бо вбивство є вбивством і вбивця має бути суворо покараний, як того їх навчали у вузі.

Що ж таке вчинив солдат, котрий викликав більше співчуття, ніж його жертва? (Цю історію мені колись розповів тодішній голова Печерського районного суду Іван Леонтійович Рева, який сам, на жаль, трагічно загинув на полюванні).

Убита вела такий спосіб життя, що для його змалювання потрібне менш скуте перо, ніж моє. Приголомшений черговим «відкриттям» солдат схопився за зброю. Звичайно, це не найкращий спосіб розв'язувати сімейні конфлікти, але зважимо і на душевний стан цієї жорстоко обманутої людини.

Суд засудив його до семи років позбавлення волі. Це найм'якша санкція відповідної статті. Інакше зробити професійні судді і справді не могли. Виправдати його міг би тільки суд присяжних.

Що ж це за суд, палкі прихильники якого вважають за потрібне відродити його в межах майбутньої правової реформи?

У середині минулого століття, відразу після скасування кріпацтва, в Росії було докорінно реорганізовано судочинство, яке до цього було таємним, з прямим підпорядкуванням царю або призначеним урядовцям. На зміну прийшов публічний суд з присяжними засідателями. За влучним висловом сучасників, колишній казенний крючкотвор перетворився на громадського діяча загальноросійського звучання. Адвокати стали кумирами юрби. Їхні промови друкувалися в газетах. Вони вигравали процеси і тоді, коли, здавалось, були приречені на поразку. Присяжні засідателі виносили виправдувальні вердикти по справах, де становище обвинуваченого можна було вважати безнадійним.

24 січня 1878 року о 10-й годині ранку невідома жінка вчинила замах на петербурзького градоначальника генерал-ад'ютанта Трепова. Стріляла майже впритул з револьвера, зарядженого кулями великого калібру. Її схопили на місці. За даними судово-лікарського огляду рана виявилась небезпечною для життя.

Затримана спочатку відмовилась назвати своє ім'я, але потім сказала, що вона Віра Іванівна Засулич. Не заперечувала, що стріляла із заздалегідь обдуманим наміром, через те що прагнула помститись градоначальнику.

За віщо?

Як показало розслідування, Трепов напередодні відвідав будинок попереднього ув'язнення. Обходячи двір, він зустрівся з політичним в'язнем Боголюбовим, який не зняв шапку перед великим начальником. Цього було досить, щоб розлючений генерал-ад'ютант віддав наказ відшмагати Боголюбова різками. Били його доти, поки він не перестав кричати.

З Боголюбовим Віра Засулич знайома не була. Про подію дізналася з газет. Обурення її було настільки ве-

ликим, що наважилась на постріл. Увесь прогресивний Петербург зрозумів її.

Справу розглядав Петербурзький окружний суд за участю присяжних засідателів. Головував Анатолій Федорович Коні.

«На мене,— свідчила на процесі підсудна,— розправа ця справила особливе враження, тому що це була наруга над ув'язненим, викликана якоюсь особистою лютістю. Мені здавалося, що така справа не може, не повинна минути безслідно. Я чекала, чи не відізветься вона хоч чимось, але все мовчало, і в пресі не з'явилось більше ні слова, і ніщо не заважало Трепову чи комунебудь іншому, так само сильному, знову і знову чинити такі розправи — адже так легко забути... шапку зняти, так легко знайти подібний нікчемний привід. Тоді, не побачивши інших засобів до цієї справи, я наважилась, хоча б ціною власної загибелі, довести, що не можна бути впевненим у безкарності, знущаючись з людської особистості».

Реакційна російська преса, звичайно, засудила замах на Трепова. У відповідь народовольська газета видрукувала дві листівки, в яких дякувала безстрашній дівчині, котра не відступила перед страшним кривавим заходом і власною загибеллю, коли не залишилось інших засобів для захисту прав людини.

Тоді ця подія набула величезного розголосу. Не було сумніву, що постріл Віри Засулич мав політичні цілі, що він спрямований не лише проти градоначальника, а й адміністративної сваволі взагалі. Хоч власті і, зокрема, міністр юстиції граф Пален вважали, що справа розглядатиметься як звичайний кримінальний злочин. І тому передали її суду присяжних, не сумніваючись, що буде винесено обвинувальний вердикт. То був жорстокий прорахунок.

Головуючий Коні тримався незалежно і, незважаючи на тиск міністра, відмовився дати гарантії, що обвину-

вачену буде засуджено. Прокурор Кессель був постатю безбарвною. Що ж до адвоката Александрова, то він виголосив таку захисну промову, яка й донині вважається зразком. «Увесь зал,— писав один з присутніх на процесі,— ніби загіпнотизований дивився йому в очі і жив його думками і його почуттями. Це був не лише захист Засулич, а й протест проти панування безправ'я. Закінчуючи свою блискучу промову, адвокат сказав: «Так, вона може вийти звідси засудженою, але вона не вийде зганьбленою, і залишається лише побажати, щоб не повторювались причини, що призводять до подібних злочинів і породжують подібних злочинців».

Як відомо, за встановленим суддівським ритуалом головуючий має звернутись до присяжних з напутньою промовою, тому що своє рішення вони виносять без його участі. Таку промову на цьому процесі виголосив Коні. За формою свого виступу він ніби врівноважив терези правосуддя, не висловивши жодного зайвого доводу ані на користь обвинувачення, ані на користь захисту. Але, по суті, безумовно, благословив виправдувальний вирок. І присяжні, у складі яких були в основному дрібні чиновники й представники інтелігенції, не вагались.

Головуючий запросив їх до залу. І на запитання, чи винна Віра Засулич, вони відповіли: «Ні, не винна!»

У залі зчинився галас, якого, мабуть, не знала історія російського судочинства. Лунали крики: «Браво, присяжні!», «Хай живуть присяжні!» За спогадами очевидця, вироку аплодував навіть державний канцлер Горчаков.

Тут варто навести свідчення популярної тоді газети «Новое время» з приводу зовсім іншого процесу: «Ще один вирок присяжних розумний, гуманний, справедливий і до того ж вирок по справі, в якій коронні судді, завзяті юристи, заплутались би, мабуть, в нетрях усяких теорій, наукових питань і всіляких міркувань... При-

сяжні ще раз довели, як правильно вони розуміють покладені на них обов'язки представників громадської совісті».

У ті часи суд, мабуть, був єдиною офіційною установою, де російська громадськість брала уроки демократії. Принаймні Ленін його високо оцінював. Працюючи деякий час помічником присяжного повіреного, він переконався в цьому на власному досвіді.

Та чи прийнятний суд присяжних у наших умовах? Не слід, звичайно, перебільшувати. Ідеальної системи судочинства людство ще не вигадало. Як не вигадало ідеальних законів. Навколо ж самого питання суперечки не вщухають.

На думку деяких юристів, життя випередило цю форму правосуддя. Воно значно ускладнилось, як ускладнились судові процеси і самі злочини. І щоб з'ясувати, чи винний підсудний, вже не досить бути просто чесною людиною. Треба мати широкий діапазон знань, великий судовий і життєвий досвід. Не кожний присяжний засідатель до цього готовий. Із зарубіжної практики відомо, що судді дедалі частіше не залишаються, як раніше, у залі засідань, а разом із присяжними ідуть у нарадчу кімнату. Участі у голосуванні вони не беруть, але дають необхідні роз'яснення і, безумовно, на процес прийняття рішень певним чином впливають. А багато справ взагалі розглядаються суддею одноосібно. Одне слово, інститут народних засідателів за своєю ідеєю, вважає голова Верховного суду СРСР Є. О. Смоленцев, кращий, ніж суд присяжних.

Але я гадаю, що це відповідає дійсності лише теоретично. Судова ж практика, про що вже йшлося вище, свідчить, що у переважній більшості випадків народні засідателі ставляться до своїх високих обов'язків більше ніж індиферентно.

Серед інших пропозицій — зосередження слідства переважно в органах МВС і виведення його з компетен-

ції прокуратури, бо прокуратура, мовляв, не може одночасно проводити попереднє слідство і здійснювати нагляд за його законністю. Причому мається також на увазі, що слідчі підрозділи підпорядковуватимуться не керівникам відповідних органів внутрішніх справ, а на сходинку вище, що теж має убезпечити їх від місцевих впливів. Обговорюється питання і про створення незалежного слідчого комітету.

Питання питань наступної реформи — на якій стадії судочинства адвокат має включатися в кримінальний процес. Нинішнє становище, коли захисник починає обстоювати інтереси свого підзахисного лише після закінчення попереднього слідства, піддається гострій критиці.

В Угорщині арешт обвинуваченого, котрому загрожує серйозне покарання, автоматично тягне за собою участь захисника. У Румунії та Югославії — те ж саме. У Франції 114-та стаття кримінально-процесуального кодексу говорить: «Захисник вступає в справу при першій явці обвинуваченого до слідчого». І, нарешті, в англо-американській системі передбачено: адвокат бере участь у першому допиті підозрюваного в поліції, і якщо його не було запрошено, то ніяке зізнання не має доказової сили.

Звичайно, зарубіжний досвід не в усьому для нас прийнятний. Але все, що ми можемо запозичити для того, щоб зробити нашу юстицію юстицією, має бути запозичено.

Ми тривалий час розуміли зміст невідворотності стосовно до правосуддя лише як неминуче покарання за вчинені злочини. Нині це поняття переосмислюється як невідворотність торжества права.

●

ЗМІСТ

Осипенко П. Г.
Верховного закону
3
З минулого
9
Злочинці
19
Потерпілі
51
Свідки
72
Слідчі
92
Експерти
120
Прокурори
155
Адвокати
184
Судді
203
Про правову державу
і правову реформу
221

Єфімов Л. Ю.

Є 91 Невідворотність: Кн. про злочин і кару, або Спроба судової публіцистики / Передм. П. Г. Осипенка.— К.: Молодь, 1989.— 240 с.

ISBN 5-7720-0237-6

Ця книга — про правосуддя. Про його таїнства, хоч десятиріччя воно оголошувалось у нас як гласне. Побудована на гостросюжетному матеріалі, вона розповідає про злочинців і потерпілих, сищиків і слідчих, прокурорів і адвокатів і, зрештою, про суддів, які всі разом утворюють ланцюг судочинства. Це роздуми публіциста про те, яким наше судочинство було, яким є і яким має бути.

Є $\frac{1203000000-127}{M\ 228(04)-89}$ 72.89 ББК 67.99(2)9

Массово-политическое издание

Ефимов Леонид Ефимович

НЕОТВРАТИМОСТЬ

Книга о преступлении и наказании, или Опыт судебной публицистики

Киев, издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь»
На украинском языке

Редактор
Н. Т. ПОПСУЄНКО
Художній редактор
К. О. РЯЗАНОВ
Технічний редактор
С. Г. ОРЛОВА
Коректори
О. В. КОМАРНИЦЬКА,
Р. О. КОНДРАЦЬКА

ИБ № 4276

Здано до набору 21.06.89. Підписано до друку 06.09.89. БФ 37 767. Формат 70×108 1/32. Папір офс. № 2. Гарнітура літерат. Друк високий. Умовн. друк. арк. 10,5. Умовн. фарбовідб. 10,85. Обл.-вид. арк. 10,51. Тираж 25 000 пр. Зам. 9—319. Ціна 50 к.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Поліграфкомбінат ЦК ЛКСМ України «Молодь» ордена Трудового Червоного Прапора видавничо-поліграфічного об'єднання ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». Адреса видавництва та поліграфкомбінату: 252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44.